

BERZEVICZY ALBERT

RÉGI EMLÉKEK

1853-1870.

BUDAPEST,
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZV.-TÁRS.

TARTALOM

Bevezetésül.

I. Az atyai ház.

II. A forradalom emlékezete.

III. „És Magyarország újra csendes.”

IV. A mi kis világunk.

V. Ébredés.

VI. Ezernyolczszázhatvanegy.

VII. Darócz.

VIII. A „Próbakő”.

IX. Első iskolai évek.

X. Pesten.

XI. Szepes és Sáros földjén.

„Ces beaux soleils de la jeunesse, ces
soleils qui ne luiront plus...”

(Jules Breton: Vie d'un Artiste.)

„On rajeunit aux souvenirs d'enfance
Comme on renait au souffle du printemps.”

(Béranger: Souvenirs d'enfance.)

BEVEZETÉSÜL.

Körülbelül tíz év előtt kezdtem foglalkozni azzal a gondolattal, hogy gyermek- és serdülő-éveim emlékeit mintegy korképbe foglalva leírom. Hol szeretettel és vágygyal vonzódtam ehhez a gondolathoz, hol kételkedve húzódoztam tőle. Igyekeztem lehetőleg tárgyilagos álláspontról vizsgálni tervem indító okait, célját, kivitelének nehézségeit és sikerültének föltételeit. Minden ember könnyen hajlandó túlbecsülni azt, a mit maga átélt és másoknál érdeklődést föltételezni az iránt, a mi rá nézve érdekes; visszaemlékezések vonzó erejének megítélésénél mindig nehéz megkülönböztetni azokat a dolgokat, melyek saját tartalmuknál fogva számíthatnak figyelemre és rokonszenvre, azoktól, melyek csak akkor válnak közérdekiekké, ha egészen kivételes, rendkívüli egyéniségek közelebbi megismerésének kulcsai. Vajjon minden író, vagy csak a Goethék és Chateaubriandok vannak-e arra a véleményre jogosítva, hogy „a legszebb dolgok, melyeket egy író könyvbe foglalhat, az ifjúkor első éveinek emlékeiből származó érzelmek?” E csábítással szemben tapasztalták azt már mások is, hogy gyermekkori benyomásokat és érzelmeket, melyek akkor öntudatos kifejezés formáját nem is ölthették, az érett vagy épen élemedett ember nyelvén kifejezni vajmi nehéz, sőt gyakran visszás is és megvallo, habozva gondoltam arra is, hogy saját legkedvesebb s azért legföltöbben őrzött emlékeimet, elköltözött kedveseim emlékét, életét a nyilvánosságnak adjam át: gyakran úgy érzem, mintha ez amaz emlékek iránti gyöngédtelenség volna, megfosztása azoknak attól az intim bájuktól és érdeküktől, melyet csak nekünk s csak addig tárnak föl, a míg azt másokkal megosztani nem akarjuk.

A mint azonban az anyag nőtt kezeim alatt, a mint atyám naplójában, szüleimnek rendkívül kiterjedt s a mai korban szinte megfoghatatlannak látszó gondossággal megőrzött levelezéseiben megkaptam a kommentárt ahhoz, a mit a maga idejében csak félig értettem meg, a mint a képet, melyet csak visszaemlékezéseim egyoldalú és homályosuló fényében láttam eddig, a maga teljes világításában megpillanthattam, a multak ígérete mindinkább erőt vett rajtam, aggályaim is mindinkább oszlottak s czéлом mind tisztábban állott előttem.

Czéлом főképp az, hogy a midőn életem legtisztább s nekem legbecsesebb emlékeinek oltárán áldozom, visszaemlékezésem meleg színeivel fessek képet a mult század ötvenes-hatvanas éveinek érzelmvilágáról, úgy a mint az egy, a forradalom viszontagságaiba több tagja által belévon, a nemzeti ügy mellett mindenkor kitartott, magyar szellemű felvidéki gentry-család körében megnyilatkozott; e jelenségben vannak vonások, melyek igazi nemzeti psychénk megismerése szempontjából, azt hiszem nem közönyösek s melyeket talán tárgyilagosabban ítél meg az, ki azoknak csupán reflexképeit vette föl lelkébe s kora miatt még akkor semmi szerepet sem vihetett. De e mellett társadalmi és kulturviszonyaink - különösen a felvidékiek - amaz idő óta oly óriási változáson is mentek keresztül, hogy a multnak ez a megrögzítése talán már ebből a szempontból sem érdektelen. Általán, nem hiszem, hogy lett volna hazánkban eddig nemzedék, a melynek életében a bennünket környező életviszonyok, maga a közélet, nemkülönb a közlekedés és a szellemi élet, a kényelmi és fényűzési igények annyiszor és annyira változtak volna, mint azéban, a melylyel én nőttem föl. Attól a korszaktól ma bennünket sok tekintetben nagyobb távolság választ el, mint a mely amaz időt a nem egy félszázad, de egy évszázaddal megelőzőtől elválasztotta.

Nem akarom azonban tagadni, hogy első sorban érzelmi indítékok hatása alatt közeledtem a tárgyhöz, melylyel foglalkozni akarok. Elfogott a vágy azt az időt gondolatban még egyszer átélni, „azokkal időzni, a kik másszor voltak” s beszélni azokról, a kikkel már nem beszélhetek. A mult emlékeivel szemben úgy érzünk mint halottaink iránt; borzadozunk attól, a ki még a ravatalon fekszik, csak szívtépő fájdalommal tudunk gondolni arra, a kit az imént vesztet-

tünk el; de a ki régen elköltözött, az a megdicsőülés engesztelő fényében áll előttünk, arra emlékezni kedves, többé nem fájdalmas nekünk. Ép így a múlt is; a közelmúltba - ha szép volt - könnyezve tekintünk vissza, mert csak azt érezzük, hogy a sors már elragadta tőlünk és hogy soha többé vissza nem hozhatjuk; ellenben a távolabbi múlt a maga emlékeivel szellemi birtokunk kiegészítő részévé lesz, melyet előveszünk a mikor akarjuk, hogy gyönyörködjünk benne, nem is gondolva többé arra, mily jó volna a valóságban bírni azt, a mitől már annyira eltávolodtunk. Ilyen értelemben az ember utóvégre mindent meg tud szeretni, még fájdalmát is és néha úgy érzi, mintha az élet még akkor is szép lehetne, ha nem volna sem jelene, sem jövője, csak - emlékei.

A mi ennek az érzelemnek még éltetőbb tápot adott, elnémítva az aggályokat, melyek emlékeinknek a részvételen közönség előtti feltárása ellen emelkedni szoktak, az az a gondolat volt, hogy e visszaemlékezéseim lapjain azoknak az elköltözötteknek is szerény emléket állíthatok, a kiknek sírja fölött már csak kevesünk emlékezete virraszt és a kik talán nem érdemlik meg, hogy poraikkal emlékezetök is elenyésszék. Mintha tartoznám nekik ezzel, azoknak a jó embereknek, a kik között boldog gyermekkoromat tölthettem: egyiknek határtalan, önfeláldozó szeretetért, mely gyermekkorom melegítő napja volt, másiknak bölcseségeért, melyben első léptem útmutatóját birtam, a harmadiknak szívemességeért, melyet oly kevesen ismertek fel egészen; ennek szenvedéseirért, amannak reményeinkért, melyek korai sírba szálltak vele; egynek korjellemző tulajdonaiért, melyek a homályban veszttek el, másnak eredetiségeért, melyre nivelláló korunkban visszagondolni oly jól esik... Hiszen az emlékezet az egyedüli, a mi halottaink tulajdona, a mit ők még bírnak e földön, a mi őket még az élethez és az élőkhez köti, és ebből az egyetlen birtokukból is mily szűk marokkal részesítjük őket! Mily nehezünkre esik az élet tolaikodó követeléseivel szemben egy-egy órát, egy-egy percet megmenteni halottaink emlékezete számára; nem illő, nem méltányos-e, hogy annak legalább halvány visszfényét maradandóvá tenni igyekezzünk?

Nem tartom ezenkívül fölöslegesnek tárgyam jellemzésére és szándékom világosabb megismertetésére már itt rámutatni még némely körülményre.

A gondviselés úgy akarta, hogy gyermekkoromat egészen, serdülő éveimet is nagy részökben falun töltssem; ki sem mondhatom, mennyire hálás vagyok ezért a végzéseért, s mennyire sajnállok minden gyermeket, kinek nem ugyanez jutott osztályrészéül. Mit tud egy városi gyermek a természet életéről, a ki az eget egy szűk utca korlátai közt, gyárkérmények füstjén át látja, a ki előtt a szabad természet egy feszes közkert tilalomfái közt vagy egy szűk játéktér kormos porondján határolódik s a ki, ha jobb viszonyok közt él, legfőlebb egy fürdő- vagy nyaralóhelyen élvez rövid néhány hétig drága pénzen kibérelt nyári örömeit? És ha még csak érzéki gyönyörök volnának azok, melyektől a sors így megfosztja s melyekért talán bő kárpótlást is nyújt a város zajos életével, vakító fényével, kényeztető ingerei nyughatatlan változatosságával; de a legsanyarúbb a dologban az, hogy a városi élet kábító és kápráztató hatásai annyira rabbá teszik a gyermek érzékeit, hogy képzelete, melyet csak a szabad természet öle tud igazán dajkálni, idő előtt, fejletlenül fonnyad el.

Csak a falusi élet és csak a gyermekkor képesek az ember lelke és a természet élete között a megértésnek, a kölcsönhatásnak és közösségnek azt a teljességét megteremteni, melyet másutt vagy később többé semmi sem pótolhat.

A teljesen szabad mozgás a természetben, a természet lassú, napról-napra való átalakulása az évszakokkal, a dermedés és ébredés, a viruló és gyümölcsöző élet és a sejtelemteljes hervadás váltakozó jelenségei feltárják a gyermek fogékony érzékei előtt a természet nagy műhelyében folyó zajtalan, szakadatlan munka minden titkát, melyet az ő élénk képzelődése még csodásabb színekkel és étellel ruház fel.

A gomolygó, úszó, kergetődző felhők, a nap és hold, a hajnal és alkony változó fényében szinte beszélő alakot öltenek, megjelenítve azt az életet, melylyel a gyermeki hit az eget benépesíteni tudja. A nagy, komoly fák titokzatosan suttogó lombosága a benne fészkelő, röpködő, csevegő madarak társaságával egész mystikus világgá válik, melyben csak a gyermeki képzelet érzi magát otthonosnak. Télen a hó az a pompás anyag, melyből házakat, alakokat lehet formálni; a hóolvadáskor lefutó vizek hatalmas folyamok a gyermek szemében, melyekre hajóit bízta, melyeket lefutni lát a tengerbe; a madár, a pillangó, melyet elfognia sikerül, tollai, szárnyai színpompájával mind egy-egy fölfedezés rá nézve; a mesgye hegy, a rajta növő kóró árnyékos fa, a bokor mélye kalandos rejtekhely, a szikla várfal, a nyári estén a hegyoldalakon kigyuladó pásztortüzek mögött regényes rablóélet jelenetei lappangnak... Óh, a gyermekképzelet szabadon eresztve minden zugban világokat hódít meg kedélyéletünk, szellemünk, emlékezetünk számára a melyek a természettel való benső és folytonos érintkezéstől elzárt emberi léleknek mindenkorra fölfedezetlenek maradnak.

A falusi otthon azonban nemcsak a természettel való bensőségteljes együttélés módját adja meg, hanem a családi, a házi, a szűkebb társas élet intimitását, melegét, mélységét és gazdagságát is határtalanul fokozni képes. Falun a gyermek igazán a családban, a család pedig a házban s a maga rokoni, baráti, szomszédi társas körében él. Ez a légkör át meg áthatja a gyermeket is, majdnem minden idegen elem behatása nélkül, e körnek érzelmei, gondolatvilága, visszaemlékezései, reményei és aggodalmai lesznek legfőbb táplálói a gyermek lelki és szellemi életének, csekélynek látszó élményei, eseményei határjelzőivé és irányozóivá lelki és szellemi fejlődésének. Csak falun élő családban lehet a szülő valódi nevelőjévé gyermekének.

Ezt ma is elmondhatjuk a falusi életre, szemben a városival, de még sokkal fokozottabb mértékben volt ez tapasztalható abban az időben, a melybe az én gyermekkorom esett. Mikor az első vasutakat még vármegyék választották el az otthontól, mikor a postát hetenkint legfőlebb kétszer hozta küldöncz a megyeszékhelyről, mikor hidak hiányában néha még a szomszéd községbe is csak lóháton lehetett eljutni: akkor a magánélet körei sokkal szélesebbre nyúltak s életünk folyását a külvilág behatásai sokkal kevésbé zavarták.

Ehhez járult az ötvenes-hatvanas évek politikai viszonyainak befolyása, mely a mily mértékben nyomta el a közéletet és köztevékenységet, oly mértékben élénkítette a magánéletet és az érzelmei kultusát, a mennyire korlátozta szabadságunkat, annyira fokozta egyetértésünket, összetartásunkat s vele a kisebb társaskörök élénk és szoros együttélését is.

„Deus nobis otia fecit; ráérünk sok holmire, kutatni porló emlékek s elhalványodott papirosaink közt”, írhatta még a hatvanas évek elején Kazinczy Gábor. Ránk szakadt az „olcsó időnek hasztalan soka”, apáink akkor gazdasággal foglalkoztak, mert nem foglalkozhattak politikával, könyveket olvastak, mert ujságot ritkábban láthattak s a mikor láttak, akkor sem találták benne azt, a mit kerestek, a szomszédok, jó barátok sűrűn fölkeresték egymást, hogy bizalmas társaságban a házi tűzhely mellett el-elmondják hazafiúi bánkódással, kétkedő reménységgel azt, a mit nyilvánosan elmondani nem volt szabad s az egymástól távolabbra szakadtak hosszú leveleket írogattak egymásnak, mert ráértek írni és olvasni is és mert a levélírás akkor, - habár az absolut korszakban bizonyos óvatosságot igényelt, - a fejletlen és elnyomott napisajtó mellett mégis sok tekintetben a hírszolgálatot is pótolta.

Egészen 1860 végeig nem volt tulajdonképen közélet; azután jött egy kis derű, egy kis remény, egy bátortalan kísérlet; annak is vége volt hamar s beköszöntött a provisorium, a mely már az ötvenes évek sűrű éjszakájához képest olyan volt, mint a szürkület, melyen át mindig láttuk, vagy legalább sejtettük a hajnalt. S végül megvirradt; az én gyermek és serdülő éveim kora még felöleli annak a hatalmas ébredésnek, szervezkedésnek, munkába állásnak a benyomásait, a mikor megint szükség volt azokra a hazafiakra, a kik az elnyomás ideje alatt

tétlenségre voltak kárhozthatva, a mikor mindnyájan telve voltunk nemes idealismussal és optimismussal, bíztunk bölcseinkben és nem hittük, hogy valaha csalódhassunk intézményeinkben és - önmagunkban.

A miért pedig - mikor ezekkel az emlékekkel foglalkozom, - a gondviselésnek különösen hálát kell adnom, az az, hogy a körülöttem lezajlott sok változás közepett megtartanom engedte ezt a röögöt, a melyen születtem, a melyen gyermekkoromat átéltem, a mely maga beszéli el nekem azokat az emlékeket, melyeket leírni készülök.

Itt most is szüntelenül azoknak a képei és emlékei környeznek, a kik már elköltöztek és azoknak ifju, sőt gyermekkori képmásai, kik most mint koros vagy vén emberek élnek körülöttem, s a kikkel valamennyivel ezen a helyen éltem együtt vagy találkoztam leggyakrabban. A hegyek alakzata, a nap színjátéka rajtuk ugyanaz, mint régen, a folyó zúgása is ugyanazt a dallamot hallatja, az esti harangszó, a kolompok hangja, az aratók dala sem változott... és ráismerek minden régi fára, bokorra, igaz, hogy néhány már elpusztult azok közül, a melyeket oly sokáig láttam, némelyik fölmagasodott és többet főd el most az égből mint régen, némelyik elvénuült s mintha már-már búcsuzni akarna, de e helyett van olyan, a melyet mint csemetét láttam és a melynek most a törzse akkora, mint a derekam...

És ép úgy az emberek... vasárnaponkint a templomban, mikor az „offera” után elvonulnak a padom mellett, egyenkint ismergethetem az arcokat: ezt mint nyalka férfit ismertem, most reszketeg aggastyán, ezzel katonásdit játszottam, most kopaszodó telkesgazda, ki talán már kétszer is megjárta Amerikát, ezt az asszonyt, ki most felnőtt leányában mintha megifjodnék, akkor ölében hordozta az édes anyja...

Bizony sok változott meg itt is, de ezt a változást keresztüléltem magam is, s ezért hozzám itt most is minden a régi nyelven beszél, mert idegen élet, idegen akarat, idegen szellem nem férközött be közém és e hely közé.

Megpróbálom leírni, a mit ennek a régi helynek régi nyelve beszél, mielőtt elmegyek magam is a többiek után és nem lesz többé senki, a ki ezt a nyelvet megérti...

Berzeviczén, 1905. évi szeptember elején.

I. Az atyai ház.

Az Arany költeményében nagy reményekkel üdvözölt s Tompától sanyarúságaiért utólag keserű hangon megénekelt 1853-iki év júniusának hetedik napján estve, a sárosmegyei Berzeviczének felső végén levő, jobboldali curiában nagy volt az öröm. Gyermek született és pedig fiú, az első fiú, a kit már várva vártak, annál inkább, mert két leány előzte meg, és annál is inkább, mert a kis családra nézve fontos vagyoni kérdések szerencsés megoldását jelentette a fiúgyermek megszületése.

Az öröm tehát kétségkívül nagyobb volt, mint a milyennel fogadtak volna, ha véletlenül leánynak születtem volna, de a szeretet, melylyel már a bölcsőben találkoztam, bizonyára akkor sem lett volna kisebb.

Az anyai szeretetnek az a határtalansága, a mely engem, a mint világra jöttem, körülfogott, valóságos mennyországgá varázsolta gyermekkoromat és ezért soha el nem múló hálám és kegyelem adója legyen első szava gyermekkoromra való visszaemlékezéseimnek is.

Ha most visszagondolok anyám barna szemeinek szelid tekintetére, ez a pusztá visszaemlékezés is mintha megerősítene, fölemelne, új életre keltene lelkemben minden jobb, neme-sebb indulatot. A világ minden jósága azokban a szemekben látszott lakni, onnan látszott kiáramlani, szinte elképzelhetetlen volt, hogy azon a bűvös körön belül, a meddig azoknak a szemeknek a sugara terjedt, valaha a világ gonosz erői diadalmaskodni lettek volna képesek. Fiatal korában nagyon szépnek mondták anyámat, de gyermekkoromban beteges volt, tudom, hogy néhány évvel születésem után életét komolyan féltették; azután is gyakran láttam szenvedni és rendesen halvány volt, arányos, magas termetét - mely fiatal korában ritka nyulánk lehetett, - az akkori, ma rútnak látszó divat sem tudta elékteleníteni. Valami csodás adomány volt nála az az anyai szeretet, melylyel gyermekeit elárasztotta; nevelés gyümölcse nem volt, mert ő maga már nyolcz éves korában vesztette el anyját az 1831-iki cholera-ban, s azután francia és német nevelők és nevelőnők kezei alá jutott, sokáig nem is volt a szülői háznál.

Huszonegy éves korában ment férjhez anyám s azóta atyámmal itt laktak, abban a házban, melyben születtem. Emlékszem egy régi, tarka spanyolfalra, melyet szüleim egybekelése alkalmából valószínűleg gyöngéd meglepetésül állított össze valami vidéki amateur, telergasztván azt a Biedermeyer-korszak izlésének megfelelő kép-quodlibetekkel; legtetetjén pedig kék mezőben váltakozó arany és ezüst betűkben fonódtak össze a mátkapár nevei: „A. T. M. I. Á. V. L. A. I. D. A. A. R.”, vagyis: Amália, Tivadar. És becsben tartottuk mindig azt a fekete játszóasztalt, mely nagyapám házából került ide s a mely mellett ültek, mikor atyám megkérte anyámat. Ugyanez időből való arczképeiket valami Klement nevű festő készítette: atyám a Bentham egy, akkor nálunk sokat olvasott művét tartja rajta kezében, mely kedvenc olvasmánya volt; anyám képét menyasszonyi diszben a festő, elutazni lévén kénytelen befejezetlenül hagyta.

Az egybekelés 1844 július havában történt, egy pár hónappal azután, hogy atyám is elvesztette anyját; anyját, a ki fölnevelte sok gonddal, bajjal küzdve egyedül s meg nem érhetten egyetlen fia családi boldogságát.

„Hogy egy bús özvegy neveltje
Soh'sem lehet sors kedveltje.”

Irta atyám önmagáról egy fiataalkori versecskéjében; ő atyját nem is ismerte, két éves volt, mikor az meghalt, 1819-ben, még csak 39 éves korában; nagyatyámat a magyar fölkelő sereg egyik legszebb tisztjének mondták, mint főszolgabíró buzgó volt és közkedveltségnek örvendő, mint barát hű és önfeláldozó. Egy sok jóakarattal, de kevés költői tehetséggel bíró tisztelője sírverset írt emlékére, melyet atyám sárgult iratai között találtam, s melyben azt mondja róla:

„Berzeviczy József vala
Dísze nemzetségének.”

és tovább:

„Magyar ember, hazafinak
Tiszteljed itt porait,
Tárcza-vize főbírának
Tündöklő virtusait.”

Atyai nagyanyám, Kolosy Johanna Pándon született Pestmegyében a Szilassy nemzetségből való anyától, s férjhez menvén, az egyetlen reformáta lélek volt Berzeviczén; az ő révén atyám fiatalabb korában gyakran járt a pestmegyei és a zemplénmegyei rokonok körébe, különösen Zemplénbe, a hol anyai jusson birtoka is volt neki és egyetlen nővérének, Máriának.

Az özvegyen maradt anya féltő gondnal nevelte gyermekeit, annál inkább, mert megelőzőleg többet kicsi korban vesztett el, és mert különösen atyám oly gyöngéd szervezetű volt, hogy egyszer tanulmányait is félbe kellett szakítania. Ez azonban nem gátolta abban, hogy igen korán lépjen közpályára; már 20 éves korában esküdtté lett s 21 éves korában megyei aljegyzővé. 1839-ben a pozsonyi országgyűlésre került föl mint Pulszky Ferencz akkor először megválasztott sárosszegyei követ mellett országgyűlési irnok és egyúttal Gróf Wolkenstein Trostburg Ernőnek „absentium delegatus”-a; egy évvel később kitűnő ügyvédi diplomát szerzett s azontúl a megyénél szolgált, legutóbb 1849-ben mint a forradalmi kormány által kinevezett főjegyző, a miért természetesen azok sorába jutott, a kiket az absolut kormány gyanús szemmel kísért.

Fiatal korában, anyjához írt levelei atyámat, mint ideális gondolkozású, nagyratörő ifjút tüntetik föl; nemes idealizmusát élete végeig nem vesztette el, de ambícióját szerénysége, szigorú önbírálata és mások iránti engedelkeny jósága alig hagyta érvényesülni. Irodalmi hajlamait sem ápolta későbbi korában, pedig fiatalságában komolyan készült a toll szolgálatára, s személyes vonzalma is többnyire literátus emberekhez csatolta. Ifjú korában kötött barátsága később is bensőségteljes kölcsönös megemlékezésben nyilvánult Sárosy Gyulával, az „Arany Trombita” költőjével, ki vele egyidejűleg volt jegyzője Sárosszegyének, Pulszky Ferenczczel, Tóth Lőrinczczel, Várady Gáborral, a két Vachottal és Remellay Gusztávval.

Első gyermekéveim emlékei atyám nyájas, derült arcza mellett egy zordonságában is jóságos, galambász aggastyán képét jelenítik meg előttem, a kit atyám, atyja helyetteseként tekintett, én pedig - kinek születésekor nagyszüleim egyike sem élt már - mint nagyapát tartoztam tisztelni s az ő nevét kaptam a keresztségben is.

Ez az öreg úr atyám nagybátyja volt, Berzeviczy Albert Volstán, a ki már az én születésemkor 78-ik évében járt, akkor még Kassán lakott, de sok időt töltött házunknál, mely tulajdonképen az ő háza volt, itt is halt meg 84 éves korában. Hogy miképen jutott a Volstán melléknévhez, mely sírkövére is rá van vésve, azt magam sem tudom; családfánk bővelkedik az exotikus nevekben: Rutker, Ricolf, Kakas, Moko, Detre, Stapinus, Jósua, Titus, Raymund, Kajetán, Ezechiél, Irnák olvashatók rajta; de ezek vagy régibb ősök nevei, vagy másutt is használatosak; a Volstán nevet azonban tudtommal csak ez a nagybátyám viselte.

Nagyatyámnak első izen unokatestvére volt s már fiatal korában szép műveltségre téve szert, sokat járt a világban. Az 1818-20. években beutazta majdnem egész Európát, a mi akkor sokat jelentett. Utazásáról rideg objectivitással és kategorikus rövidséggel írt naplóját a földrajzi társaság közleményeiben feldolgozta Szádeczky Lajos és irodalmi téren megemlékeztem róla már magam is. Nemrég került kezembe a „Tudományos Gyűjtemény” 1820-iki évfolyama, melyben egy I. betű mögé rejtőző cikkíró terjedelmes ismertetést közöl azokról a „magyar Hazánkat illető és a külföldi könyvtárakban található Jelességekről, melyeket Berzeviczy Albert úr, Szepes, Sáros és több T. Vármegyéknek Tábla Bírája 1818, 19 és 20 esztendőben folytatott utazásában szemlélt és feljegyzett”, s melyekről a cikk „rövid előadást és vékony rajzolatot” nyújt; addig is, míg Berzeviczy - mint mondja - „önnön óhajta szerint Utazásának körülállásos leírását velünk közölheti, szolgállyon ez Olvasóinknak ditsó példára, és ösztönre, hogy hasonló körülállásokban helyheztetvén, nem csak itthon, de mindennemű idegen Éghajlatok alatt is a Hazafiúság buzgó Lángja által egyaránt ösztönöztessenek - Hazájok javára, - Nemzetjek díszeré törekedjenek.” A körülményes közlemény - tudtommal - elmaradt, nagybátyám irataiban sem tudtam eddig nyomára jönni, de a „Tudom. Gyűjtemény” ismertetése is igazolja, hogy Albert Volstán becsületes munkát végzett s a római vatikáni és öt más könyv- és levéltárban, továbbá a firenzei - mint akkor írták: florencziai - turini, milanoi, párisi, londoni és stuttgarti nagy gyűjteményekben számtalan fontos, s akkor bizonyára nagyjából ismeretlen magyar vonatkozású könyvrégiséget és okmányt fedezett föl s hívta föl rá tudós világunk figyelmét.

Albert Volstán takarékos, számító, majdnem zsugori ember lévén, kinek kedvencz mondása volt: „krajczárból lesz a forint”, nagy utazásai daczára gyarapította vagyonát, s miután legközelebbi rokonságában az egyetlen fiúivadék atyám volt, őt szemelte ki örökösül s ezért kétszeres gonddal ügyelt maga is nevelésére, erősen gyámkodva nemcsak fölötte, de némikép még nagyanyám fölött is; mikor pedig atyám megnősült, beültette őt a saját birtokába is, mely majdan reá volt szállandó, de ridegen megszámloltatta évenként, úgy hogy atyám még férfikorában is nehéz, függő helyzetben volt, melyet még kényesebbé tett az, hogy a maga és családja jötevőjével állott szemben. E mellett nagybátyám mindig majorátus létesítésének a tervével foglalkozott s türelmetlenül várta a fiúörökös születését, úgy hogy atyám szinte kérlelő hangon jelentette be neki különösen második leánygyermeké, Rózsi születését.

Említettem, hogy a ház is, melyben laktunk, életében nagybátyám tulajdona volt; nem ő építette, nem is örökölte, gondolom valami zálogperrel váltotta magához; a „László udvarának” hívták még gyermekkoromban, épen úgy, mint a szemben fekvő, már akkor is hozzátartozót, a János udvarának. A László és János édes atyja építette valószínűleg mind a kettőt, Sándor, a kinek felesége Máriássy Magdolna volt s a ki mintegy tizennyolcz gyermeket hagyott hátra. Házunkban egy régi fölírás rá is vall Sándorra, mint építőjére, de a hibás chronostikonból nem lehet az évszámot világosan kivenni; valószínű, hogy a XIX. század elején épült, nagy ebédlőtermének méreteit úgy látszik az egykor szépatyám, Berzeviczy Ricolftól lakott XVII. századbeli még meglevő régi kastély terméhez alkalmazták. Az ilyen ebédlőszobákat a nép nálunk is „palotá”-nak nevezi, a köoszlopos verandát „altáná”-nak hívtuk mindig, a kerek toronyszobát pedig rundellának.

A régi ház inventárczikkei közül már első gyermekéveimben egy pár elsötétedett kép hatott legélénkebben képzeletemre; az egyik a régi családfa volt, a melynek alján szokás szerint az ősapa nyugszik, kezére hajtott fejjel, mintegy átkarolva a fát, mely bordájából látszik kinőni. A piktor, a ki festette, nem törődött vele, hogy Comes Rutkerus a XIII. században milyen ruhát viselt, felöltöztette olyanba, a minő a XVIII. század végén volt divatos, s természetesen görbe kardot kötött az oldalára. Ennek az ősapának inkább szomorú mint szigorú arczával hamar megbarátkoztam; félelmesebb tekintéllyel bírt előttem egy másik kisebb, szintén olajfestésű kép, melyet meglehetősen biztonsággal lehet a múlt század első felében gróf Szirmay

hívására az északi felvidéken időzött Kozina Sándor művének tekinteni s a mely egy bozontos szemöldökű, astrachan-prémes fekete mentébe öltözött komoly és szigorú tekintetű koros férfit ábrázolt: anyai nagyatyámat Szinyei Merse Lászlót.

Pulszky Ferencz önéletrésztében megemlékszik e nagyatyámról, ki az 1831-iki cholera idejében alispán volt, s kinek erélyes föllépése hátráltatta el a megyéről a parasztlázadás viszonyait. Magam is hallottam gyakran, hogy Szinyei a megyei közgyűlés által hirtelenében elhatározott statáriumot a maga felelősségére rögtön alkalmazta is és a Branyiszko táján fekvő Nagy-Vitézen a két főizgatót fölakasztatta, a miért József nádorhoz rendelték ad audiendum verbum; a nádor hivatalosan megdorgálta a szabálytalan eljárásért, de azután bizalmasan megdicsérte az erőskezű alispánt. Nagyatyámat egyébként inkább tartózkodó, óvatos természetű emberként jellemezték előttem, a politikában is inkább konservatív, aristokratikus, kissé aulikus gondolkodású volt, bár tiszta magyar érzelmű; gróf Dessewffy József egy akadémiai beszédjében őt „nagyon érett ítéletűnek s szabad lelkűséggel teljes”-nek mondja. Családjá még most is becsben tartja s unokáról unokára adja a „nagyapai pálczát”, melyet a hatalmas természetű férfi sétáinál, gazdaságában használt, mikor jernyei vagy szinyeujfalvi birtokán időzött. Egyideig mint követ is működött, később váltótörvényszéki elnök lett Eperjesen s ott lakott szép leányaival, a kik esténként a Münchener Allgemeine Zeitungot olvasták föl neki, mely akkoriban nagyon kedvelt volt Magyarországon, a hol a belföldi lapok - ép úgy mint az ausztriaiak is - a monarchia belviszonyaira nézve úgyszólván csak sugalmazott közleményeket hozhattak.

Idősebb nővérem, Ninon mint kis gyermek még láthatta nagyatyánkat Pesten, a hol utolsó éveit töltötte; ott is halt meg 1850-ben tüdőgyulladásban, de halálát az a miatti nyugtalanság és boszúság siettette, hogy a forradalmi események miatt őt is, mint egy rebellis tábornok és alispán apósát vallatóra fogták.

Hozzá sokban hasonló volt nővére, Szinyei Anna, báró Berzeviczy Vincze özvegye, a kit mi családunkban rendesen a daróczi nagymamának neveztünk s a kivel e lapokon még sokat fogok foglalkozni; az erős, szinte fürtös szemöldök, az élénk tűző szemek, az érczes hang valami feltétlen tiszteletet parancsoló elemet vegyítettek ennek a rendkívüli lelkülettel megáldott matrónának a lényébe, a kinek lelki ereje ép annyi csodálatot érdemelt, mint a mennyi hódolatot és szeretetet szívnemessége. Ő is egyike azoknak az alakoknak, a kik gyermekkorom legelső emlékeibe vegyülnek; tapasztalatát, bölcsességét minden rokoni házbán, különösen a hol gyermekek nevelése forgott szóban, nagyrabecsülték s gyakran hallottam tőle magától, hogy mikor gyöngye szervezetem kételyt támasztott életben maradásom iránt, ő volt az, a ki szüleimet biztatta, hogy én nem fogok oly könnyen elpusztulni.

A terület, melyen nővéreimmal együtt legelső gyermekéveimben mozoghattam, körülbelül apám kettős belsőségének a határfalánál végződött. Legfőleg a kis kápolnáig vezettek el néha, a mely a falu végétől egykét száz lépésnyire, a hol a mezőség kezdődik, a Feketehegyről lefutó csermely mellett, két jegenyefa között áll, olyan bucsuztató és üdvözlő symbolum a jövő és menők számára. Fülkéjében régi szentkép állott, egy töviskoszorúzott ülő alak, mely a szenvedő Megváltót ábrázolta volna, de valójában azon látszott búsulni, hogy őt ilyen éktelenül faragták ki a türelmes fából. Szerencsére a mezei munkából jövő leányok a faszentet úgy teleaggatták mindig virággal, pántlikával, hogy alig lehetett belőle valamit látni.

Lakóházunk terjedelmes udvarát egy a kertészetben igen járatos és ügyes rokonunk Berzeviczy Bernát angol kertfélévé alakította, melynek azonban földíszje az a százados hársfa volt a kapu közelében, a melyet - korhadt lévén - e nyáron tört le a szélvész. Ettől eltekintve a többi kertterületeket - mint vidékünkön a legtöbb nemesi curiában - ha voltak is sétautak bennök, inkább gyümölcsösnek tekintették; egy pár szép, régi díszfa csak elvétve fordul bennök elő. A helységen végigvezető út túlsó oldalán a lakóházzal szemben, az ugynevezett

János udvarában kertészkedtünk mi gyermekek legszívesebben, a veteményes kertben számunkra kijelölt kis mezőn, a melyet aztán a különféle termények számára néhány arasznyi négyszögekre osztottak.

Mialatt ott kapálgattunk, gyakran hitt egy nyájas hang az udvarháznak a kertre nyíló ablakaihoz, melyek tele voltak rakva cserepekben dúsan virágzó sárga violával és muskátlival s a virágok mögül egy bodros főkötős, pápaszemes arc nézett felénk; a pápaszem csak a kötéshez kellett neki, ránk rendesen a pápaszem fölött nézett. A jó öreg Tóni néni volt, nekünk Tóni néni, a többi világnak Péchy Tóni kisasszony, valóságos prototypusa egy öregkisasszonynak; soha ránczosabb, összeaszottabb arcot és kezeket nem láttam, de a kedélye az szelid volt és vidám, s ha a napfény a régi ház kis ablakain, a virágok közt átszűrődve elárasztotta a szobát, melyben minden olyan ósdi, olyan békés és olyan rendes volt mint a lakója, a nagy, faragványos, aranyozott directoire-óra ketyegése mellett csöndesen elhallgattuk akár meddig az öreg néni elbeszéléseit.

Hogy volt-e és milyen rokoni kötelék közte és szüleim között, azt nem tudom, de nagyon bizalmas volt a viszonyuk s ő öreg éveinek legnagyobb részét apám e mellékudvarában, szüleimmel folytonos közösségben töltötte; reá, meg egy Sváby Irma nevű fiatal kisasszonyra, a ki rokon is volt, társalkodónő is, a ház vezetésében is segítője anyámnak, voltunk mi gyermekek bízva, ha szüleim elutaztak valahová, a mi akkor még nehézkesebb és hosszadalmasabb dolog volt, mint most.

Anyám akkori betegeskedése miatt házi orvosunk is sokat látott alakja volt gyermekkoromnak. A kedves, élénk öreg urat dr. Bartsch Edének hívták, Sárosmegye tiszti főorvosának állását viselte s ezért az őt mérföldnyire levő Eperjesen lakott; az ötvenes években egy kis füzetben megírta Sárosmegye monografiáját. Házunknak régi barátja volt, mert apámat még gyermekkorában gyógykezelte, értelmes és buzgó orvos, kinek atyám hite szerint egyízben anyám életének megmentését köszönhattük s mi gyermekek egyébként is szívesen láttuk, mert nyájas volt irántunk és mert néha még gyönyörű metszeteket is hozott magával, füzetekbe gyűjtve, a melyeket nagy élvezettel nézegettünk.

Az első hely, melyre szüleim az atyai házon kívül már kicsi koromban elvittek, Pétermező volt, atyám egyetlen nővérének, Mari nénémnek birtoka. Néném néhány hónappal az én születésem előtt ment másodszor férjhez, már nem épen fiatalon; első férje Dobay Ferdinand volt, a második is egy Dobay lett: Dobay József a forradalmi honvédezredes és későbbi honvédkerületi parancsnok. Berzeviczén kívül velök állottunk legsűrűbb összeköttetésben; Pétermezőn nagyon otthonos voltam gyermekkoromban s útban levén Eperjes és a távolabbi világ felé, rendesen első állomásul szolgált valahányszor útra kelt a család.

Dobay József bátyám, - bár legújabb keletű nagybátyám volt - tartott keresztvízre is, habár csak helyettesképen; és itt meg kell emlékeznem arról, hogy az én megkereszteltetésem határozottan forradalmi auspiciumok között ment végbe. Keresztatyám báró Luzsénszky Pál volt, atyám jóbarátja, a forradalmi kormányának 1849-ben főkormánybiztosa Sárosmegyében, a ki várfogságra ítéltetvén csak 1856-ban kapott kegyelmet, s a kit e miatti távollétében Dobay József helyettesített, a 49-iki honvédezredes és a Bem kedvencze, a ki alig egy évvel előbb szabadult ki az olmützi várbörtönből. Keresztanyám pedig anyám legkedvesebb s nálunk akkor sokat időző nővére vala, Szinyei Merse Emma, az Aradon kivégzett Dessewffy Arisztid tábornok özvegye.

Nem vehetem megindulás nélkül tollamra ezt a nevet. Nyomában emlékek kelnek, melyek egy emberéletet áthidalva bevilágítanak gyermekkorom leghomályosabb távolába s csodásan üde, új életre ébresztik a gyermekszív öntudatlan érzelmeit. Pislogó olajmécsest látok a sötét gyermekszobában, künn megmegujuló sírását hallom a szélnek, mely félelmes nyugtalanságban tart ébren; és ezt a nyugtalanságot varázsosán csillapítja egy lágy női kéz, mely homlo-

komon játszik, egy még lágyabb, ezüst csengésű hang, mely egy bohókás szavú s mégis oly bánatosan hangzó dalocskát zeng halkán fülembé:

„Jere hozzám holnap estve, hajahop!
Muzsikaszó leszen nálam, hajahop!
Macska dudál, veréb sípol,
A pipis sármánynyal tánczol, hajahop!”

Elhiszem, a mit gyakran hallottam, hogy néném leánykorában elbájolóan énekelt, nagy énekes miséknél áhítatos érzékenyülés vett erőt a hallgatókon, mikor hangja megszólalt. Tiszta csengésén és bársonyos lágyságán kívül volt benne valami, a mi csak a fájdalom adománya lehet; a sorstól szenvedésre teremtett, az élet Golgotháján végigüldözött szív megnyilatkozása a hangban, a dallamban. Akkor még nem értettem meg ezt a fájdalmat, de vonzódtam hozzá, kívántam átérezni. Később már megértettem és az a fájdalomtól gyötrött szív, amely engem második anyaként szeretett, tárta föl előttem, a gyermek előtt a születésem előtt hazámon átviharzott gyászos és mégis dicső idők emlékezetének világát.

II. A forradalom emlékezete.

Talán mentségre szorúl az, hogy e fejezet czimében a „forradalom” szót használom, az újabban általánosan elfogadott s a történelmi fogalomnak mindenesetre megfelelőbb „szabadságharcz” helyett, a mi a maga felfogásának és kifejezőmódjának érvényesítésében rendesen kissé türelmetlen ifjabb nemzedék részéről néha a nemzeti eretnokség gyanuját szokta föl-idézni?

Ezzel szemben csak arra hivatkozhatom, hogy gyermekkoromban a 48-49-iki korszakot mindig ily néven nevezték s ezért gyermekkori emlékeimben is csak e néven szerepelhet; így nevezték akkor a legsúlyosabb megpróbáltatásokat kiállott hazafiak s hogy ez az általános gyakorlatnak felelt meg, annak bizonyága, hogy b. Kemény Zsigmond is az ötvenes években megjelent híres röpiratát így czimezte: „A forradalom után” s hogy a hatvanas években köz-kézen forgott, Petőfi arczképével diszített s ama hőskor költői hagyatékát tartalmazó anthologia „A forradalom költészete” czimét viselte. Talán Horváth Mihály volt az első, a ki más kifejezést kezdett használni; ő „Magyarország függetlenségi harczának történetét” írta meg.

Tehát a forradalom emlékeiről akarok írni, a mint azok gyermekkoromat - néhány közbeeső év szomorú csöndjétől nem gyöngítve - egészen át meg áthatották, mindnyájunk kedélyét s az én gyermekképzeteimet megtöltötték, annál elevebben, mert a hozzánk legközelebb állók sorsának sanyarúságához, végzetes fordulataihoz fűződtek. Róluk beszélt a bizalmas családi körben mindenki, felőlük kérdezősködtem magam is; amaz események nyomait láttam, hallottam magam körül, képeiket mohó figyelemmel néztem, s mikor olvasni kezdtem, ama kor írott emlékeinek olvasása vonzott legerősebben, mikor rajzolgatni kezdtem, azoknak a dicső napoknak a csatáit próbáltam gyermeki módon papírra vetni.

Szüleimet a családi élet első örömei közt találták a nagy események; anyám 1848 januárjában szülte első gyermekét s betegágya mellett a daróczi nagynéni s még hajadon nővére Emma voltak segítségére, mialatt atyámat megyei főjegyzői hivatala - bár még akkor állandóan nem kötötte a megyeszékhelyhez - mégis sűrűn és hosszasan is elvonta hazulról.

Sárosmegye általában nem volt kedvező talaja a hatalmasan ébredező új korszaknak. Uralmon jobbra azok voltak, kiket - bár köztük sok kifogástalan hazafi is volt - pecsovi-csoknak nevezett a közszólás, de voltak lelkes hívei a liberálisabb, nemzetiebb iránynak is. Ezek élén állott Ujházy László, budaméri birtokos, ki már előbb, az országgyűlési ifjak ügyében tartott tüzes beszédjével felségsértési pörbe keveredett s később főispán lett és kormánybiztos, a komáromi kapituláció után pedig Amerikába vándorolt; hozzá szitottak a Bánók, különösen a már akkor jeles szónokként ismeretes, ma is élő Bánó József, továbbá a későbbi képviselő Piller Gedeon, Gróf Haller Ferencz, Bujanovics Rudolf, valamint a Berzeviczy Edmund édes atyja, Emil, atyám sógorai, Máriássy Ágoston s a későbbi alispán, majd főispán Szinyei Merse Felix, s maga édes atyám.

Azonban a márcziusi események vihara magával ragadta a tétovázókat is. Márczius 21-én nagy örömnepet rendeztek Eperjesen, mindenki föltűzte a nemzeti kokárdát, a templom-toronyra fölhúzták a nemzeti zászlót, Kerényi Frigyes, az eperjesi származású költő, Petőfi barátja lelkesítő költeményt szavalt, bankett volt, kivilágítás és fáklyászene, melynek végzetével a Caraffa áldozatainak emlékére állított Mária-szobor mellett a Rákóczi-induló hangjai közt égették el a fáklyákat. A pártok egyszerre kibékültek egymással, a kik pár héttel előbb a Kossuth nevétől is borzadtak, most nemzeti ajándékot akartak indítványozni részére. A

lelkesedést fokozta az, hogy a hirtelenében forgalomba jött miniszteri listákon - mert biztos akkor még csak a gr. Batthyány Lajos miniszterelnöksége volt, - a Deák Ferencz, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, b. Eötvös József, továbbá gr. Batthyány Kázmér, Szentkirályi Móricz, Nyáry Pál nevei mellett ott szerepelt a Sáros megye követéé, Pulszky Ferenczé is, még pedig pénzügyminiszteri minőségben.

Természetesen nem hiányoztak az aggodalmaskodók sem, sőt olyanok sem, a kik lelkek mélyében remélték, hogy a nagy lendülettel keresztülvitt reformok hosszú életűek nem lesznek s a kik csak lesték, hogy honnan indul meg az ellenhatás a forradalmi vívmányokkal szemben. Ezek minden bokrban lázadást szimatoltak s a mi derék tót népünket annyira féltették az izgatóktól, hogy az állandóságba helyezkedett megyei bizottmányban keresztül is vitték egy kiáltvány kibocsátását, mely a népet fölvilágosítani volt hivatva az országgyűlés és megyebizottmány határozatainak és szándékainak üdvös voltáról.

Valójában azonban a nép feltűnően nyugodt volt, sőt csodálatosan közönyös, úgy hogy a reform barátait is némileg elkedvetlenítette annak látása, hogy a volt jobbágyok, kiknek felszabadítása érdekében a földbirtokos-osztály az új reformok által oly nagy áldozatot hozott, e fölött még csak valami nagy meglepedést vagy örömet sem tanusítanak, bár a békétlenségnek semmi jelét sem adták. Vidékünkön a leghazafiasabb érzelműek tisztában voltak azzal, hogy a földbirtokososztályra válságot hoznak a reformok, melynek kimenetelét senki sem képes előrelátni; de e fölött az érzelm fölött uralkodott a nemzet életerejébe és vezéreibe vetett bizalom s a csodálattal vegyes elismerés király és országgyűlés iránt, kik a nemzetélet e nagy pillanatában megértették egymást s egy bátor és elhatározó tett magaslatára tudtak emelkedni.

Azt természetesen mindenki ösztönszerűen érezte, hogy a helyzet veszélyekkel van telve. Eperjesen már az örömnép napján újra szervezték a „polgári őrsereget”; e néven ugyanis létezett a városban már előbb is egy polgárgárda, mely sötétzöld frakkban, veres hajtókéval vonult föl és adott dísz-sortűzet úrnapiján és a király születésnapján; ez most attilát öltött, nemzeti színű karszalagot és kokárdát tűzött fel s „minden becsületes embert” csatlakozásra hítt. A megyében is sietve szervezték a nemzetőrséget; a lovas nemzetőrök parancsnoka gróf Haller Ferencz lett; az egyes vidékek tekintélyesebb földbirtokosai vállalták magukra a nemzetőrcsapatoknak az előszabott gyakorló-könyv szerint való betanítását. Roskoványban Bánó József, Darócson Szemere Bertalan, Dobón Dobay Ferdinand, Berzeviczén atyám körül csoportosult a nemzetőrség s bizonyára az ő személyes tekintélyöknek és kedveltségöknek is volt tulajdonítható, hogy tót népünk hűségesen részt vett a gyakorlatokban s általán az egész forradalmi idő alatt, a hol csak maga az úri osztály meg nem oszlott, törhetetlenül földesurai mellett s tehát a nemzeti ügy mellett állott.

Azonban a megye vezetői és értelmisége körében az egyetértésnek hamar vége szakadt. Ujházy Lászlónak főispánná való kinevezése a két alispán részéről nyílt ellenséges magatartással találkozott s zavaros tüntetések előidézője lett. Az izgalom fokozódott a megindult képviselőválasztási mozgalmak hatása alatt; a főispánt korteskedéssel, sőt izgatással vádolták a conservatívek s keresztülvitték, hogy a megyei bizottmány bizalmatlanságot nyilvánított iránta s eltávolítása érdekében fölírta a kormányhoz, a minek következménye kormánybiztos kiküldése lett.

Időközben a zöld asztal körüli harczokat fölváltotta a fegyverek zaja. Az országgyűlésnek szentesítést már nem nyert határozatához képest megindult a honvédek toborzása, atyám is fáradhatatlanul járt el, mint a megye egyik kiküldöttje; a „haza oltárára” folytak az adakozások, a daróczi kastély nagy szobájában garmadára rakták az utolsó báró Berzeviczytól maradt mindenféle becses, részben művészi kivitelű ezüstneműt, a nagybátyom mind fölajánlotta a nemzeti védelem czéljaira. Semsey Pál főjegyző lelkes kiáltványt írt, melyet a

megyei közgyűlés határozatából októberben bocsátottak ki „Sárosnak lelkes fiaihoz”, s mely egyebek közt ezt az emlékezetes fölszólítást is foglalta magában:

„Felejtve legyenek örök időkre azon viszályok, melyek ezen szép megye fiait legközelebb egymás ellenében elidegenítették, felejtve a netalán tapasztalt félreismerések minden keserőségei, baráti kezet nyujtsunk egymásnak és vállat vetve egyesült erővel, egyesült akarattal siessünk halni a hazáért ha kell, vagy dicsően élni, ha az Isten úgy akarja.”

A kiáltvány fegyverre szólította a hazafiakat a Simunich vezérlete alatt állott császári sereg fenyegető betörésével szemben s arra is kitanította a népet, hogy rejtse el vagyont, hajtsa el marháit az erdőbe, hogy az ellenség „éhséggel, nyomorral küzködve tengődjön mindaddig, míg a magyarnak boszúálló karja megsemmisítve elérni fogja őket.”

Irányi Dániel kormánybiztos az ép akkor az olasz háborúból hazasietett Pulszky Sándor őrnagyot bízta meg a megyében összeszedendő fegyveres erő vezényletével, s november 1-én atyám is elindult a sárosi mozgó nemzetőrséggel mint önkényes Kassára, katonai felszerelésének némely maradványát - persze nem a fegyverneműt, mert azt elkobozták, - gyakran láttam gyermekkoromban. A nemzetőrség vezénylete mindjárt kezdettől nagyon tervtelennek látszott; Gömörmegyébe Bejéig hajszolták őket, csak azért, hogy mindjárt visszatérjenek Kassára s onnan Eperjesre. Így csakhamar visszatérhetett atyám is családjához, mert Berzeviczén és a környéken a népfölkelést kellett pár nap alatt szerveznie; december 8-ikán már ismét útnak indultak Kassa felé, a hol a rosszul fegyverezett, soha csatát nem látott, szervezetlen magyar sereg föl akarta tartóztatni a Schlik hadtestének előnyomulását. A szerencsétlen kassai ütközetnél - a mely voltaképen nem is volt ütközet, csak futás, - atyám tűzbe nem jutott, mert ágyukért küldték s mire azok megérkeztek, már a visszavonulókkal találkozott; de közvetlenül a csata után élete majdnem nagyobb veszélyben forgott, mint a minő a kassai hegyen környezte volna.

Szomszédunkkal és rokonunkkal, Szmrecsányi Ödönnel, ki szintén nemzetőr-tiszt volt, az általános bomlás és szökés közepette szekeret fogadván, a Hegyalja felé vették útjukat. Tályán azonban a kassai vereség miatt felbőszült magyar nép bennök főtiszteket s a vereség okozóit vélvén megpillantani, letartóztatta őket, fegyvert fogott, összegyülekezett s oly fenyegető magatartást tanúsított, hogy ha Füleký fősztolgabíró idejében közbe nem lép, a két ártatlan családapa és jó hazafi valószínűleg magyar kezektől veszttette volna el életét. Megmentésökben főrésze Szmrecsányi Ödön bodrog-keresztúri intézőjének egy Hizsnay nevű, félig megmagyarosodott sárosi tótnak volt, ki a vidéken meglehetős tekintélyben állott s látván a népcsöduletet, maga is kíváncsi volt a siralomházban levő delinquensekre. „Hisz ez a zenyím zuram!” kiáltott föl rémulten, mikor Szmrecsányit fölsimerte s az ő felvilágosító rábeszélése tartóztatta föl a veszélyt a főbíró közbelépéséig.

Rövid hadi kalandja után atyámnak sikerült a Hegyaljáról nemsokára Miskolczra s onnan a szepesmegyei Márkusfalvára jutnia, a hol a sok kiállott aggodalom után anyám ismét ölelhetette őt; kis lányával ugyanis ott időzött akkor sógoránál Máriássy Ágostonnál s ott várták be a rettentő 1849-iki év beköszöntét, aggodalmasan nézve a jövőndő elé.

Atyámat nemsokára Berzeviczére szólították gazdaságának ügyei, meg a testvéri kötelesség is, hogy a közeli Dobón nővérét Dobayné vigasztalja, a kitől a búcsúzó év végnapjai egyetlen gyermekét ragadták el; anyám azonban majdnem a hónap végeig a Szepességen maradt s onnan magával hozta legifjabb nővérét Görgey Constantné is Sárosba.

Ebben az időben már a Szepességen is megjelent a háború réme. Schlik „főtábornok” - a ki tudvalevőleg félszemére vak volt s a ki a felvidéken annyiban mindenestre maradandó emléket hagyott hátra, a mennyiben az ő szereplése óta a tótok sokáig minden félszemű embert Schlik melléknévvel ruháztak föl, - Schlik, mondom, indítva érezte magát Kassáról

egy zavaros tartalmú proclamatíót intézni „Magyarország népeihez”, a melyben előbb nagy jóakarral inti a népet, hogy fenyegetőleg ne lépjen föl a falusi nemesség ellen, - a mire legalább nálunk semmi szükség sem volt, - azután ugyanazt a népet fölbíztatja, hogy fogja el és hozza főhadiszállására mindazokat, kik az ő parancsai ellen cselekszenek s végül népet és urat megfenyeget egyaránt, hogy vele „a törvény egész szigorával” fog elbánni.

Erre a furcsa kiáltványra „Magyarország népei” a honvédek szuronyaival adták meg a választ, melyek akkor már a Görgey Arthur vezérlete alatt közeledtek a bányavárosok felől a Berzevicztől alig két órájárásnyira fekvő Branyiszkóhoz. Egy őrszemlére küldött kis csapata a Görgey hadtestének egy nappal a branyiszkói ütközet előtt Berzevicze közelében Balázsvágásra vetődven, egy közbirtokos társunk, a ki mint katonaviselt ember s a lipcsei ágyúkereszt birtokosa, úgy látszik érdekeltet akart szerezni Schlik előtt, fölbújtogatta a nép egy részét s kaszás tömeg élén megtámadta, elfogta s Eperjesre kísérte a tizenegy szál honvédet. Ez roppant felháborodást keltett a hazafias érzelműekben, különösen atyám valóságos szennyfoltnak tekintette, mely vidékünket érte, de nagy rémületet is okozott Berzeviczén, mert senki sem tudhatta, hogy ki lesz holnap a győztes, s e félelem hatása alatt atyám családját Darócra küldte, hogy ott várják be az eseményeket.

Ezalatt végbement a branyiszkói csata, az osztrákok kiűrtették Eperjest, melybe győzelmesen vonultak be a magyar csapatok. E fordulat valóságos anarchiától szabadította meg Eperjest és a megyét, mert az osztrákok bennléte alatt a tisztviselők annyira meggyérültek, hogy a megyeház és a rabok valósággal a hajdúk becsületére voltak bízva; de annál nagyobb lett e fordulattal szemben azoknak a félelme, kik a mi vidékünkön a honvédek elfogásában részesek voltak, s ezeket csak nehezen sikerült a befolyásosabbaknak a béke kedvéért a komoly következményektől megóvni. Általán a forradalmi időszakban megyénkben egymást ért politikai változásoknak sajátságosan jellemző vonása volt, hogy az ellenkező irányzatok követői a mennyiben különben rokonok vagy jóbarátok voltak, annyiban fenntartották ezt a viszonyt, hogy ha az egyik bajba került, a másik szívesen vette védelmébe, míg neki kedvezett a szerencse. Így atyámnak is volt olyan rokona, ki hozzáfordult kiméletért és védelemért, mikor a magyarok kerültek felül s a ki aztán viszonzásul szívesen vette oltalmába atyámat az osztrákok üldözése ellenében. De viszont sok csúnya gyűlölködést és vádaskodást is hozott felszínre az az idő s a magánboszú gyakran használta föl a politikai zavart is a maga kiélégítésére.

A branyiszkói csata előtt Sárosban legkevesebben bíztak a magyarok győzelmében; gróf Szirmay István nagysárosi földbirtokos - a Rákóczi-féle javak örököse - szabad csapatot szervezett az osztrák sereg támogatására, Eperjesen pedig egy magyar-gyűlöletéről ismert alezredes nyilvános helyen nagy garral fejtegette épen egy úri társaság előtt, hogy az osztrák sereg branyiszkói állásának bevétele a magyarok részéről stratégiai lehetetlenség, a mikor hírül hozták, hogy a megvert csapatok már hátrálva közelednek Eperjeshez; az alezredes elképedve ugrott föl székéről, a derék öreg Szinyei Merse Mihály pedig odaszólt neki: „fütyülök én az úr stratégiájára!”

Mikor délután 3 óra tájban bevonultak a magyarok a városba, a hirtelen fordulat hatásától elbódult lakosság eleinte csöndben fogadta őket; a harangokat sem húzták meg üdvözlésükre. Guyon odalovagolt a főtemplommal szemben levő plébánia elé s megállítva toporzékoló lovát és egy félreérthetlen mozdulatot téve a nyaka körül, fölkiáltott az ablakokba: „Läuten oder hängen!” Néhány percz múlva csakugyan megszólaltak a harangok.

Eperjesen, Kassán azután lelkesen ünnepelték a honvédeket, különösen Görgeyt, kinek hadműveleteiben Ujházy László is részt vett fiaival és guerilla-csapatával. Atyám Kassáig elment utánok, hol a vele régebben ismerős Görgei Istvánnal, Arthur öcscsével is találkozott. A honvédsereg elvonultával azonban Eperjes ismét játéklabdájává lett a hadi mozgalmak

véletleneinek; kétszer osztrák csapatok tartották megszállva, egyszer a Hurbán tótjai, egyszer a Benyiczky Lajos mozgócsapatának sikerült megszállania a várost. Márczius folyamában szüleim jobbára a Szepességen tartózkodtak, 27-én azonban már azt írhatta atyám nagybátyjának Kassára: „Vidéünk, hála Istennek, nyugodt már, csak politizálni nem szabad.”

Ezalatt folytak le azok a meseszerű győzelmek, melyekkel a honvédek az ország szívéből kiszorították az ellenséget; ezekről többek között atyámnak egy Ruzsitska Bertalan nevű tisztartója is sokat beszélt nekem, ki állítólag a híres piros sipkás kassai zászlóaljhoz tartozott s elbeszélése szerint egyszer egyedül maradt a csatatéren leöldöklött társai között, a mi egészen elragadta a képzeletemet. Hogy mennyi volt belőle igaz, azt nem tudom, de annyi kétségtelen, hogy én mint gyermek előbb lelkesedtem a mi honvédeink véres diadalaiért, mintsem a Leonidas és Miltiades hőstetteivel megismerkedtem volna.

Április elején foglalta el a Sobrival azonosnak tartott gróf Vay József guerilláival ismét Eperjest, a város hazafias érzelmű lakosai részéről értesítve lévén az osztrákok távozásáról; májusban azután alapos rendet csinált a megyében b. Luzsénszky Pál, mint főkormánybiztos. Egy dörge delmes kiáltványban, mely az osztrák csapatok előtt meghunyászkodott tisztviselőket honáruolóknak minősítette, kijelenté, hogy az „önálló Magyarország felelős kormánya által reáruházott teljes hatalomnál fogva” Sáros megye összes tisztikarának és bizottmányának joghatóságát megszünteti s helyökbe nyomban kinevezett új bizottságot és új tisztikart; egy másik kiáltványában pedig ugyanúgy bánt el a várossal. Ilyen kinevezés alapján első alispán lett anyám sógora, Máriássy Ágoston, másod-alispán Bánó József, főjegyző atyám, főügyész pedig Hodossy Eduard - az Imre nagybátyja; Eperjes polgármestere Vida Pál lett és főbírája Pap Samu. A közönséghez, sőt a nőkhöz is volt Luzsénszkynek szava; ez utóbbiakat lelkes fölhívásban szólította föl, hogy a honvédek számára fehérműről, a sebesültek részére kötésről és tépésről gondoskodjanak; a felhívás e szavakkal végződött: „A fényes süker lemosand e megyére némely gyávák s több hűtlenek által hozott szennyfoltot, enyhíteni a közös anyánk, Hazánk szívéen ejtett mély sebet s új koszorút tűzend Sárosnak ősi s magasztos magyar nevére.” A felhívás nem maradt visszhang nélkül; tevékeny nőbizottság alakult, melynek névsora élén a Szinyei Merse Emma neve állott, ki már akkor jegyben járt Desseffy Arisztiddel; a Szinyei Merse Felix neje, Jekelfalussy Valéria pedig maga is fölhívást intézett a sárosi nőkhöz a sebesült honvédek ápolása érdekében, ő vette át a sebesültek kórházának igazgatását, s a megye levéltárában őrzött Rákóczi-zászlót ily felírású szalaggal ékesítette: „Isten segíts, Szabadság Istene!”

A kormánybiztostól kinevezett tisztviselők csak súlyos aggodalmak közt, szigorú hazafiúi kötelességérzetből vállalták el a reájok bízott teendőket; tudták, hogy a maguk és családjaik nyugalma, biztonsága, szabadsága és jövőjét teszik kockára; azt is érezhette mindenki, a ki önámítás nélkül ítélte meg a viszonyokat, hogy a forradalomnak egyfelől a nemzet elkeseredésétől, másfelől a diadalok mámorától dagasztott árja túlcsapott medrén, midőn a Debreczenbe menekült országgyűlés a függetlenségi vagy inkább trónvesztési nyilatkozat által a visszatérés és kibékülés utolsó hídját is fölégette maga mögött.

Egyelőre mindenki ujjongott Budavár visszavétele fölött. Máriássy János, ki már eredetileg is rokonunk volt s később nagynénémet Desseffy Arisztid özvegyét vevén nőül még közelebbi sógorságba jutott velünk, miután egy ideig a magyar testőrségnél is szolgált, a honvédségbe lépett be s a szabadságharcz folyamában ezredességig vitte; ő volt egyike az elsőeknek, a kik a május 21-iki ostrom alkalmával a „névtelen hősök” élén megmászta Budavár falait. Az ő élénk temperamentumával még java korában elbeszélt élményei mélyen bevésődtek emlékezetembe.

Az utolsó roham alkalmával sem sikerült mindjárt a falak párkányáig jutniok a támadóknak; a lajtorját a rajta mászókkal együtt egy párszor ledöntötte a magát kétségbeesetten védő őrsereg.

Máriássy is, ki a Nagy Sándor hadtestének egyik hadosztályát vezényelte az ostromnál, nagyot zuhant egyszer, úgy hogy egy ideig kábultan ülve maradt a sánczárookban; mikor föl-ocsúdva nedvesnek érezte homlokát s végigtörülte kezével, tenyere megtelt véres agyvelővel; zavart eszméletével a saját agyvelejének tartotta, míg meggyőződött róla, hogy egy bajtársának szétloccsant agya hullott az ő fejére. Talpra állott újra és folyt a harcz, a míg a magyar lobogót a várfokon lengette a reggeli szellő.

A várfalnak azt a részét olasz katonák védték, a kik valószínűleg semmi kedvet sem éreztek Ausztriáért meghalni, de mert ki volt adva a jelszó, hogy „nincs pardon”, eldobálva puskáikat térdre estek és könyörögve kiáltozták: „Siamo buoni patriotti!” Máriássy, a ki fiatal katona korában járt olasz földön, egyet gondolt s rámutatva a hágcsókra, azt mondá: „Bene, ma andate a basso!” Nem kellett ezt kétszer mondani a jó taliánoknak, legott lerohantak fegyvertelenül azokon a hágcsókon, a melyeken a magyarok feljöttek, ott azután nem kellett velök tovább törődni. A királyi palota közelében egy csapat osztrák katonát, a kik megadták magukat és fegyver nélkül állottak, a honvédek - a szigorú parancs értelmében - felkonczolni készültek; Máriássy közbelépésére abbahagyták a vérengzést. Később látta ágyán a haldokló Hentzit és találkozott Görgeyvel, kinek földije, régi ismerőse volt s a kinek arczát a diadal ellenére borongónak találta; bizonyosan tudta már mi készül Oroszországban.

Mindezek a részletek képzeletemben életteljes képpé szövődtek, s kiegészítették azt a benyomást, melyet Pettenkoffennak szüleim házában levő, s Budavár ostromát ábrázoló színes kőmetszetéről nyertem.

Junius elején Eperjesen és környékén nagyobb számú honvédség volt elhelyezve; Dembinszky, gr. Vay József, Dessewffy Arisztid időztek akkor ott; a Szekcső mentén fölfelé, Kapi és Deméte mellett megerősített sátoztáborok keletkeztek s a víg honvédek táborozását nézni seregestől mentek ki az eperjesiek. Atyám is ott járt nőrokonaival s olyan honvédekkel is találkozott, a kik a múlt évben az ő kezére csaptak föl katonának. A Vay lobogó ingujjú, fehér gubás, árvaleány-hajas guerillái azonban féktelenségökkel galibát is okoztak néha. A honvédek tiszteletére rendezett bál fényes volt; akkor avatták föl Eperjes mostani szép táncztermét, bár falai a nemzeti színű dísz alatt még csak durván voltak vakolva. A tánczvigalom egyik legünnepelebb jelensége Szinyei Emma volt, s a honvédsereg legnépszerűbb hőse, vőlegénye Dessewffy Arisztid, a kire mint megyebelire is büszke volt a közönség; fáklyásmenettel is tisztelték meg őt, a Kern-ház előtt, melyben lakott, jövődöbéli apósánál, nagyapámnál s az ünneplés vége megint a fáklyák összehányása lett a Mária-szobor mellett; a szurokmáglyát vígan tánczolták körül a honvédek.

Pedig már akkor közel volt a „vég kezdete”.

Luzsénszky kormánybiztos egy pünkösdi vasárnapján kiadott rendeletében Statárium elé állítással fenyegette meg az álhírek terjesztőit. Ez valószínűleg az oroszok jövetelére vonatkozó híresztelések ellen irányult, a melyek, fájdalom csak nagyon is alaposaknak bizonyultak.

Junius 4-én írta alá Varsóban a magyarokhoz intézett proclamatióját Eriwani Paskewitz gróf, Varsó hercege, kijelentve benne, hogy csapatai nem ellenségként lépnek magyar földre, de a ki mint olyat fogadja őket, az érezni fogja hatalmukat.

A mi vidékünk volt az első, melynek alkalma nyílt az oroszokkal való ismeretségre. A Sáros határához közel fekvő Szepes-Ófalunál lépte át junius 15-én a Rüdiger tábornok csapatja - a kozákok előreküldésével - elsőként az országhatárt, s Lubló felől a Poprád völgyét a Tárca folyóvidékétől elzáró s európai vízvázalasztóul szolgáló alacsony hegységen jöttek át Sárosba.

Szüleim kis leányukkal már akkor Eperjesen voltak, útban Pest felé, mint menekülők is, s azért is, hogy Emma néném esküvőjében vegyenek részt, miután nagyapám időközben szintén a fővárosba vonult.

Odautazott Szmrecsányi Ödön is Daróczról, neje s anyósa az özvegy Berzeviczy bárónő, az akkor már szám szerint nyolcz gyermekkel otthon maradtak. Egyszer csak ebéd alatt azt jelentik a cselédek, hogy a poprádvölgyi Palocha felőli dombokról lovas katonák közelednek, bizonyára muszkák. A nagyasszony megnyugtatón igyekezett mindenkit, hogy ezek csak magyar csikós-guerillák lesznek, de mégis fölment a kertbe, a honnan a lejtős mezőkre lehet látni. Sietve s elkomorodott arczczal tért vissza: biz ezek kozákok! Megtartva lélekjelenlétét, első teendője volt, mindazokat az írásokat, melyek vejét compromittálhatták volna úgy szintén a kis nemzetiszínű zászlókat, melyekkel a gyermekek a nemzetőrséget utánozva katonásdit játszottak, eltüntetni. Néhány percz mulva már az udvarban termett egy szakasz dóni kozák s lovaikat a ma is meglevő akáczfához kötven, szállást és ellátást követeltek.

Kinézésük eléggé mord volt; kék egyenruhát viseltek, szürke prémes piros sipkát, széles tüszőjükről handzsár lógott le és kancsuka, kékre festett hosszú lándzsájukkal vágtatás közben csak úgy játszva szúrták le az útkokba kerülő - tyúkokat. Fegyelmezve azonban jól voltak, nem követeltek többet kelleténél s ha azt megkapták, rendszerint minden garázdaságtól tartózkodtak; a fősúlyt lovaik zabjára helyezték, a legénység maga nem volt válogatós kosztjában; a nyers tésztát és faggyut szerették legjobban. Feltűnt, hogy mindenütt a házi urat kutatták s távollétében nem akartak hinni, vagy legalább annak okaiban kételkedtek: úgy látszik a muszkavezetőkül fölcsapott gyásmagyarok jelölték meg előttük a gyanus földesurakat, különös azonban, hogy a muszka tisztek mégis inkább ezek iránt tanusítottak rokonszenvet, mint árulóik iránt.

A daróczi nagyasszony határozott és bátor föllépése még egyes rakoncátlankodókat is féken tudott tartani. A főszereg elvonulása után egy szállingózó kisebb csapat tért be a faluba s mikor az egyik katona, kivel megegyezni nem lehetett, pisztolyt szegezett a bárónő melléne, ez nyugodtan mondá: „Lelőhetsz, de téged is föl fognak akasztani érte!” A kozák duzzogott, de lőni nem mert.

A hivatlan jövevényekkel való érintkezést megkönnyítette a tót és orosz nyelv rokonsága, lehetővé tevéen a kölcsönös megértést. A tisztek közül különben többen tudtak németül vagy francziául is és egészen kedélyes társalgásba bocsátkoztak. A daróczi verandán egy magas, szemüveges curlandi hetman becézve vette ölébe a ház egy bájoló kis gyermekleányát s elérzékenyülve bizonygatta, hogy neki otthon épen ilyen kis leánykája van... Két nappal később a vörösalmai csatában az a tiszt elesett, holttestét elásták az erdős halmok alatt jeltelen sírba és az ő kis leánya hiába várta haza atyját, a ki elment idegen földre meghalni, nem tudva maga sem: miért?...

A muszkák Berzeviczen is nagy meglepetést okoztak; a forradalmi kormánytól szervezett megyei hatóság adószedői épen javában működtek, a mikor egy bajorvágási parasztember jött azzal a hírrel, hogy itt vannak a kozákok, jó lesz menekülni! Menekültek is a tisztviselők és családja rimánkodásának engedve elmenekült végre kerülő úton a Szepességen át a magyar sereghez Berzeviczy Emil is, kit az udvarában egy szotnya élén megjelent kozák hetman különös buzgalommal keresett s eleinte oly ijesztő szigorral lépett föl az otthon maradt úrasszonynyal szemben, hogy annak kisebbik fia, Pál rémületében térdre borúlva könyörgött, hogy ne bántsák az anyját! A nagy garral föllépő muszkákat egy arra jövő alsó-szalóki seprűárús futásnak indította azzal a pusztá kiáltással, hogy „Vengri idu!” - jönnek a magyarok; másnap azonban visszatértek és megindult a requisitio. Atyám gazdaságából egy csapat szarvasmarhát elhajtottak, a Szmrecsányi Ödön embereinek volt idejük az egész csordát kihajtani az erdőbe, úgy hogy a lefoglalási parancs nem volt végrehajtható. Jernyén a Szinyeiek kitűnő hegyaljai borokkal telt pinczéjét egészen kifosztották, Ujházy László kastélyát, gazdaságát kipusztították. Az efféle garázdálkodások azonban inkább a muszkavezető hazafiaknak, mint maguknak a muszkáknak voltak tulajdoníthatók.

A mi házunkban egy furcsa epizód is fordult elő muszka-járaskor. Volt egy ötletes, agyafűrt szakácsunk, a ki uraságát hűségesen óvni akarván minden bajtól, s tudván, hogy a Kossuth képe legveszélyesebb jele volna a házi úr politikai érzületének, másrészt nem is kételkedvén benne, hogy az atyám házában valahol ott kell függnie a Kossuth képének, keresésére indult, neki esett a szegény Kölcsény Ferencz fekete attilás, kardos arczképének s elrejtette azt - mint legbiztosabb helyen - a szemétdombon. A képről ennek a meg nem érdemelt bujdoszlási kalandnak a nyomait sohasem lehetett egészen eltüntetni, magán viselte mindig, mint szintén a forradalom emlékét.

A Berzeviczétől tíz kilométernyire fekvő Héthárs és Pétermező alatt, Vörösalmán innen, a Kis-Szeben és Eperjes felé vivő országut mellett elterülő dombsoron ment végbe június 20-án az orosz haderő első összeütközése a honvédséggel, melynek következtében aztán a magyarok siettek végleg kiűriteni Szebent, Eperjest, s egészen Turáig szembe sem szállottak többé az új ellenséggel. A csata helyét az elesett honvédek emlékére állított köoszlop jelöli meg most.

Rokonunk Berzeviczy Edmund, akkoriban a kis-szebeni kegyesrendi convictusban diákoskodván szemtanuja volt az oroszok bevonulásának Szebenbe a Héthárs-vörösalmai ütközet után, s élénken beszélt el nekem benyomásait. A csata napján késő éjjelig hallották a beszállított sebesültek jajveszékelését. Másnap aztán megkezdődött az oroszok bevonulása s tartott majdnem egy hétig, míg a sok ágyú, társzekér, poggyászos kocsis is áthaladt; ez idő alatt egyszer egy magas, vörös szakállas muszka tábornok - Sassnak hívták - ott is ebédelt a piaristáknál, a nagy refectoriumban, egy asztalnál a convictorokkal. A kegyesrendi kolostor a főutcza közepét foglalván el, lakói ablakaiból jól láthattak volna mindent, de mégis csak lopva nézhetek ki, mert az oroszok, valószínűleg attól félve, hogy löni fognak rájuk, fölemelt puskával riasztottak el mindenkit az ablakoktól. Az orosz gyalogság csúnya volt hosszú, világosbarna köpenyeiben, csúcsos sisakjaival, vad arczatával; annál szebb volt a lovasság, csapatonként egyszínű, pompás lovaival. Minden hadoszlopot egy énekes-előcsapat dalolva vezetett; ezek voltak a „spivákok”, a sereg énekesei, a kik mindig ugyanazt a vad, rémes, egyhangú csatadalt hallatták, mely aztán hetekig csengett-bongott a kis diákok fülében.

Mialatt curiáikat az oroszok lakták meg, a vidékünkbeli atyafiság férfitagjai szüleimmel s ezek kis leányával együtt Pesten voltak és ott lakodalomra készültek; nagyon jól tették, hogy feljöttek, mert minden jel arra mutatott s később írott bizonyítékát is bírtuk, hogy a kiküldött császári biztosnak - a ki pedig rokon volt és testvére a Budavár bevételénél hősi dicsőséget szerzett Máriássynak, - utasítása különösen a Szinyeiek, Dobay Ferdinand, Szmrecsányi Ödön, Máriássy Ágoston, Berzeviczy Emil és atyám megsanyargatására irányult, a mi távollétükben csak requisitio alakjában nyerhetett kifejezést.

A már-már reménytelenné váló küzdelem fegyverzaja közepett július 5-én ment végbe Pesten, az akkori lipótvárosi templomban Dessewffy Arisztid tábornok és Szinyei Emma néném esküvője, Kürthy István huszár alezredes, Szmrecsányi Ödön és a vőlegény öccse, Dessewffy Dénes huszárszázados tanuskodása mellett. Dessewffy Arisztid húsz évvel idősebb volt arájánál s özvegy ember, de szerelmesebb vőlegényt ritkán lehetett látni, s hogy mily odaadással viszonzta mátkája az ő vonzalmát, azt az az elhatározása tanusítja, hogy oltárhoz lépett egy férfival, a ki kétségbeesett élet-halálharcba volt legközelebb indulandó. Rövid mézeshetek voltak azok, melyek alatt a szerelem lángjának a halál árnyékát kellett oszlatgatnia.

Szüleim a krisztinavárosi kékgolyó-utczában, nagyapám Szinyei László a Svábhegyen lakva szemlélték maguk körül a rohamosan váltakozó eseményeket: a magyar katonaság elvonulását, az osztrákoknak, azután az oroszoknak jövetelét; egyik-másik rokonuk rövid időre fogóságba is került, s csak mikor a hadmozgalmak fejlődése megnyitotta észak felé a közlekedést, válthatott atyám levelet Berzeviczén a gazdaságra ügyelő nagybátyjával, Alberttel, szorongó

kebellet kérve híreket az otthon maradt rokonok, a szenvedett károk felől, mert a Pesten szárnyaló, részben túlzott hírek apósának és sógorának Máriássy Ágostonnak - a forradalmi alispánnak - egész vagyona zár alá vételéről s a hazajövők összefogdosásáról szóltak. A világosi katasztrófa legalább arra nyitott - szomorú - kilátást, hogy most már béke lesz; olyanféle béke, a minőt a sír szokott adni.

Nagybátyám szeptember 1-én már azt írhatta hazulról Budára, hogy atyám jöhet, jelentkeznek csak bátran a megyefőnöknél, Semsey Albertnél és gróf Szirmay Sándor kerületi biztosnál, nem lesz bántódása; sógora Dobay is hazajött, azt sem bántották, csak az öreg Szinyeinek és Máriássy Ágostonnak nem tanácsos még mutatkoznia.

Anyám élénken kívánczván haza s mert az otthon maradt nőrokonoknak sem volt bántódásuk, atyám - mint Noeh a galambját - feleségét és kis leányát küldte előre a háború özönvizétől már elhagyott otthon felé; őket anyám testvérbátyja Szinyei Félix volt elkísérendő. Szeptember 1-én hagyta el anyám Pestet, de 9-ike lett, mire több helyen időzve Kassára ért, a hol sok rokonnal, ismerőssel találkozott, s a hol akkor fényes kivilágítást rendeztek a Paskevitz herceg születésnapja tiszteletére, mert a város tele volt a visszafelé vonuló orosz katonasággal.

Ez a találkozás az orosz sereggel majdnem végzetessé vált anyámra s akkor másfél éves nővéremre nézve; elhagyván Kassát, mialatt Budamér és Berettő között haladt kocsijuk, épen az orosz tűzéréség egy hosszú oszlopának porfellegébe jutottak; hogy megelőzzék az ágyúkat, az út szélére szorultak s a lovaknak valami hirtelen ijedelme következtében a nehéz zárt kocsi kifordult az útarokba s darabokra tört. Anyám súlyos sérüléseket szenvedett, melyek arcát egészen vérral borították el, a kis lány pedig kezében tartott ivópoharától kapott halántékán sebet, melynek nyomát még ma is viseli. Segítségökre sietett nemcsak anyám testvérbátyja, ki kocsijával előttük haladt, de a nyomban megállított orosz seregből nagyszámu katonatiszt és katonaoorvos is nyomban ott termelt, s a legnagyobb előzékenységgel és gyöngédséggel igyekezett a baleset következményeit enyhíteni. Nővérem kisebb sérülése hamar gyógyult, de anyám három napot volt kénytelen Eperjesen ágyban fekve s orvosi kezelés alatt tölteni, s még október elején, mikor atyám hazakerült, egészen el volt éktelenítve arcza a zúzódásoktól.

Sok viszontagság, baj és kár után, de legalább otthon volt, együtt volt és szabad volt a család; szorongó szívvel gondoltak azonban minduntalan anyámnak oly forrón szeretett testvéreire, Emmára, kinek alig egy-két hónap előtt vele egyesült férje, Dessewffy Arisztid a fogoly tisztek között az aradi várban várta a haditörvényszék ítéletét.

A kilátások eleinte a közhit szerint eléggé aggasztóknak mutatkoztak. Máriássy János bátyám beszélte, hogy mikor őket a világosi fegyverletétel után beszállították Aradra, a várkapu előtt a lassan haladó szekerek sorát körülvette a város német polgársága, nemcsak részvételen, de majdnem kárörvendő szemekkel nézve a foglyokat. Máriássy kedélyesen odaszólt az egyik bámészkodónak németül: „Mit gondol, mit fognak velünk csinálni? agyonlőnek vagy fölakasztanak?” „Eins von beiden gewiss!” válaszolt nagy meglepéssel a szólított.

Dessewffy Arisztid könnyű szerrel menekülhetett volna, mert a fegyverletételkor Lugoson volt; fiatal neje utáni vágyódása okozta, hogy bizva Lichtenstein Ferencz herceg lovassági tábornoknak, ki mint kapitányt nagyon szerette, hatalmas pártfogásában, visszatért és neki megadta magát. Neje augusztus végén Lugosra és Aradra utazott, meglátogatta férjét is börtönében s ígéretet nyert a hercegtől, hogy őt meg fogja menteni. Ez az örömhír, melyet néném szeptember közepén hozott Pestre, hol akkor beteg atyját kellett ápolnia, fölvidította az egész rokonságot. Atyám is egy még Pestről irt levelében oly csodálatosan nyugodtnak, békére vágyónak jellemezte az ország hangulatát, hogy már e körülmény is erősíthette azt a szívesen táplált hitet, hogy a megtorlás és elijesztés legirtózatosabb eszközeihez nem fognak nyúlani.

Maga a fogoly férj forró szerelemtől sugalt leveleket küldött nejének, melyekben a heves vágyódás, a borongó sejtelmek hangját mindinkább egy hősi léleknek sorsában való fenséges megnyugvása váltotta föl. Október 4-én azt jegyezte utóiratként levele végére; „mindennap várjuk elítéltetésünket”.

Nos, nem kellett már soká várnia.

A sors kegyetlensége úgy hozta magával, hogy október 6-ika szerencsétlen néném születésnapja volt. Az ő születésnapjának hajnala lett férje vértanu-halálának órájává.

A még ítéletüket váró foglyoknak megengedték, hogy elítélt bajtársaikat még egyszer meglátogathassák. Máriássy János mint barátját és neje révén rokonát, a kivégzés előtti napon meglátogatta Dessewffy Arisztidet; meglepően nyugodtnak találta s ez azt a hitet keltette benne, hogy ő is, úgy mint Máriássy maga, a halálos ítéletet csak ijesztésnek tartja, mely végrehajtva nem lesz; épen nejének írta - az utolsó levelet; fölkelte asztalától s derülten rázta meg a Máriássy kezét.

Csodálatos végzése az a sorsnak, mely ama találkozás két részesét összefűzte: az, a kinek az egyik, a halálba menő, búcsúlevelét írta, nyolcz év múlva a másiknak hitvesévé lett...

Azt a búcsúlevelet néném, az én tudomásom szerint magával vitte a sírba, de egy másik, melyet az áldozat a kivégzés napjának reggelén írt unokaöccséhez, Dessewffy Lajoshoz, az megvan; oly szilárd, biztos vonásokkal van írva; oly nyugodt, határozott intézkedéseket tartalmaz, mintha az, a ki írta, csak egy rövid utazásra készült volna...

Mondják, hogy bízott még megkegyelmezésében; igaz, hogy a foglyok mind osztották e hitet, csak mikor a puskalövések eldőrdültek a sánczárookban, akkor ébredtek a helyzet véres komolyságának tudatára. Hogy egyébiránt e felől még hatásosabb meggyőződést szerezzenek, a várparancsnok valamivel később felkísértette őket a várfal legfelsőbb járatára, onnan lenézhettek a síkra s ott láthatták egy sorban a kilencz bitófát a még rajtok függő áldozatokkal.

De hogy Dessewffy Arisztidnak nem csak hiú remény edzette meg a lelkét, annak bizonyosága, hogy élete végperceig megőrizte hősies nyugalmit és kedélye derűjét; ezt bizonyítják Baló Benjamin akkori aradi református lelkésznek, ki az elítéltet a vesztőhelyre kísérte, az özvegyhez írt levelei, melyekben egy együttérző kebel melegségével s egy hivatását átérző lelkész engesztelő és vigasztaló jóakarásával írta le részletesen a kimult társaságában töltött fájdalmas perceit s nemes szolgálatkészséggel tovább is segítségére volt nénémnek férje hátrahagyott ingóságainak emlékképen való megszerzése körül.

Az aradi kivégzések hírére a rémület és elkeseredés félig elfojtott följajdulása tört ki a nemzet elkínzott szívéből. A mi családi és rokoni körünk egyik büszkeségét, szeretett testvért, egy mindnyájuk szívébe zárt nemes, nagy lelket vesztett el ama borzasztó reggelen, de mindnyájuk veszteségének panaszszava elhallgatott az Emma néném megsemmisítő fájdalmának gondolatánál.

A daróczi nagymama, a kihez anyám és testvérei mint korán elvesztett anyjok igazi helyetteséhez ragaszkodtak, s ki különösen meleg, odaadó anyai szeretetének megszámlálhatatlan jeleivel halmozta el szorongattatásának napjaiban boldogtalan nénémet, Dessewffy Arisztidnak, ki róla még utolsó leveleiben is oly melegen emlékezett meg, kegyetlen megöletését egy sebzett anyaszív egész önfeledt kétségbeesésével és felbőszülésével vette hírül. Ő, a ki maga volt a vallásosság, maga az önmegtagadó, önfeláldozó szeretet, a hír hallatára térdre rogyott, összekulcsolt kezeit égre emelte s irtózatot mondott a szeretett, hős rokon halálának okozóira; unokái néma rettegéssel nézték végig a holtiglan emlékezetükbe vésődött jelenetet.

Tudvalevő, hogy Lichtenstein herczeg csakugyan minden befolyását latba vetette Dessewffy megmentése érdekében, ígéretet is kapott, s hogy mikor a megtörtént kivégzésről értesülvén,

felháborodott hangon tett szemrehányást Haynaunak, ez azt válaszolta: hiszen kegyelmet kapott, büntetése kegyelmi úton kötélhalál helyett lőpor- és golyóra lett változtatva. A herczeg meleghangú levelet intézett nagynénémhez, melyben őszinte fájdalommal biztosította róla, hogy nem az ő igyekezetén mult, ha férjét megmenteni nem lehetett s hogy ő vigasztalhatatlan a sors ama végzése fölött, mely neki kettejük életpályájába oly balsikerű beavatkozást juttatott szerepül; legnagyobb készségét nyilvánította mindenben való szolgálattételre, a mivel fájdalmát enyhítheti, vagy kívánságát teljesítheti. Néném a maga számára nem kért többé semmit, - mit is kérhetett volna? de nemes szíve még akkor is, mikor mindenét elvesztette, megemlékezett jó rokonairól s a herczeg pártfogását kérte ki ama hozzátartozói részére, kik a forradalmi időkben a seregnél vagy a megyénél tett szolgálataik által kompromittálva, üldözésnek néztek eléje. Lehet, hogy e közbenjárás okozta legtöbbjük sorsának eléggé enyhe alakulását.

Mihelyt néném annyira felocsúdott kétségbeeséséből, hogy utazni képes volt, feljött Pestről Daróczra, a jó nagynéni karjai közé, ott és csak ott remélhetve némi enyhülést. Anyám eléje ment Abosig, a hol nővérüknél Máriássy Ágostonnénál találkoztak, azután felkísérte Daróczig. A kik pár hónap előtt mint boldog menyasszonyt látták, azok rá nem ismertek, oly szörnyű nyomokat hagytak rajta a kiállott lelki szenvedések.

A megnyugvás idővel megjött, de lelkének fiatalkori derűje - soha többé. Vannak gyógyíthatatlan sebei a léleknek is. Azok az idők elmultak, a fájdalom, a mit okoztak enyhült, a dicsőségnek, a melyet hoztak, „nőttön-nő tiszta fénye”...

„Le sang disparait - la gloire seule luît!”

Mi azt mondjuk: nagy, dicső idők voltak, lelkesedjünk emlékezetükön...

De ne feledjük azt sem, hogy zordon, véres, rettentő idők voltak, a minőknek visszatérésétől óvja meg az Isten szegény hazánkat!

III. „És Magyarország újra csendes.”

A forradalom le volt verve.

A nemzet vezérei, hősei elvéreztek, vagy börtönbe kerültek, vagy külföldre menekültek; a ki bármi szerepet vitt a nemzeti küzdelemben, az bujdosni volt kénytelen, mert minden órában várhatta elfogatását vagy katonául való besoroztatását. A nemzet alélt testére a diadalmaskodó hatalom minden ellenállás nélkül rakhatta rá a bilincseket.

Nem is késett ráakni, mert tudta, érezte, hogy az a test még egyszer megmozdulhat és próbáját adhatja erejének. Tudta, érezte, hogy a hallgatás még nem feledés, hogy a kik távol vannak, azok még visszatérhetnek, hogy a remény csalódhatik, de az óhajlás megmarad. Tudta, érezte, hogy a leverт küzdelem emlékeiből a kétségbeesésen és rémületen kívül maradt még valami egyéb is a szívek mélyében: egy elfojtott, de még egyszer kitörendő s a nemzeteket fölrazó tiltakozás a „szent eskü, szent kötéssel védelmezett népjognak” eltiprása ellen, egy kísérteties föltámadási üzenet, mely a győztes álmát nyugtalanítani s a halottaikat siratókba új reményt önteni képes.

Szálló igeként kelt akkor szárnyra ez a német anagramma, melynek szavai az aradi tizenhárom neveinek kezdőbetűit adták:

„Pannonia, vergiss deine Todten nie! als Kläger leben sie.”

A győztes hatalom első berendezkedése ennek a félig börtönőri, félig halottvirrasztói feladatnak felelt meg. Hevenyészett volt és tökéletlen, mert a kinálkozó erőket kellett igénybevenni, azok pedig nem voltak elsőrendűek, de hát a hol a közigazgatási apparátus elégtelennek látszott, ott úgyis kiegészített - a katonai hatalom.

Magyarországot a bécsi minisztérium kormányozta, melynek névleges elnöke Schwarzenberg Felix herczeg, mozgató ereje a barrikádok hőséből absolutistikus miniszterre átidomult dr. Bach Sándor volt; Pesten egy katonai és polgári főkormányzóságot és egy ideiglenes helytartóságot szerveztek; az országot beosztották öt kerületre és a szerb vajdaságra s temesi bánságra; Erdély, Horvátország egészen külön tartományok voltak. Ennek a beosztásnak megfelelően szervezték a törvénykezést is, megfosztván azt is önállóságától, a mennyiben a hétszemélyes táblát a bécsi legfőbb bíróságba olvasztották be. A megyék pusztán közigazgatási területekké váltak s a mennyiben nagyságuk kényelmetlennek mutatkozott, két, sőt három megyére daraboltattak; a kerületek élén kerületi főispánok állottak, a megyék élén pedig megyefőnökök, a járások igazgatása járási biztosokra volt bízva.

A mi vidékünk a kassai kerülethez tartozott, a mely gróf Forgách Antalt kapta kerületi főispánul; megyefőnök Sárosban Semsey Albert lett; a legfőbb katonai hatalmat Kassán Bordolo tábornok gyakorolta.

Atyámnak és atyafiságunknak akadt mindjárt az első időben dolguk, mely őket ezekkel az új hatalmasságokkal érintkezésbe hozta.

Az ostromállapotnak megfelelően atyámnak hazajövetele után térítvényt kellett kiállítania, melyben megjelölte azt a helyet, a hol tartózkodni kíván s kötelezettséget vállalt a hívásra bármikor személyesen megjelenni. Mikor anyám 1850-ben haldokló édes atyjához Pestre utazott, útlevéllal kellett magát ellátnia s azt szabályszerűen láttamoztatnia; még 1851-ben is atyám csak a megyefőnöktől aláírt „Passirschein”-al zsebében mehetett a 10 mértföldnyire

fekvő Kassára, s ezen a nevezetes okmányon még a használandó lovak száma is meg volt jelölve.

Sok utánajárásába került atyámnak és Albert bátyámnak míg az oroszok részére requirált marha fejében valami gyöngye kárpótláshoz jutottak. Az új kormányzat azonban mindjárt ellenkövetelést is támasztott. Az eperjesi törvényszék, melynek elnöke a forradalom kezdetén első alispáni állást viselt, a kormánybiztostól kinevezett tisztviselőket Kossuth-bankókban fölvelt, nagyon csekély fizetéseknek osztrák pénzben való visszatérítésére ítélte, sőt fennforgott a veszély, hogy a kormányzatuk alatt behajtott adók és a központi kormánytól a megyének kölcsönzött összegek visszafizetésével is őket fogják egyetemlegesen megterhelni. A zaklató kihallgatások egymást érték, atyámnak felrótták azt is, hogy a Szemere-minisztériumnak a megye részéről küldött hódoló föliratot mint főjegyző ő írta alá; unokatestvére Desseffy Gyula csak nagy nehezen, az új kormány előtt kedvelt rokonok közbenjárásával menekült a besoroztatástól. Pesten nagyatyám, Szinyei Merse László ellen heteken át vizsgálat folyt az Újépületben székelő hadbíróság előtt.

Vidékünknek egyik legtekintélyesebb földbirtokosa, Berzeviczy Emil, egészségét az 1849-iki zavarok és zaklatások következtében veszítette el teljesen; az oroszok elől menekülve a legnagyobb sietségben Gyöngyösre utazott nővéréhez, Almásynéhoz, a debreczeni nemzetgyűlés elnökének édes anyjához, onnan pedig Parádra. Útjaiban meghűlt s járási képességét teljesen elvesztvén, állandóan betegeskedett s már 1853-ban meghalt. Beteg állapotában is folytonosan vizsgálatokkal zaklatták, 1848 előtt a kamaránál viselt hivatala után kijárt nyugdíjától megfosztották, nővérét Almásynét pedig, mikor Berzeviczéről hazautazott, csak egy jóakarójának figyelmeztetése óvta meg attól, hogy Kassán le ne tartóztassák. A zsandárok a parasztoknál kémkedve igyekeztek kinyomozni, hogy mi történik a földesurak házában s minden névnapi vagy ünnepi összejövetelt conspiratio gyanújának örve alatt jelentettek föl.

Ilyenképpen természetesen mindenki ki volt téve a gyanúsításoknak, habár valójában a mi vidékünkön semmiféle conspirálási hajlam nem mutatkozott.

Az Almásyné ittléte alatt Berzeviczy Emil házában állítólag megtartott titkos összejövetelekben való részvétel címén atyámat és Szmrecsányi Ödönt is bevádolták Bordolo tábornoknál. Ez parancsot adott Semsey megyefőnöknek, hogy a dologban szigorú vizsgálatot tartson, s addig is míg minden kiderül, a két nevezett földbirtokost, mint különben is nyugtalan és „a dolgok új törvényes rendjéhez nem alkalmazkodó egyéneket” azonnal fogassa el és soroztassa be katonának, mert erre az utóbbira már azzal is rászolgáltak, hogy a kassai ütközetben részt vettek. A kerületi főispánt helyettesítő Fábry István előadótanácsosnak, Semsey megyefőnöknek és Szalyovics alszolgabírónak becsületére vált, hogy a rendeletet azonnal végre nem hajtották s a vizsgálat során a följelentés aplotalanságát kiderítették.

Az ilyen üldözések és zaklatások, melyekhez a levéltitok gyakori megsértése is járult, nem voltak alkalmasak az 1852-ben végbement első uralkodói körút talaját előkészíteni s nem lehetett csodálni, hogy, habár a megyefőnök magyar nyelvű, nagyon lelkesen hangzó és a megyebeli minden birtokosnak megküldött fölhívása a nemeseknek Eperjesen a Felség előtt leendő testületi tisztelgését vette célba, ezt a célt csak nagyon gyarlón lehetett megvalósítani; a csekély számú megjelentek képviselték ugyan majdnem valamennyi megyebeli nemes család nevét, de a családok legmúltabb képviselői mind otthon maradtak.

Az uralkodói családban 1854-ben végbement nász, - melynek hazánkra oly áldásos kihatását akkor még senki sem sejtette - a megkegyelmezések egész sorát hozta ugyan meg, az ostromállapotot is majdnem egyidejűleg kifejezetten megszüntették, de a Buol-Schauenstein gróf elnöklete alatti minisztériumnak a nemsokára báróvá előléptetett Bach eszméit megvalósító kormányrendszere semmivel sem volt jobb elődjénél. Hogy még az 1848 előtti magyar kormányrendszer nyomai is elenyészszenek, a helytartótanácsot decentralizálták s

minden kerület kapott egy kis fiókhelytartóságot; az absolut uralom szolgálatára vállalkozott magyarokat majdnem mind elbocsátották, s helyettük magyar ajkúknak gyakran kimondhatatlan nevű német, cseh, morva és lengyel hivatalnokokkal árasztották el az országot, a kik a közigazgatás legalsóbb fokáig német szolgálati nyelvet is hoztak be. A mi kerületünk helytartósági osztályának Kassán főnöke bizonyos báró Kotz Keresztély lett, helyettese Sacher-Masoch lovag; Sárosban megyefőnök lett Franz von Myrbach, Ritter von Rheinfeld, cs. kir. helytartósági tanácsos, s megyei biztos Szeredinszky Adolf; cseh szolgabíró is kaptunk Kis-Szebenbe, Laxának hítták a boldogtalant. Később, mikor már veszélytelenül lehetett tréfálni a dolgok fölött, az „Üstökös”-ben Tallérosy Zebulon levelei „megkövetem alásan” előrebocsátásával emlegették, egy másik lap pedig verses bokrétaiba fűzte az ötvenes évek Bach-husár-hadának exotikus neveit; emlékszem, hogy a versek legjava így hangzott:

„Schmutz, Kozseluch, Tumerauf, Hornáček,
Hrubi, Melichar, Schleimer, Chrobaček.
Satala, Kreimel, Safranek, Weigl,
Wawra, Suček, Prihoda, Beigl.
Wippl, Worel, Wrtel, Brix,
Popelka, Czibulka, Wavrecska, Dix.”

A pénzügyet már eredetileg külön szervezték, mert a kényszerkölcsönök s önkényesen kivetett adók beszédese nagyon sok bajjal járt; a magyar ember a törvényes adót sem szereti, hát még a törvénytelen; most azonban - az ostromállapot helyett cserébe - külön szervezetet adtak az egész rendőri ügynek is, kerületenkint rendőrigazgatóságokat állítottak föl; a kassainak vezetője Marx Vilmos lett. Ezek alá voltak rendelve a híres zsandárok, a kik oly élénk emlékezetében vannak mindenkinek, a ki az ötvenes éveket átélte. Rémület szállott minden magyar házba, ha a községben zsandár jelent meg, mert tudták, hogy ezeknek feladata nem a személy- és vagyonbiztonság fenntartása és biztosítása, hanem első sorban politikai gyanúkok kutatása, a hatalomra nézve legkevésbé is veszélyes vagy kényelmetlen egyéneknek bármily ürügy alatt való hurokra kerítése, és azt is tudták, hogy ezek az emberek értelmiségőket és megbízhatóságukat messze fölülhaladó hatalommal vannak fölruházva, hogy mindenüvé behatolhatnak, mindent és mindenkit átmotozhatnak, pusztán szolgálati esküjökre való hivatkozással tett tanubizonyságuk egymaga börtönbe, sőt bitóra juttathat bárkit s e mellett jutalmuk a följelentett cselekmény súlya szerint emelkedik. Széchenyi „Blick”-jében az ő megsemmisítő gúnyával ecseteli a zsandárok garázdálkodását Magyarországon, de jóteknő humorral is fűszerezve kifakadásait, megemlékszik róla, hogy a magyar vidékeken harisoknak nevezték el a Bach-rendszer e jeles közegeit, mert a mint a haris kiáltásával maga árulja el a vadásznak hollétét, a zsandár is fényes sisakja csillogásával messziről észrevehetővé tette közeledését; azt pedig Várady Gábor jegyezte föl „Tarlózatai”-ban, hogy a mármaroszi zsidók félelmökben „der heilige zsandár”-t emlegettek.

Az ötvenes évek absolut kormányzatának egyébiránt azt a két elismerésre méltó tulajdonságát nem lehet tagadásba vonni, hogy igyekezett az adminisztrációba és törvénykezésbe szigorú rendet hozni be s hogy általános irányára nézve demokratikus volt. Az 1848-iki törvények közül azokat, melyek céljaival megegyeztek, mint az úrbériség és ösiség eltörlését, a földtehermentesítést és közteherviselést, páteniseivel megvalósította, az osztrák polgári törvénykönyv behozatalával magánjogi téren egyöntetűbb, szilárdabb jogrendet létesített s hivatalnokai utasítva voltak az alsóbb néposztályok érdekeinek megóvására. De ezekbe a jó tulajdonságokba is bizonyos kellemetlen politikai mellékíz vegyült; nyilvánvaló volt, hogy a kormánynak célja az is, hogy a 48-iki reformok által úgyis súlyos gazdasági válságba jutott úri osztályt, mint a nemzeti eszmének is legerősebb képviselőjét, még jobban megtörje, az adminisztratív rend kérlelhetetlen, gyakran kiméletlen érvényesítése pedig a „rovott multú” egyénekekkel szemben többnyire nagyon is szembetűnően viselte magán a vexatorius célzat bélyegét.

Az első, 1852-iki császári körutazást tudvalevőleg 1857 tavaszán követte egy második, melyet egy, az uralkodó családot ért fájdalmas gyászeset szakított meg, úgy hogy folytatása a nyár derekára maradt. A tekintélyesebb földbirtokosok most a kassai helytartósági osztály fejétől kaptak igen udvarias, „ergebener Diener”-ként aláírt német fölszólítást a tisztelgésre, s a megyefőnökök a körút részletes programját is megküldték; a felhívások ezúttal sem jártak sokkal fényesebb eredménnyel. Udvarias, de igen határozott hangú volt az a felszólítás is, melyben Laxa főszolgabíró a császári kíséret számára fogatokat requirált; ebben azoknak, a kikről tudták, hogy négyesen járnak, meg volt hagyva, hogy kocsijuk négyes fogattal jelenjék meg a kitűzött időben és helyen, hogy a kocsis „vasárnapi díszében” legyen s a szerszám „tisztá és csinos”. A levél záradékában a főszolgabíró úr bevallotta, hogy sok nehézséggel kell küzdenie s ezért reményét fejezte ki, hogy igyekezete kellő támogatásban fog részesülni. Igen jellemző azonban, hogy mikor a császári utazással nehezen érthető kapcsolatban Myrbach lovag megyefőnök megyei szegényházak létesítését indította meg s e célra gyűjtést rendezendő, a megyei közönség erszényére appellált, erre vonatkozó fölhívását magyar nyelven adta ki.

Mint egy körülzárt várban, úgy élt akkor kiki családjában, házában, gazdaságában; feledve a mennyire lehetett a külvilágot, óvakodva és tűrve, csöndben reménykedve és sópánkodva, el-elmerengve a múltakon... Erről az időről írta Gyulai Romhányijában:

„Csak a szív zajg és fel-feltámad
A le nem győzött boszú s bánat,
De népek úgy mint egyesek,
Megszoknak és felejteneik.”

Vajjon felejtettünk-e?...

Atyám könyvtárának legóvottabb rejtekében volt egy kis könyv, az volt a címe: „Hangok a múltból”; gondolom, Kertbeny szerkesztette a forradalom után s a külföldön nyomtatták; czimlapja egy sírdombot ábrázolt, rátámasztott czimerpajzsával, Magyarország koronátlan címerével; a sírdombon háromszínű zászló lengett, rajta e felírás: „Még jönni kell, még jönni fog egy jobb kor”, lenn, a kép szögletében pedig egy másik idézet volt olvasható, a Bajza Apotheosisának szavai a „védelmezett népjog”-ról... „melyet zsarnok tiport”.

Áhítattal adták és áhítattal vettem kezembe mindig azt a kis könyvet; bizonyos félelemmel vegyes áhítattal, mert meg volt mondva, hogy ha ez a könyv zsandár kezébe kerülne, abból nagy baj támadna. Természetes, hogy csak annál jobban érdekelt a könyv, annál jobban tetszettek versei - mert versgyűjtemény volt az egész, csupa hazafias költemény a forradalom előtti, alatti és azt közvetetlenül követő korból; abból tanultam meg a „Szózat”-ot, a „Himnus”-t, az „Apotheosis”-t, a „Talpra magyar”-t és lassankint egész sorát a nemzeti küzdelem és a nemzeti fájdalom dalainak.

Az ilyen olvasmány és a mindenki lelkében élő hazafiúi bánat költői hajlamokat keltett igen sokakban; atyám abban az időben írt egy, később, a hatvanas évek elején kis családi lapunkban, a „Próbakő”-ben megjelent ódaszerű költeményt, e cím alatt: „1849.” A kezdete ez:

„Volt nemzetünk,
Volt imádott
Ős hazánk,
Melynek vérrel
És vagyonnal
Áldozánk.
Volt, de nincs ma...”

Azután elmondja a költemény, rajongó hangon a szabadságharcz hőstetteit és diadalait, elkeszergi leveretését, a rákövetkező elnyomatást s e fohászszaal végződik:

„Egek ura!
Fogadd forró
Imánkat:
Csüggedéstől
Őrizz, áldjad
Hazánkat.
Hagyd élni a
Magyar nyelvet
S nemzetet,
Büntesd meg azt,
A ki minket
Tönkretett!”

Egy közeli rokonunk, Dessewffy Gyula, különben nagyon víg kedélyű, ötletes ember, fölke-
retvén, hogy gyermekkorban meghalt unokahúga, Dobay Ferdinándék egyetlen gyermeke
sírjára feliratot szerkesztszen, ezt a kis verset vetette papírra:

„E földi bús hazában
Sajnáld csak azt, ki él;
Nyugalma csak halottnak
Napunk nyomorra kél.”

Nem irodalomtörténeti szemelvények igényével iktatom ide ezeket a költői kísérleteket, de
mint jellemvonásait a kornak, melyben a haza fölötti titkos kesergés a verselést a lelki meg-
könnyebbülés egy nemévé tette. Néha aztán gúny is vegyült az ilyen versekbe; közkézen
forgott abban az időben vidékünkön egy hosszabb gúnyvers a szomszéd Szepesmegye akkori
még magyar tisztikaráról, melynek egyes szereplőkre vonatkozó maró mondásait később is
ismételgették néha.

Az ilyen rebellis verseket természetesen csak kéziratban adogatták tovább, mint a hogy általán
abban az időben nálunk a felvidéken minden úri házban egész csomó kézirati másolatot
őriztek, költeményeknek, 48-49-iki beszédek, kiáltványok és harci daloknak, továbbá az
aradi vértanuk utolsó imáinak lemásolt szövegét, sőt rokonságunk nőtagjai bámulatos
szorgalommal írták le és adták tovább azokat a leveleket is, melyeket a szabadságharcz után
Amerikába kivándorolt Ujházy László, megyénk nagy szerepet vitt fia s az ő családtagjai írtak
haza tengerentúli vándorlásaikról, letelepedésökről, az Amerika őserdőiben létesített Új-
Budáról, ottani életükről, s melyeket azután nagyobb falusi összejövetelek alkalmával
esténként, zárt ajtók mellett olvastak föl.

Mert a hazafiúi érzelmeknek ebben a csöndes, titkos cultusában nálunk is a nők jártak elől. És
ma érthetetlennek látszhatik, hogy rokoni körünkben ezeknek a hazáért lángoló nőknek nagy
része jobban beszélt a német és franczia nyelvet a magyarnál, s levelezési nyelvül többnyire
a németet használták. Akkor e fölött senki sem akadt fönn, mindenki úgy tekintette, mint a
múlt szükségszerű következményét, a minő volt az is, hogy az öregebb úri asszonyok még
latinul értettek, s arra gondolva, hogy szabadságharczunk hősei közül is némelyik csak töre-
dezve vagy épen nem beszélt nyelvünket, nem kételkedett senki az olyan honleányok
hibátlan magyar érzelmében, a kik nem tudtak hibátlanul beszélni magyarul.

A hol ily szellem uralkodott, ott természetesen a legőszintébb kegyelet s egy neme a csodálat-
nak és rajongásnak környezte mindazokat, kiket az elviharzott hőskor hírmondóiu tekintet-
tünk magunk között, sőt minden emléktárgyat, ereklyét is, mely arra az időre emlékeztetett:

egy golyót, mely valamelyik rokonnak mint honvédnek fúródott testébe, vagy egy kis falipolczot, melyet valamelyik rabságra ítélt jó barát fogságában esztergályozott.

A leggyöngédebben nyilatkozott meg ez a kegyelet szegény Emma néném, a Dessewffy Arisztid özvegye iránt, ki a szívét marczangoló fájdalom ellen előbb a daróczi nagynéninél, azután szülei házában keresett menedéket s életem első éveiben egészen Berzeviczére jött lakni, szomszédságunkban a Berzeviczy Emánuel házában rendezkedett be.

A szörnyű csapást követő első időben rokonai tébolytól vagy öngyilkosságtól féltették; lassan sikerült a szerető nagynéninek csendes vigasztalással, férje emlékének áhitatos fölidézésével és költői olvasmányok zsongító hatásával gyógyíttatnia sebzett lelkét, békéltetni meg őt az étellel és sorsával. Az első időben az özvegy sűrűn kereste föl férje rokonait s azok is őt, előbb kassai lakásán, azután Berzeviczén, hol legkedvesebb szórakozása a velünk, nővére gyermekeivel való foglalkozás volt; néhány év múlva azután oly fordulat állott be életében, mely őt egy újabb kötélekkel csatolta a forradalom dicső küzdelmeinek emlékéhez.

Az ötvenes évek folyamában egymásután két, a várfogságból kiszabadult honvédezredes került be - mint már említettem, - rokonságunk körébe.

Az első Dobay József volt. A Sárosmegyében törzsökös Dobay-család egy a székelységbe elszármazott ágának sarja volt, kora fiatalságától katona, a ki a szabadságharc számos ütközetében tüntette ki magát; úgy hogy főparancsnoka Bem, kis termetére való tekintettel az ő „kis Leonidas”-ának szokta volt nevezni. Miután a forradalom alatt főhadnagyságtól ezredesséig vitte föl, csapatával - az utolsók között - megadta magát Zsibón s szintén az aradi fogságba került.

Elítélésének és fogságának körülményeit gyakran beszélte el nekünk. Az októberi kivégzések után több héttel hirdették ki neki és társainak ítéletüket, mely kötéltálati halálra szólt; az ítéletet fölolvadó hadbíró e pontnál szándékosan megállott s miután néhány másodperczig legeltette tekintetét a vele nyugodtan szembenéző delinquensen, folytatta a kihirdetést, felolvadva a legfelsőbb kegyelemre vonatkozó értesítést, mely szerint az ítélet 18 évi, nehéz vasban töltendő várfogságra lett megváltoztatva. Dobayt Olmützbe vitték, a hol a vár nedves, alacsony casemattáiban raboskodott, eléggé emberséges bánásmód mellett. Az olyan raboknak, a kiket hazulról pénzzel láttak el, tűrhető volt a sorsuk, mert maguk gondoskodhattak élelmezésükről, saját ruhájukat hordhatták, olvasmányt, írószereket rendelhettek; de a kiknek pénzük nem volt, azok közkatona ruhában jártak és napi 20 krajczár Löhnungból táplálkoztak. Sétára egy, csupán néhány lépésnyi széles, de meglehetősen hosszú sikátor volt rendelkezésükre bocsátva, melyet egyfelől a vár, másfelől egy női kolostor fala szegélyezett, s a hol árnyék hiányában nyáron pokoli hőség uralkodott. Dobay bátyám a legszerencsésebb politikai foglyok közé tartozott, mert fogsága kevesebb mint három év alatt véget ért; ezt a gyors amnestiát a közhiedelem orosz és osztrák főtisztek részéről gyakorolt közbenjárásnak tulajdonította, kiknek a szabadságharc alatt hatalmába került családjaival a mindig lovagias Dobay fölötté előékenyen bánt. A mikor őt szabadon bocsátották - 1852 nyarán - akkor vitték a forradalomban szintén élénk részt vett atyját Josefstadtbba fogságba. Találkoztak s atyja már ekkor azt tanácsolta neki, utazzék sárosmegyei rokonai körébe s ismerkedjék meg Dobay Ferdinand még fiatal özvegyével, atyám nővérével; de ő a székelýföldre ment, mint mondá, azért, hogy magára maradt anyjának az aratásnál segítségére legyen, de azzal a titkos utógondolattal is, hogy Háromszékből könnyebben szökhetik ki Törökországba, s Bem példáját követve ő is a szultán katonai szolgálatába lép. És mégis az történt, a mit az atyja kívánt: Dobay ősszel fölutazott Sárosba, hogy hógát Klárit, kit néném, az özvegy Dobay Ferdinandné leányául volt fogadandó, Pétermezőre fölkísérje, s a vége az lett, hogy a rózsás arcú, kellemes, víg kedélyű, élénk vérmérsékű, még csak 32 éves vitéz ezredes, - kit egész vidékünk hamar megkedvelt - már a következő év elején nőül vette özvegy rokonát.

A másik ilyen érdekes jövevény Máriássy János volt. Ő is ezredes volt s ugyanolyan ítéletet kapott mint Dobay, de neki csak az 1854-iki amnestia szállította le a büntetését, úgy hogy hét évi várfogság után 1856-ban került csak haza a Szepességre s onnan - mint rokonunk - átjött mindjárt Berzeviczére és Daróczra s itt szövődött mátkasága nénémmel, Szinyei Emmával, a ki ha valakiben, benne találhatta föl első férjének hősi erényeiben méltó utódját. Itt nálunk tartották meg esküvőjüket is s mindketten annyira ragaszkodtak szüleimhez, hogy bár azontúl lakóhelyök János bátyám haraszi birtoka lett a Szepességen, az első évek teleit még itt töltötték, néném előbbi lakásán.

A Hernád-parti Haraszt régi kastélyának egyik boltíves szobájában, mely hajdan kápolna lévén még mennyezetén viselte az I. H. S. betűket a kereszttel, az egyik ablak mellett, repkénynyel befuttatott keretben olajfestésű kép állott; annak a szép, szőke szakállú, kék szemű vitéznek a képe, a ki a ház egyik lakójának feledhetetlen első férje, a másíknak szeretett bajtársa volt. Olyan volt az a hely, mint egy házi oltár, melyen az elköltözöttnek emlékét az élők frigye ápolgatta.

IV. A mi kis világunk.

Arról a kis világról akarok most beszélni, a melyben szolgabíró és zsandár nem parancsolt, a mely a mi szűkebb és tágabb otthonunk volt, a csendes falusi élet, a maga mindig visszatérő jelenségeivel, a legtöbbet összejáró rokonok és barátok köre, a leggyakrabban s a gyermekekkel együtt fölkeresett közeli helyek: mindez nekem, a gyermeknek, oly soknak s a mellett oly szépnek, kedvesnek és jónak látszott, hogy nem tudtam elképzelni, miért és mennyivel lehetne szebb és jobb, ha az a külső világ, a mely környezett, kevésbé szomorú lenne.

A mi kis világunknak természetesen az eseményei sem voltak nagyok. Három éves voltam, a mikor vidékünkön először fordult meg egy fényképész.

Kletzernek hívták s Lőcséről jött a Desseffy Gyula ajánlásával; napokig lakott apám házában s innen kirándult az összes közeli, rokoni házakba; mindenütt lefényképezte az egész családot, együtt a verandán vagy az udvaron ülve, a fontosabb személyeket külön is. Nagy dolog volt ez akkoriban és maradandó emléket hagyott; ha mást nem, a gyermekeket, az unokákat mindig érdekli az, láthatni, hogy néztek ki „az öregek” - egy félszázad előtt. A mi egyik képünkön rajta van „az öreg úr” is, mint a hogy általán nevezték Berzeviczy Albert bátyánkat, a ki egy évvel később végkép hozzánk jött lakni.

Kedélyes óráiban néha el-elmesélt fiataalkori útjairól, különösen Olaszországról; képeket és könyveket is hozott onnan, a Vesuvnak egy hatalmas kitörését ábrázoló kis színes kép élénken emlékezetemben maradt. A zenét nagyon szerette az öreg úr, sőt fiatalabb korában költött is zenedarabokat, ép úgy mint atyám; Kisfaludy Károly „Sárga levél” című költeményét megzenésítette s élete utolsó évében egy családi ünnepély alkalmával mi gyermekek elénekeltük neki a saját dalát; atyánk tanított meg rá, a ki kitűnő zenei hallásával és meglehetősen gyakorlottságával sokáig maga volt leányainak zongoramestere.

Esténként szokása volt az öreg úrnak, hogy hátratett kezekkel, lassú, egyforma lépésekkel sokszor végigmérte az ebédlőt; ha a padlón egy elejtett tűt látott meg, engem, ki a másik szobában játszottam, beszólított, hogy emeljem föl és tegyem el, mert elvesznie semminek sem szabad.

Egy kissé félttem tőle, mert olyan szigorúnak és mogorvának látszott, pedig tudom, hogy szeretett s nagy jótevőm volt. 1859 tavaszától már nem hagyhatta el az ágyat. Bennünket gyermekeket reggelenkint bebocsátottak, hogy jó reggelt kívánjunk az öreg úrnak; nővéreim mentek elől, én leghátul; velők beszélgetett néhány szót, azután odaszólt nekem: „Hát te, cikkes tanu vagy, nem szólsz?” Szent István napja volt épen, a mikor tudatták velünk, hogy ma már nem mehetünk be az öreg bácsihoz, mert az öreg bácsi meghalt. Akkor hallottam először halálról a házunkban. A temetés idejére bennünket gyermekeket elvittek valahová, bizonyosan Pétermezőre; azután elvezettek a temetőbe, a mely egy dombon fekszik Berzevicze kertjei fölött, ott a hol régente a berzeviczei vár állott; ott egy virágokkal behintett új sírhantot mutattak meg, a mely mellett letérdeltünk imádkozni: az volt az Albert bácsi sírja.

Ez alatt az idő alatt a mi otthonunk kitágult; most már nem csak az öreg Péchy Tóni nénihez járhattunk át a „János udvará”-ba, hanem egy udvarral tovább Emma nénénkhez is, a ki - mint említettem - Berzeviczére jött lakni s itt is kelt egybe második férjével. Kifogyhatatlan volt ötletekben, mesékben, játéknemekben a mi számunkra, egy kis özet is tartott kertjében, hogy annál szívesebben járjunk hozzá. Én megkínóztam azzal, hogy mindig a Jónás próféta tengerbe dobását és csodálatos menekülését kellett lerajzolnia számomra; a biblia összes eseményei közül ez érdekelt legjobban; mindenkinek, a ki hozzánk jött, rajzvizsgát kellett

kiállania a Jónás esetének ábrázolásával. A szent történetekbe való szemléltető bevezetést egy pompás, nagy, régi, bőrkötésű bibliának köszönhettem, a melyet Nürnbergben Weigel Kristóf adott ki, bizonyosan a XVIII. század elején, s a mely csak képeket tartalmazott Caspar és Jan Luykentől, meg Antonio Melonitól; szövegül csupán latin és német versecskék szolgáltak minden kép alatt.

Mikor aztán Emma néném Máriássy Jánoshoz ment feleségül, férje egy csapással meghódított bennünket gyermekeket is, és legkedvesebb bácsink lett; nagyon élénk és víg volt mindig, az a hatalmas, hős ember, a ki csatával, bitóval, börtönnel nézett már életében szembe, úgy évdött velünk, mintha maga is gyermek volna. Öröndetesebb eseményt nem is képzelhettünk, mint a mikor János bácsiék jöttek át később a borzasztó rossz síhóczy úton Harasztról vagy mi mentünk oda hozzájuk. Említettem, hogy házasságuk első éveiben a telet itt töltötték Berzeviczén; e nélkül ránk nézve nagyon csonkák is lettek volna a téli örömek, s különösen a télnek legnagyobb öröme: a karácsonyest!

Kimondhatatlan az, milyen rejtélyes varázs fűződik a karácsonyest gondolatához gyermeknél s különösen falusi gyermeknél, mert hiszen a városi gyermek annyi karácsonyfát lát az utcán, meg a boltok kirakataiban, mielőtt a magáét megkapja, hogy abban illúziót kelteni vajmi nehéz, s ha kelteni sikerült, azt hamar eloszlatják az iskola- vagy játszótársak, a kik érettségükkel kérkedve kinevetik azt, a kiben még gyermeki hitet találnak.

Atyám íróasztalán volt egy olyan mutatónaptár, a melyen a hónap nevét s a nap folyószámát betett lapokon váltogatták; ha az december 24-ikére volt igazítva, az én szememben egészen másfélének látszott, abban a hónapnévben és abban a számban valami babonáság rejtőzhetett, olyan sokatmondóan nézett rám mind a kettő, mikor együvé került. Sehol sem találtuk helyünket, ha az a nap ránkvirradt, faggató kérdezősködésünktől nem volt senkinek menekülése. S mikor aztán a nagy ebédlő szárnyajtóit lecsukták, akkor már az öröndetes izgalom határt nem ismert, a képzelet lázasan működött, hogy élénkbe állítsa: mi lesz a mögött az ajtó mögött, ha egyszer föltárul! Számláltuk a perczeket, lassúknak találtuk s mégis oly végtelenül édeseknek, annak tudatában, hogy ahhoz a nagy, a legnagyobb örömhöz vezetnek, ahhoz a melynek a pusztá emlékezete elvilágított egészen odáig, a hol már az új karácsonyest öröndetes várakozása kezdődött.

Pedig bizony a karácsonyfa díszé vajmi szerény volt ahhoz a túlfinomult fényűzéshez képest, a melyet e dolgokban ma már ki szoktak fejteni; de micsoda varázsos fénye volt a mi szemünkben azoknak az aranyozott almáknak és milyen csodás színjátéka az üveggolyóknak, hát még milyen boldogító szaga a hosszú tekercsről levagdalt viaszgyertyáknak! És rendesen két fát is kaptunk - hiszen a közeli erdőben volt elég; a míg azoknak a fáknak a balzsamos illatát éreztük a szobában, addig mindig a karácsonyest búbájának a hatása alatt állottunk.

A karácsony ép úgy, mint a többi nagy ünnepek falun, természetesen a rokoni és baráti vendéglátásnak is ideje volt; néha jó hosszúra kellett kihúzni a hatalmas tölgyfaasztalt a nagy ebédlőben.

A nagy ünnepi ebédeknek körülbelül közepe táján lehattunk, mikor künn a pitvarban csizmatalpak dörzsölő törlését s éneke készülő torkok köszörülését hallottuk; pár percz múlva a falusi kántor a maga recsegő, reszkető, borizü hangjával, két ministráns-gyerek discantójától kísérve rázendített egy ünnepi szent dalra, melynek végeztével bekopogtatott, belépett s az ajtó mellett maradva kenetdús hangon elmondott egy ünnepi köszöntőt, a miért természetesen kijárt egy pohár bor, meg borralaló is. Tekintve azt, hogy udvarunk a falu végén volt s hogy akkor még sok úri udvar volt Berzeviczén, el lehet képzelni, hogy mire tőlünk is távozott, az ünnepnek megfelelő emelkedett hangulatot vitt magával.

Ezek az ünnepi köszöntőkön kívül még egy ilyen rituális természetű látogatás divatozott nálunk is, mint más katolikus faluközségekben: a vízkereszt napi házszentelés. Ez már sokkal komolyabb és ünnepélyesebb cselekmény volt, délelőtt folyt le s az érkező pap számára mindig egy fehér lepellel letakart asztalt, két égő gyertyával készítettek ki, a melyre az ezüst keresztet letette, melyet aztán mindnyájan megcsókoltunk. Megvallom, hogy mikor a feltárult ajtón át a pluvialéba öltözött plébános énekes kíséretével bevonult, mindig erős megilletődést éreztem; a kántor ilyenkor főképp azzal remekelt, hogy krétával rajzolta az ajtóra a három király neveinek kacskaringósan összefont kezdőbetűit.

A vendéglátás akkori mértéke egészen más volt, mint a mostani; az egyes ember igényei szerényebbek lévén, sokkal többek igényének lehetett megfelelni. Bárány Eötvös József egy szépirodalmi töredékében az ő tanulókorabeli falusi életet a Tiszavidéken így jellemzi:

„Azon időben, mikor a magyar háznak még nem voltak kapui, s ha váratlan vendégek jöttek, a szakács- és gazdasszonyon kívül senki sem boszankodott, mikor névnapokon, lakodalom vagy vadászat alkalmával néha négyen is elháltunk egy szobában s az is, kinek csak pamlagon vagy a földön jutott ágy, talán keményebb, mint kívánta... szinte oly megelégedetten pihent, mintha az első angol kárpitos készítette volna nyughelyét... mikor a comfort nem abban, hogy mindenkinek tág helye legyen, hanem abban kerestetett, hogy jól férjünk meg egymás mellett, mikor úri házakban az ebéd ideje egy, a vacsoráé nyolcz óra volt, s lefeküdtünk jóval éjjél előtt, mert apáinktól hallottuk, hogy csak az éjjél előtti álom erősít...”

Hát ez mind szóról-szóra ráillik a mi felvidéki viszonyainkra az ötvenes, sőt még a hatvanas években is.

Itt egyébiránt csak azokról a vendégeinkről akarok megemlékezni, a kik megszokott alakok voltak gyermekkoromban szüleim házában s kiknek némelyikével még sűrűbben is fogunk találkozni e lapokon: a berzeviczei atyafiságról, azután a legközelebbi rokonokról, kik közül már ismerjük Dobayékat és Máriássyékát. Darócson, egy kis félóránnyira Berzeviczétől, a hová a nagyobbak néha gyalog is átrándultak, lakott Szemrecsányi Ödön, a ki nőül birta az özvegy Berzeviczy bárónő egyetlen leánygyermekét; ezekkel annál többet jártunk össze, mert a gyermekek között - kiknek száma fölment tizenhatra, - mindegyikünknek akadt egy-egy kortársa, kivel bensőbb pajtási viszonyba léphetett.

Anyámnak Máriássy-Szinyei Emmán kívül még négy testvére volt s valamennyivel szeretetteljes viszonyban élt, kiterjesztve azt a családokra is. A legidősebbik testvér, kinek családja nem volt, az apa nevét kapta, Lászlónak hívták; az siketnéma volt gyermekkorától, úgy hogy az ő kedvéért mindnyájan megtanultuk az ujjak mozgásával jelzett betűkből álló siketnéma-abcét, mert abban az időben a siketnémákat még nem tanították a száj mozgásának megfigyelésére s az utánzás útján való tagolt beszédre, bár nekem föltűnt, hogy ha nagybátyámmal jelekkel beszélünk, ő inkább a szájunk járására, mint a jeleinkre figyelt.

A második testvér Felix volt, a ki atyja életében Szinye-Ujvalván lakott fiatal, szellemes és lelkes nevével, Jekelfalussy Valériával, később aztán Jernyén telepedett le nőtlen bátyjával együtt, s abban az időben már szintén hat nálamnál idősebb gyermekből álló családdal birt.

Volt aztán még két nővér, Regina és Anna, az első Máriássy Ágostonnál, a 49-iki alispánnál volt férjnél; ezek az én gyermekkorom idejében Aboson laktak, Sáros megye alsó szélén s leányaikkal főképp idősebb nővérem barátkozott össze; a másik, a legifjabb a testvérek közül Görgey Constantinnál volt férjnél s Szepes megyében lakott, Görgön. Görgeyeknek két fiuk volt, kevéssel idősebbek nálam, velök nagyon jó cimboraságban éltem már akkor, gyakran jártak hozzánk Berzeviczére, rendkívül élénk, pajkos fiúk voltak, a kiknek szilajsága engem annál inkább vonzott, mert csak nővéreim lévén, mindig leánytársasághoz voltam szokva. Atyjuk korai halála után anyjuk egy Krociska Szilárd nevű minorita barátot fogadott nevelőül

melléjük; ha hosszasan időztek nálunk, az is velük jött s itt folytatta leckéit; csak hogy társaságukban legyenek, én is fölcsaptam ilyenkor diáknak, bár még nem voltam iskolás-sorban s szorgalmasan próbáltam a betűvetést. A leckeórák alatt csak meg volt valahogy a béke, de az iskolán kívül a Görgey fiúk harczi kedvüket néha egymással szemben nem tudták fékezni. Krocška Szilárdnak azonban ilyen esetekre is meg voltak az ő elvei: azt, a kit jobban megviselt a csata, rendesen azzal a salomoni ítélettel csitította el, hogy „a ki mit kap, az az övé!”

Atyám nagyanyja révén rokonságot tartott a Dessewffyék lubotini ágával, kik közül legtöbbször Gyula s ennek leánya látogatta meg; sokat fordult meg Berzeviczén s élénk levelezésben állott atyámmal Sándor is, a jelenlegi csanádi püspök, a ki akkor fiatal pap volt s gyakran versekben írt leveleiben nagy szeretettel emlékezett meg mindig házunkról s családi körünkről, többnyire tréfálva, élczelve, de néha világfájdalmas húrokat is pengetve. Öreg anyja, egy ideig Berzeviczén lakott, mert leányát, ki fiatalon halt meg, Berzeviczy Szilárd bírta nőül.

Mint atyám jó barátját sokszor láttam házunknál Kubinyi Lajost, a ki abban az időben több felvidéki házból nevelősködött, s bár Fáy András is nagyra tartotta nevelői képességeit, egészen sajátos pedagógiai rendszerével nehezen tudott érvényesülni. Több könyvet írt, az egyiknek az volt a címe: „Haladók és maradók csatározásai.” Irodalmi téren hozzászólt különböző gyakorlati, gazdasági kérdésekhez is, egy, a lentermelésről írt pályaművével díjat nyert, bár sokan kétségbevonták, hogy a lent a természetben ismerte volna. Megjelenése, modora egy félszeg, ábrándozó asketa-tudós benyomását tette. Halk beszédje és fellengős levelei egyaránt magas irodalmi színvonalon állottak, de kevésbé voltak élvezhetők; hogy nemes idealismus vezette a nevelői hivatásban, azt egyik levelének ez a vallomása is mutatja: „Kilencz évi magányéletem kizárt a világból és én kizártam keblemből a világot... Minden erőmmel kitűzött pályámnak kell élnem. Ez: önöm s társam tökélyesbítése. Önömé oly kevés sikert ígér, hogy alig méltó fáradozomra. Tényem s reményem tárgya ez ifjú - jutalmam! az ő tökélyesbülése.”

Derültebben fogta föl a világot a mi nevető philosophusunk, Erdélyi Ferencz, egy már akkor öregedő ügyvéd, ki az egész Szinyei-atyafiságnak jogi tanácsadója volt. Két dologról volt ismeretes, hogy hihetetlenül sok almat tudott megenni, és hogy minden mondást megnevetett, tréfásat és komolyat egyaránt, legfőképp a saját mondásait. Habár szerfölött naiv benyomást tett, sok egészséges életbölcselem volt benne; atyámat mindig arra intette, legyen kevésbé jó s a helyett egy kissé önző; mert egy kis önzésre szükség van, a nagyon sok jóságot az emberek se meg nem érdemlik, se meg nem becsülik. Hanem azért ő maga is nagyon jó volt és egy csöppet sem önző. Állandó összeköttetést tartott a száműzött Ujházy Lászlóval és családjával s mikor az öreg úr 1862-ben átjött Amerikából és Anconában tartózkodván egy-két évig, ott adott találkozót a hazában levő hozzátartozóinak, a találkozóra Erdélyi is elment s Ujházy minden tisztelőjének elhozta a száműzött üdvözlését és fényképét, mely az ősz fürtű patriarchát családjá s barátai körében ábrázolja.

Mi gyermekek atyám barátai közül legszívesebben láttuk Irányi bácsit, az Irányi Dániel testvérbátyját Istvánt, a ki nagy gyermekbarát volt és valóságos gyorsrajzoló, a mit mesélt, azt mesélés közben, mindjárt le is tudta rajzolni, csak úgy ontotta a mesét és a rajzot, különösen az én nagy gyönyörűségemre. Egy másik nevezetes ügyessége volt a verselés, különösen a hexameterek faragása; apámhoz intézett összes leveleit hexameterekben írta, még pedig meg lehetős kifogástalanokban, a mi legfurcsábban akkor hangzott, ha teljesen prózai tárgyról szólt a levél, például:

„Szállj le a földre megint te halandó szállj le a földre,
Commassálni fogunk sok szántóföldeket egybe.”

vagy máskor így:

„Hogy Gyula a pénzét megkapta legyen, hiszem és már
Eddig a térítvény tán vissza is érkeze tőle?”

Őt is majdnem baj érte a zsandár-korszakban; egyszer Kassán besorozták már a Wasaezredhez s el akarták vinni Prágába; sikerült azonban csakhamar szabadulnia s természetesen első teendője volt ezt a kalandját is ropogós versekben megénekelni.

Az Irányi István verses leveleinek egyik kedvencz tárgya a berzeviczei postásasszony volt, a ki gondolom hetenkint kétszer elgyalogolt Eperjesre s oda elvitte, meg onnan elhozta egész Berzevicze postáját, mellesleg pedig még bolti megbízásokat is végzett. Az akkoriban Európa sorsát igazgató francia császár egészségi állapota nem birt oly fontossággal a mi vidékünkre nézve, mint azé az öreg tót asszonyé, mert ha ő megbetegedett, az egész világtól el voltunk szellemileg zárva.

Pedig hivatása elég veszélynek tette ki egészségét, sőt életét, különösen farkasordító téli hidegekben; igaz, hogy ilyenkor tökrészezen érkezett meg mindig, de soha semmit el nem vesztett és el nem felejtett.

A mindennapi ujságolvasás izgalmait ilyenképen szerencsésen nélkülöztük; mi gyermekek a világ eseményeiről egyáltalán csak a képes lapok útján szereztünk tudomást. A „Vasárnapi Ujság”, a mely velem majdnem egyidejűleg született meg s egész gyermekkoromon végig jó barátom maradt, meg egy-két német képes folyóirat képzeletünket élénken foglalkoztatták a III. Napoleon akkori viselt dolgaival, a párisi kiállítással és congressussal, a krimi háború, különösen Sepastopol ostromának iszonyaival, a Leviathan óriás gőzhajóval, a kaukázusi küzdelmekkel, később az olaszországi háborúval. 1858-ban indult meg az „Üstökös”, körülbelül egyidejűleg a Donati-féle üstökös csillag megjelenésével; az ötvenes években általán sokkal több üstökös járt, mint azóta; emlékszem arra a csodás, nagy sugárkévére, mely néhány héten át derüs estéken szinte izgató szokatlan fényvel árasztotta el a nyári eget. Egész groteszk, a Jókai fantáziájához méltó gondolat volt az új lapot ezzel a rejtélyes jelenséggel hozni összeköttetésbe s a kifogyhatatlan élczü Kakas Márton alakját mint egy paripára ráültetni az üstökös farkára.

A hosszú téli esték falusi csöndjében természetesen nagy szerep jutott a könyveknek, a rajzolásnak, a leányok zongorajátékának és kézimunkájának. A kisebbek a képeket keresték a könyvekben, a nagyobbak már az olvasmányt is. A Brockhaus Conversations-Lexikonának függeléke gyanánt a 40-es években Heck szerkesztésében Lipcsében egy három vaskos kötetre terjedő kép-atlasz jelent meg szép aczélmetszetekkel, egy modernbb fajtájú Orbis Pictus; ebben buvárkodtunk mi gyermekek nagy előszeretettel, mikor már az öreg Bibliát egészen megemésztettük. A magyar történelem alakjai és jelenetei a Geiger képei nyomán formálódtak meg képzeletünkben, a mi nem vált ártalmunkra, mert hiszen a magyar történelmi festészet - melynek különben a modernnek már létjogát is tagadásba vonják, - azóta nem tudott jobbakat producálni. Ezenkívül nagyon beható ismeretséget kötöttünk azokkal a műlapokkal, melyeket a „pesti műegyesület” terjesztett tagjai között, Weber Henrik, Molnár József, Kovács Mihály, Vizkelety Béla, Orlay Soma festményeinek reproductióival, Mátyás király bevonulásával, Dezső hősi önfeláldozásával, Árpád fejedelemmé választásával, a Hunyadi-ház diadalünnepével, Zách Felicián merényletével és egyéb történelmi jelenetekkel, melyek részint az atyai ház, részint a rokoni házak fogadószobáinak falait díszítették s szinte nélkülözhetetlen inventárczikkeivé lettek a felvidéki gentry otthonainak.

Habár atyám gondosan gyarapította könyvtárát, az akkor még nem oly szapora irodalmi termelést figyelemmel kísérve, írói összeköttetésekkel bíró egyik-másik fővárosi rokona, barátja tanácsának kikérése mellett meghozatta annak legjavát, az olvasási szükséglet nem

érhette be csak az újdonságokkal, visszanyúlt szívesen a régiebbekre is. Emlékszem az ebben az időben megjelent „Halmay család”-ra, Fáy András művére, a mely a korra különösen jellemző modorban igyekezett családi elbeszélő hangon az ismereteknek úgyszólván összes anyagát népszerűen feltárni. Akkor a mi rokoni körünkben a leányokat legritkább esetben küldték nevelő-intézetekbe, nevelőnők sem voltak divatosak, hanem gondosan összeválogatott könyvek segítségével az anyák maguk nevelték leányaikat, beleértve legtöbb esetben a zongora- és idegen nyelvi tanítást is és akárhány példáját mutathatnám föl e nevelési rendszer sikerének.

A karácsony ünnepi ihletével még leginkább a húsvété mérközhetett. Ennek már nem csak az adta meg a jellegét, a mi a házban folyt le: a szentelt hússal való lakmározás, az öntözködés és vendéglátás, hanem főképp az, a mi a templomi szertartás körébe tartozik. A zöld-csütörtöki és nagypénteki hosszú, bizzar, rejtélyes jelentőségű ceremónia, a föltámadás esti ünneplésének csodás mysticismusa mély hatást és hatalmas vonzóerőt gyakoroltak kedélyemre. Akkori plébánosunknak, Tulács Sándor, később tiszteletbeli kanonoknak, magas, szikár, imponáló alakja, jellegzetes, mogorva, főinquisitori arcza s vontatott mozdulatainak előkelő pongyolasága jól színezte a mély symbolikája mellett sok tekintetben, kétségtelenül kissé színpadias katolikus ceremóniáját. A gyászénekek között lassankint levont fekete lepel, a mely darab-ról-darabra láttatja a Crucifixus véres testét, a feszületnek a sírkápolnába vitele, ott vánkossra helyezése, olyan volt szemeimben, mint a kereszthalál megrendítő tragédiájának valóságos átélése. És azután az alkonyat sejtelmes óráiban a föltámadás hírüladása, - a hanglétrán háromszor emelkedő: „Pax vobis, ego sum, Hallelujah!” elhangzása után csöngettyűk csillingelése, buzgó ének és hosszú hallgatás után újra megcsendülő harangszó mellett a zsúfolt templomból a tavaszi est hús levegőjébe kivonuló körmenet: mintha a mi lelkünknek is nyomasztó börtönből való kiszabadulását hozta volna meg!

Azt a természeti hajlamot, mely a gyermeki kedélylyel az erős és mély benyomásokat megkivántatja, táplálta és mintegy megszentelte vallásos érzésem, melyet főképp anyám plántált lelkembe és ápolt benne. Az ő vallásossága oly tiszta és erős volt, hogy az emlék, melyet bennem hátrahagyott mindenkorra ellenszenvessé tette előttem a vallástalan nőket. Nem ismertem senkit, ki az őszinteség rovására tüntető vallási túlbuzgóságot és - a mi vele rendesen együttjár - az elfogult és szűkkeblű felekezeti türelmetlenséget határozottabban és kiméletlenebbül ítélte volna el mint ő, s mégis nem képzelhetek rendíthetlenebb szilárdságú Istenbe vetett hitet és bizalmat, mint a minő az övé volt. Őrzöm egy 1848-ból való elsárgult levelét, melyet atyámnak írt s melyben elmondja, hogy egy megyénkbeli fiatal katonatiszt, kinek anyját jól ismerte, most tért haza az olaszországi hadjáratból, a hol egy ízben 8 óra hosszat kellett a golyózáporban állnia, a nélkül, hogy megsérült volna; „ez mutatja - úgymond - mily védelmet nyújt egy anya imája!” És ezt egy hitves írta hitvestársához, tehát minden czélzat, vagy melléktekintet nélküli megnyilatkozása volt az lelke mélységes meggyőződésének.

A mi berzeviczei régi kis templomunk akkor még nekem nagyon nagynak és pompásnak látszott, pedig épen azt figyeltem meg legkevésbbé, a mit mai szemeimmel legbecesebbnek és legérdekesebbnek találok benne. A legrégebb sírkő, a Berzeviczy Péteré, a ki tárnokmester volt és szepesi főispán a Zsigmond idejében, akkor a torony nyugati, külső falába volt illesztve; vörös márványba vésve, még a gothika korszakának megfelelő heraldikai stilizálással ábrázolja címerállatunkat a köszáli zergét, a melyet Comes Rutkerus, mint a Gertrud királynőt kísérő s Petur bántól elátkozott „meráni fajzat”-hoz tartozó „hospes teutonicus” választott magának, valószínűleg utalással a Tirolban elhagyott s itt újra föltalált magas bércekre, az első donációképen kapott tátrai vidékre, a hol letelepedésének helyét unokája, Kakas mester után nevezték el Kakas-Lomnicznak.

A sekrestyeajtó melletti kis pad fölött, a hol az öreg templomszolga szokta az áhítattól egészen összegörnyedve a mellét verni, egy barna márvány epithaphium Berzeviczy Mártonra - nem az erdélyi kancellárra - emlékeztet, a ki a XVI. században a törökök elleni hadjáratban a Hatvan melletti táborban esett el, ott a hol Balassa Bálint, a maga lovagias hőstetteivel tűndökölt, egy kis fekete márványtábla pedig a szentély ívének falában Berzeviczy Ezechieltől szól, az Albert Volstán testvéréről, a ki mint kapitány a Napoleon elleni háborúban Venzona mellett vérzett el, ott is találta sírját. Mint látható, családunk harcias múltjának nem egy emlékével találkoztam mint gyermek a berzeviczei templomban; de rám ezek a márványtáblák, melyeknek latin föliratát akkor nem is értettem, kevésbé mély benyomást tettek, mint képbeszédével az a fára festett, triptichonszerű halotti emlék, a mely a templom bejáratával szemben levő falon függ, mint 1600-ból való, különösen jelmeztani szempontból érdekes műemlék azóta színes reproductióban is közismeretes lett s csodálatos módon épenséggel nem a Berzeviczyek családi emléke, hanem a Zmeskall Jób nejéé, Geletffy Petronelláé, a ki rokoni látogatásra jött Berzeviczére és itt halt meg, s a kinek gyászoló férje állíttatta sírja fölé ezt az emléket. A kép alsó, keskeny része a halott családját ábrázolja, egy oltár körül sorakozva, balról az apa a fiúkkal, jobbról az anya a leányokkal, nagyság szerinti sorban, összekulcsolt kezekkel térdelnek s mindegyiknek feje fölött piros kereszt lebeg. A tábla közepét a vallásos allegoriából merített nagyobb kép foglalja el: Krisztus diadala az ördög és a halál fölött. A fehér bárányoktól vont diadalkocsihoz lánczolt alakok: a csontvázképzű halál és a hosszúfarkú ördög s mindkettő mögött egy oldalt kacsintó óriási szörny, melynek kitátott szája a pokol lángjait leheli, az enyémmel együtt sok falusi nemzedék gyermekképzeletét foglalkoztatták.

És nemzedékről nemzedékre száll az a hagyomány is, a mely szerint földesúr és nép, nő és férfi, gyermek és öreg végzi ájtatosságát az ilyen falusi templomban. A kegyurasági padokon udvarok szerint osztoztunk; ezeknek a padoknak a polcza valóságos muzeuma a gyakran egy-két száz éves magyar, német vagy latin imakönyveknek; némelyiknek a felírásából még kivehető, hogy melyikünknek az öreg apja használta; ott fekszenek jobbra még ma is mind a régi helyükön, senki sem őrzi, senki el nem csukja, de nem is viszi el senki. A szentélyben legbelül térdelnek a gyermekek, mert Krisztus urunk kívánta, hogy a kisdedeket hozzája eresszék; azután sorakoznak a hajadon leányok; évtizedről-évtizedre figyelhettem meg, hogy tűnnek el mindinkább a helyi népviseletre nézve jellemző párták, rezgők, üveggyöngyökkel sujtásozott tarka szalagok; nem tudom, túl-e rajtuk vagy csak elrejtik s nem használja az újabb nemzedék? de az bizonyos, hogy a vasútak és Amerika befolyása előtt mintegy szégyenkezve elrejtőztek s lassankint elpusztult minden néprajzi különlegesség. A kegyurak mögötti padok az asszonyok, a még hátrább levők a férfiak helyei, a karzatokat pedig a legények foglalják el; ha a templom megtelik, akkor természetesen a kőpadlón kell a fiatalabbaknak térdelniük s még az előpitvarba és a templomudvar alacsony körfalára is jut elég.

Ez a templomudvar festőiségben akármelyik régi angol church-yarddal vetélykedhetik; rajta hatalmas, ágas-bogas, torzonborz kőrisfa terjeszti szét lombjait, árnyékot adva az alatta domborodó síroknak is, melyeknek kettejét - a legközelebb levőket - a fa emelkedő gyökerei egészen átnőtték. Tovább kőoszlopoktól környezve lépcsőzetesen emelkedő sírbolt áll, tetején karcsú obeliszkkel; Berzeviczy Bernát építette korán elhalt feleségének és három kis gyermekének; az obeliszket a Berzeviczy, a Fighei-Csathó, a Csicseri-, Orosz, Péchy és Máriássy-családok címerei díszítik, legalul pedig körülfutó felírásképen ez a kedves vers olvasható:

„Ti, kiket én szereték s kiktől szerettetni viszontag
Egykor az élet legkedvesebb álma vala,
A mit áldozatúl nyújt szív érzelme, vegyétek:
Áldozatom hála, tisztelet és szerelem”.

Szép gondolat volt, a sírbolt mellé, oda, a hol a bejárása van, az emeltebb templomudvar falának lábához kis kertet ültetni; ritka szép fákat, bokrokat plántált belé Bernát s gyakran kérte atyámat levélben, hogy viselje gondját a kedvesei sírkertjének. Halálakor reánk hagyta a sírboltot is, a kertet is; most már az én halottaim is itt nyugosznak, de gyermekkoromban játszótársaimmal közönyösen futkostam e hely körül s a sírbolt vasajtájának csillagalakú nyílásán be is kiáltottunk néha, különös, panaszosan zengő visszhangot csalva ki belőle. Nem jutott eszünkbe, hogy ez a halottak nyugalma zavarhatja. Szerettük a kis kertet, a mely sajátságosan ábrándos hangulatot keltett, kivált ha a sárga nyugati égen a fák lombjai feketén rajzolódtak le, vagy ha esti ájtatosságnál néha a templom ablakain kiviláglott a fény s benn fölzendült az orgona- és énekszó.

A gyermek nem sokat törődik a sírjaiban nyugvó atyafisággal, őt inkább az élők vonzzák; az akkor élők közül a fiatalabbak némelyikének még majd később sorát kerítem; itt csak a legvénebbekről akarok megemlékezni: az öreg Ferenczről, a ki mind az őt feleségét túlélte, mindvégig magyar ruhát viselt, csak latinul vagy tótul beszélt folyékonyan, minden misére eljárt a templomba s minden énekes misét végigénekelte a pappal együtt. Fő becsvágya az volt, hogy elérje a „saeculum”-ot, ez azonban nem sikerült neki, egy pár év hiányzott még belőle, mikor a halál elszólitotta: pedig nem telhetett már nagy öröme az életben, melyben minden újnak látszott előtte, ő pedig minden újat gyűlölt, mint az újságok találmányát.

A régi kor maradványa volt az öreg Menyhért is, valóságos eleven muzeumi tárgy, mert mióta én láttam, a szobájából ki nem jött: ott ült a kandallójával szemben levő asztalnál, bársony házi sipkával a fején s beszélt a régi jó időről. Ő is részt vett a napoleoni háborúban mint Ezechiél, de sértetlenül haza került; emlékszem, hogy egyszer részletesen elbeszélte nekem a Joachim Murat elfogatását s kivégeztetését, a melynél jelen volt. Azt mondták róla, hogy a téli estéket gyufák kettéhasogatásával töltötte, így akarván elérni, hogy mindegyiket kétszer lehessen használni; nagyon takarékos volt az bizonyos, de a mit ő lassan gyűjtött azon örökösei hamarosan túladtak. Felesége a legkisebb termetű nő volt az egész atyafiságban; névnapi összejövetelek alkalmával olyan furcsa volt az ozsonnaasztalnál látni őt; mintha a díszhelyek egyikét egy gyermek foglalta volna el.

A Berzeviczy Emil özvegye - mert én már csak mint özvegyet ismertem - pompás typusa volt a régi szabású falusi nagyasszonynak. Hogy milyen munkát végzett férje halála után szép vagyonuk rendbehozásával, a miben derék fiai voltak segítségére, azt természetesen csak később tudtam méltányolni; de gyermekkoromból is emlékemben maradtak alakjának, lényének, kedélyes, kedves vonásai. Téli estéken még leült a fonórokka mellé és pörgette a guzsalyt; minden házi állatát maga nevezte el a legváltozatosabb nevekkal s minden udvarbeli emberét és minden házi állatát - de sőt még a falubelieket is - maga gyógyította. A társaságban kedélyesen kínálhatta terményeit, számonkérte mindegyiktől a névnapi ozsonnát és beszélt arról a selyemruhájáról, a melyből halála után gyászmiseöltönyt fognak készíteni és arról a másíkról, a melyben el fogják temetni. Csak ájtatossági dolgokban nem ismert sem tréfát, sem megalkuvást; nálunk szokásban volt, hogy a tót szentbeszédeket csak a nép hallgatta meg, az úri osztálybeliek a mise kezdetekor mentek be a templomba. Egyszer „Tekla néni” - így hitták Emilnét - a szentbeszéd alatt érkezvén meg csészájával a templom udvarán, egy csapat fiatalságot látott ott ácsorogni. „Hát ti miért nem mentek be a templomba?” kérdezé; „Várjuk a prédikáció végét”, volt a felelet. Erre a nagyasszony fölemelte az egyik keze gömbölyű mutatóujját, - a másik kezében imakönyvét tartotta a mellén - s szigorú komolysággal szólt: „Szent Ágoston mondja, hogy a ki az Isten ígését hallani nem akarja, az fogja testét és dobja táplálékul a kutyáknak”. S azzal suhogó selyemruhájában megindult a templomajtó felé.

Két szép és szellemes leányát német bárókhoz adta nőül, a kik délczag dzsidás tiszték voltak az osztrák seregben s a kikkel Gyöngyösön ismerkedtek meg, hol sokat időztek atyjuk nővérénél Almásynénál; az egyik leány mint fiatal asszony halt meg, annak a férje egészen magyarrá lett s később a honvédségnél szolgált tovább, a másik Baden nagyhercegségben telepedett le férjével ennek birtokán; ezeknek látogatására anyjuk gyakran kiutazott Németországba, néha egyedül s rendkívül közlékeny és társas természetű lévén mindig ismeretségeket kötött az útban, gyakran latinul szólítván meg azt, a ki előtte érthetetlen nyelven beszélt.

Emilné kétszeresen viselte a Berzeviczy nevet, mert annak a Lászlónak a leánya volt, a kiről az atyám udvarát elnevezték. Ők a vizen túl laktak, a Bernát egykori kuriájában, a melynek a legszebb kertje volt Berzeviczén; még tó is volt benne. Onnan kezdve jegenyefák hosszú sorai húzódnak végig a helységen, melynek képe ettől nyeri jellegét. A Tárca vize, a mely a községnek ezt a részét elválasztja a többitől, nagyon rakoncátlan néha s akármikor elragadja a pallót, mely akkor az egyedüli összeköttetés volt a két part között; ilyenkor a megdagadt folyón kocsival is bajos lévén átjárni, megesett, hogy Emilék ozsonnára jöttek hozzánk s kénytelenek voltak éjre is nálunk maradni.

Az Emil udvarában a lakóházon kívül volt és van is még egy emeletesnek mondható régi kastély, a melyből szép úri lakot lehetne csinálni. Ezt Berzeviczy János és neje Geletffy Anna építették 1602-ben, mint az egykor fölvonó híddal védett főbejárás fölött levő márványtábla fölírása tanúsítja. Ehhez formában egészen hasonló, bár kisebb az a régi ház, mely a szép-apámé volt s az a másik, mely a templom mellett áll; a három közül csak ez a legutóbbi, mely valószínűleg legrégebb eredetű, volt lakva gyermekkoromban; újabb kinézésű úri házban és udvarban azonban legalább nyolczban virágzott akkoriban a familia; most ezek közül a legtöbb siralmas elhagyatottság és pusztulás képét nyújtja s szomorú fejezetet beszél el a felvidéki gentry történetéből.

Mindig azt találtam, hogy az erős tavaszi virágillatok legélénkebben idézik vissza gyermek- és ifjúkori benyomásainkat, emlékeinket; a mi modern városi életünkben azonban a nagy tökélyre vitt horticultura majdnem állandóan összevegyíti minden illatot, mert hiszen mai nap van rá mód, hogy majdnem minden időben minden virág virítson. Nem úgy volt régen, a falun, akkor minden virág becsületesen megtartotta a maga megszabott idejét s azután olyan könnyű volt visszaemlékezni mindenre: ez akkor volt, a mikor nárczis- és ibolyaszagot éreztünk; ez a gyöngyvirágok idejében, ez meg a pompás orgonavirágzás napjaiban; ebbe az emlékünkből a rózsák virítanak belé, amabba édesen kábító jázmin-illat vegyül, mikor meg ez történt, akkor a hársfák állottak teljes virágzásban...

A hársfavirágzás idejének volt egy egészen sajátos, ünnepies falusi szenzációja. Sarlós Boldogasszony napján a lőcsei hegyi templomban levő csodatevő Mária-képhez egész vidékünknek a népe el szokott zarándokolni, néha még az úri osztályból is egyik-másik ájtatosabb asszonyság. A nép községenként csapatokba összeverődve, templomi zászlók elővitelével, a kántor után zsoltárokat énekelve, a Tárca jobb partján emelkedő hegyek gerinczén vezető, szép erdei ösvényen gyalog, hajadon fővel vonult Berzeviczén át oda s ugyanúgy tért vissza. A visszatérés napján már délután jöttek egyes kisebb előcsapatok; alkonyat felé aztán láthatóvá lett a zarándoksereg zöme, a mint hosszan kigyózó vonalban ereszkedik le a hegyekről, az esti szellő felénk hordta a távoli énekszót, mely elhallgatni látszott, a mint a menet leszállt a völgy aljába. A falu előtt aztán csoportosultak, fölfüggesztették póznáikra a képes zászlókat, megszólalt a mi templomunk harangja üdvözlésül, az érkezők fogadására kihozták a honn maradt zászlókat is s meghajtották mindkét felől mikor szembekerültek. A mi udvarunkból épen szembe nézhettünk a forduló úton közeledő tömeggel; mikor az út fölvert porában megjelent a sok emberi fej, fölhangzott a buzgó ének s felettök bókolva ringatódzott a sok tarka zászló, - az kimondhatatlanul ünnepélyes, szép,

szinte meghatározó jelenet volt ránk gyermekekre nézve, a melynél valószínűleg egy koronázási menetet sem képzelünk szebbnek.

A turisztika és a nagyobb batyús kirándulások abban az időben még nem voltak divatban; a nyári családi örömek többnyire az udvarban és kertben zajlottak le és a nagyobb gyermekekre rábízta, hogy maguk tegyenek továbbmenő fölfedezési utakat. Néha kivonultunk mind a „füzes”-be, vagy „kavics”-ra mint a hogy szintén nevezték. Ez a füzes a fűz-égerfa és nyárfával beültetett falufelőli területe a Tárca-völgy itt meglehetősen széles talpának, a mely partvédelmi célokra keletkezett és legelővé és hosszan elnyúló árnyékos ligetté bővült ki idővel, melyet csörgedező vizek járnak, a hol egész egyenes és gyepes úton el lehet ballagni akár egy óra hosszat, le lehet telepedni ozonnázás végett, a tisztásokon tüzet is lehet rakni s benne burgonyát sütni és a mellett a sétáló vagy pihenő körül hordozhatja szemeit a környező hegyek szép panorámáján. Észak felől a magas Feketehegy zárja el a völgyet, a melyet az erdőségek miatt nevezték el így, melyek régen borították, s melyeknek az én gyermekkoromban, fájdalom, már semmi nyomuk sem volt; ez a hegy igen jó helyre telepedett, neki köszönhetjük, hogy a legzordabb északi szelektől meglehetősen óva vagyunk s Berzeviczén korábban fejlődik és érik minden, mint a szomszédságban. Vele szemben erdők a hegyek, a fenyves leír majdnem az aljáig azoknak a kisebb völgyeknek, a melyek a hegység patakjait eresztik le a Tárczába, csekély távolságban sorakoznak egymásután, úgy hogy a füzesből mindegyikbe be lehet tekinteni. Kelet felől pedig különös, kúpalakú hegy őrködik a vidék fölött, abból a fajtából való, melyet Eperjes környékén strázsoknak, őrhegyeknek neveznek; mi mindig a Vezuvval hasonlítottuk össze.

A legforróbb nyári hónapoknak - a mikor az ember a déli órákban még a mi vidékünkön is szívesen menekül a legmélyebb árnyékba, vagy a hűvös szobákba, a hol behúzott ablakredőnyök mellett álmodozva hallgathatja a legyek zümmögését, - ennek a nyári időnek egyik legkedvesebb emléke egy elfutó pillanat képe, mikor korán elhunyt Rózsi nővéremmel, kinek gyermekalakja mosolygó tündérként él képzeletemben, nekünk hosszúnak látszott távollét után ujjongó örömmel megint egymás nyakába borultunk. Ő hét éves volt akkor, én pedig őt s ő anyámmal a híres Balassa tanácsára a szliácsi fürdőben töltött néhány hetet, mialatt én nagyobbik nővéremmel részint otthon, részint Haraszton tartózkodtam, Máriássyénál - „Emma mamá”-nál, mint a hogy őt anyám leveleiben tréfásan nevezte.

Haraszt talán az egyetlen hely volt, a hol már kicsi gyermekkoromban is szívesen időztem szüleim nélkül is; valóságos második otthonomná lett, mint néném második anyámmá, s bár bátyám gazdaságában volt elfoglalva, ráért velünk is tréfálni olykor. A kert nem volt ugyan nagy, s az ültetések újak voltak, de mindjárt a kert szélén ott folyt a Hernád, a melyben sokkal jobb volt fürdeni, mint a mi malomárkunkban, s a zsilipnél még valóságos kis zuhatag is képződött; aztán a folyó mentén egészen közel, sziklához vezetett az ösvény, a melyek nagyon regényes színben tündek föl előtttem. Sziklára épült a régi kis falusi templom is, a kastély előtt pedig nagy emelt tér volt és a magas földszint fölött két emelet. Igaz, hogy a második emelet nem volt lakásnak kiképezve, valamikor a „patvaristák” tanyáztak benne, a miért „Patváriá”-nak hívták; annál szebb volt az első emelet. Rám nézve már a sok lépcsőn járás is az ujság ingerével bírt, hát még a visszhangos nagy pitvar, a szép, magas boltozatos terem, különösen az ebédlő-terem, a melynek a falain sok régi olajfestésű arckép függött: Máriássy-ösök és egyéb, vidéki vagy országos notabilitások, alispánok és katonák, piros és kék, zsinóros dolmányban, csípőre tett kézzel, a kardöv fölött stilszerűen kidudorodó hassal; főpapok, mellükre tett gyűrűs kézzel és hajporos ösanyák, rózsaszállal a kezökben, melynek leveleire gyermekeik nevei voltak írva. Mi gyermekek nagyra voltunk vele, hogy valamennyi-nek tudtuk a nevét, aztán reggelenként körüljártuk az egész sort, mintha jó reggelt kellene nekik kívánnunk.

Még anyám szliácsi fürdőzése előtt voltunk egyszer egész családotul Tátrafüreden, erre azonban nagyon homályosan emlékszem, mert akkor csak négy éves voltam s a Tátrával való megbarátkozásom későbbi keletű; annyit tudok, hogy Tátrafüred - vagy inkább Schmecks, mint akkor még általánosan nevezték - nagyon nyomorult kis hely volt az ötvenes években; néhány faházból állott az egész s abban is néha oly kevés ember volt, hogy vidékünk legkedveltebb cigánybandája, a Marczié egyszer elmenekült onnan - Lublóra, még ott is több keresetet remélhetvén mint Schmecksen.

Lubló volt a mi legigazibb családi fürdőhelyünk, már Albert bátyám járt oda évenként s azután anyám is mód fölött megkedvelte, azt hiszem, leginkább pompás ízű savanyúvizeért és közeli fekvéseért; később lóháton a hegyeken át akármikor megjártam harmadfél óra alatt az útját, küldöncz is megjárhatta gyalogösvényen négy óra alatt, úgy hogy anyám rendszeren már reggeli kávéjához hírt kaphatott az otthoniakról.

Kocsin, az országúton menve, elég hosszú volt az út Lublóra, s ezért rendszeren úgy tettük meg, hogy Pétermezőn Dobayéknál ebédeltünk; én nagyon szerettem ezt az utat, mert rajongtam a várromokért, első gyermekkori albumaimat mind várak képeivel rajzoltam tele s Lublóra menet nem kevesebb mint négy várrom ötlött a szemembe. Kettő már Berzevicze közeléből látható: Tarkeő, a mely hajdan a Berzeviczyekkel közös törzsből származott Tárczayak fészke volt s azután a Desseffyéknek adta egyik előnevüket, és Hönig vára, latinul Castrum Ujvár, Péchufalva fölött.

A mint az út az úgynevezett „Pusztamező”-t és Lubotint elhagyta, a Poprád völgyébe száll le, s itt nem magas dombon állott a Palochayak ősi vára, Palocsa község fölött. Mikor gyermekkoromban atyámmal egyszer megnéztük ezt a várat, még földél volt rajta, az ablakokban vasrostély, a szobák egy részében téglapadló és nagy zöld cserépkemenczék, az egyik konyha nyitott tűzhelye fölött még be volt kormosodva a kémény nyílása; látható volt a várbörtön is, melybe nagyapámék idejében báró Palochay a fiait csukatta be azért, mert czopfjukat levágták. 1856-ban temették a vár melletti családi sírboltba az utolsó báró Palochayt, és most már alig látható valami maradványa a várnak, mert a Palocsa hajdani urainak leányágon leszármazói kőbányául használták építéseiknél.

Az utas itt egy erdős halmon átkelve elhagyja Sárosta s a mint átlépi Szepes határát, a Poprád kanyarulata fölött megpillantja Lubló várának festői romjait; ez nagyobb részében már akkor is rom volt, de néhány szobáját lakhatóvá tette egy sajátságos ember, a ki gyakran belovagolt a fürdőbe s a kit apámmal meglátogattunk; a Szepesmegyében igen jó hangzású Raisz nevet s gondolom a lublói előnevet viselte, közönségesen azonban „Prinz Hachold”-ként emlegették, mert valóságos várúri allureökkal lépett fel. A folyóparton - ugyane pontról nézve - sík réten egy magányos szikla áll, afféle erraticus tömb, mely valóban úgy néz ki, mintha az égből hullott volna alá s természetesen nem is hiányoznak a népmondák, melyek azt az ördöggel s a lublói várúrral vagy a folyóparti molnárral hozzák összeköttetésbe s arról a bizonyos vérszerződésről szólnak, a melyet a kötelezett meg nem tartott s harangozással védekezett az ördög ellen, ki aztán a harangszó hallatára elejtette a sziklát, melylyel a szerződésszegőt sújtani akarta.

Lubló, a hová már három éves koromban elvittek egyszer s a hol gyermekkoromban majdnem évenként megfordultam, csöndes, szerény női fürdő volt akkor, melyben eseményszámba ment egy férfi megjelenése. Anyám kedvencz lakása a „fekete traktus” volt, a melynek ablakából félve néztünk ki reggelenként, vajjon a csobogás, a mit hallunk, csak az ugrókuttól ered-e vagy az esőtől? Mert eső sok esik ebben a kis erdős hegykatlanban. A fürdő tulajdonosai, a P. család nagyon előzékenyek voltak anyám iránt s mi is összebarátkoztunk gyermekeikkel. Az anyjukkal, a ki csodaszép nő volt, de akkoriban már betegeskedni kezdett, valami rokonságot tartottunk, az atyjuk, P. Adolf szép tehetségű s műveltségű ember volt, de szerencsétlen

különcz és ábrándozó s talán ez volt főoka megzavart házasetüknek. Gyakran láttam őt lovagolni vagy csónakázni a park taván - mindig magányosan; később elváltak s a férj, miután Lublón nagy búcsú-ebédet adott ismerőseinek, egy sajátságos röpiratban búcsúzott el családjától, burkolt vádakkal illetve nejét s vallomásokat téve egész életfolyásáról. Egyszer aztán azt hallottuk, hogy P. Adolf a nála baráti látogatást tevő s őt nejével kibékíteni akaró Máriássy Edét távozásakor agyonlőtte; a tett elkövetése után mindjárt följelentette azt maga az ügyészségnél Lőcsén s mikor a törvényszolgák érte jöttek, késsel szíven szúrta magát és szörnyet halt. Fia, kivel sokat jártam a lublói parkban, szintén különczczé lett és szintén öngyilkossá.

A lublói fürdőnek főszépsége a hatalmas fenyveserdőből alakított park volt, melyet P.-ék bizonyos regényes adalékokkal is gazdagítottak; egy helyen a sötét erdőmély előtt egy Hygiea-szobor fehérlett; szemben vele, azon a ponton, a honnan az egész fürdő áttekinthető volt, egy sír állott, a legszebb sétányt a fenyvesben a sóhajok útjának nevezték el, a legmagasabb ülőhelyet az istenek székének; ha valakit meg akartak tisztelni, a tavon kivilágítást rendeztek úszó máglyákkal, melyeken a szurkos fenyőhasábok pattogva égtek s azután siste-regve merültek el. Természetes, hogy mi gyermekek is szívesen szakítottuk meg az otthoni nyaralást, hogy néhány napot vagy hetet anyákkal Lublón töltsünk.

Ilyen, - nekünk eléggé változatos - benyomások, örömök és szórakozások között telt el akkor a nyár. A napok kezdtek észrevehetőbben rövidülni, a varjak esténkint nagy károgással gyülekeztek csapatokba a jegenyéken, néha zimankós szél jött, pajzán füttyel gorombán rázva meg a sárguló fákat. A nyári nap még olykor-olykor erőt vett a ködön és legszebb alkonyi bíborát öntötte ki a tájra, de mintha ő is azt mondta volna: fáradt vagyok, most már eleget időztem nálatok, - hagyjatok menni, majd a jövő évben látjuk egymást megint!... És fájdalomatlanul váltunk el tőle, hiszen a gyermek mindentől fájdalomatlanul tud megválni. A rövid ősz, mely annyi édes gyümölcsöt hozott, hogy még egyszer kimutassa a természet jótevő pazarságát, azt a zöld lombsátort, mely a nyári nap heve ellen óvott, arany szőnyegként terítette lábaink elé, - azután elköltözött ő is. Az ég ólmosszürke színt váltott, a Feketehegy felől fagyos szél száguldott végig a didergő tenyészeten, s mikor másnap reggel felébredtünk, már fehér világ környezett; mi ujjongva üdvözlöttük az új vendéget, vigan futkostunk a ropogó hóban, mely a napsütött dombtetőn millió gyémánt tündöklésével vakított... nagy volt az öröm: megjött, itt volt a karácsonyfaosztó tél!

V. Ébredés.

Magyarország nem akart többé csöndes lenni.

Az absolutismusnak nem egészen tíz évi uralma teljesen elegendő volt arra, hogy benn a nemzet előtt és künn a világ előtt nyilvánvalóvá váljék kudarca: képtelensége akár arra, hogy kibékítse, akár arra, hogy hatalmi eszközökkel féken tartsa a nemzetet.

Félelmes lenni megszűnt, áldásossá lenni nem tudott; el nem kerülhette sorsát, hogy gyűlöletessé, sőt hovatovább nevetségessé váljék.

A gyűlöletesség és nevetségesség közös, eltörülhetetlen, kiirthatatlan bélyegét Széchenyi sütötte rá sárga könyvével, a „Blick”-el, mely 1859 tavaszán terjedt el Magyarországon és azon kívül is.

A bécsi minisztérium oszlopai már ugyanakkor ingadozni kezdtek; májusban kilépett belőle Buol-Schauenstern gróf, kinek helyét, mint külügyminiszter Rechberg gróf foglalta el; augusztusban végre megbukott Bach is, helyette Hübner báró vette át - rövid időre - a rendőri ügyeket és Goluchovski gróf a belügyet.

Időközben azonban még valami más is történt, a mi alkalmasabb volt a bécsi köröket gondolkodóba ejteni a „birodalom”, s különösen Magyarország képtelen állapotai fölött: 1859 tavaszán és nyarán lezajlott Ausztria háborúja Olasz- és Franciaország ellen, mely Magentánál és Solferinonál az osztrákok teljes vereségével végződött, úgy hogy a monarchia csak a Napoleon császár politikája egy hirtelen fordulatának s a Villafrancáról nevezett békének köszönhetette, hogy területéből Lombardiánál többet el nem veszített.

Mi magyarok a szabadságharc leveretése után előbb valami európai beavatkozásra, azután valami, Ausztriát szorult helyzetbe sodró európai bonyodalomra, szóval „valami véletlen politikai mennyköcsapásra” alapítottuk reményeinket. Az 1854-iki krími háborúban Ausztria megőrizvén semlegességét, reményeink egyelőre füstbe mentek. Később Olaszország felé néztünk, az emigráció is ott és Franciaországban összpontosította tevékenységét. Az absolutizmus idézte elő azt a, más viszonyok között megfoghatatlannak, sőt rettentőnek látszó állapotot, hogy egy monarchia népének nagy része áhitozza a monarchiának kívülről való megtámadtatását, s mikor az megtörtént, óhajtja és reméli a monarchia - vereségét.

A következmények pedig az óhajtást is, a reményt is - igazolták.

Csattanósan jellemezte ezt az időt Arany László a „Délibábok hőse”-ben:

„Fonák időszak volt ez a magyarra!
Nem sírva vígadt, de ujongva sírt;
Ön-fiait ölé a harc viharja,
S itthon örömmel várt felőle hírt,
S míg a harctért saját vérünk takarja,
Ugy megvigadt, hogy könnyével se bírt:
Hurráh, megint egy új csatánk veszett el,
Bár benne tízezer magyar esett el...”

A hadi események első hatása a magyarság nekibátorodásában és szabadabb mozgásában nyilvánult. Ez pedig annál nagyobb súlylyal bírt, mert a magyarság talán soha oly egyetértő és összetartó nem volt, mint akkor; azok, a kik magyar létökre a Bach-korszak alatt szolgálatot vállaltak vagy szolgálatban maradtak, a legkritikább esetben kerültek el a hazafias társada-

lomból való kiközösítést, melyet pedig sem decretálni, sem kikürtölni nem kellett - sőt nem is lehetett - de a mely, mint egy Kainjegy rajtamaradt azért mégis az illetőn s elrejtethető nem volt. Emlékszem, hogy abban az időben egy csoportfényképet láttam, melyen a társaság egyik tagjának a feje le volt ragasztva; az az erkölcsi lefejezést jelentette. Igaz, hogy a kik ebben a kiközösítési actióban a lehangosabb szót vitték, nem voltak mindig a legelvhűbbek; ismertünk egy szepesi urat, a ki valahányszor egy hivatal kedvéért eltévelyedett magyarral találkozott az utcán, utána pillantva, végtelen megvetéssel mondta ki rá a sentenciát: „Pendebit!” - függni fog - t. i. az akasztófán; s később ő maga is ráfanyalodott a hivatalra.

A szabadabb mozgás, a tekintélyét veszített hatalomtól való félelem megszűnte meglátszott a mi vidékünkön is.

Az ötvenes évek vége táján a környékbeli hazafias érzelmű úri nők - köztük anyám is - rokonunk, Dessewffy Gyula kezdeményezésére elhatározták, hogy a Héthárs-vörösalmai ütközetben 1849 nyarán elvérzett honvédek emlékét oszloppal fogják megörökíteni. A szerény köemlék: egy félig letört, megkoszorúzott oszlop, rajta fölírásképen csakis a csata éve és napja - többet akkor kockáztatni nem lehetett - közadakozásból elkészült, s éjnek idején szép csöndben fölállították közvetlenül az eléggé élénk forgalmu országút mellett, egy patak partján. Senki sem bántotta, nyomozás sem volt miatta, a hatóság jónak látta ignorálni az egészet. Most, néhány év előtt, az emléket egy kiemelkedő dombra vitték át, ott szép talapzattal, kegyeletes fölírással, kerítéssel látták el, s a fölavatási ünnepélyen közéletünk veteránja, Bánó József emlékezett meg lelkes beszédben a csatáról és az emlék első fölállítójáról.

Soha a környékünkbeli társas élet olyan élénk és mozgalmas nem volt mint akkor; vendégeskedések, téli és nyári multságok, látogatóbajárások és nagy vadászatok egymást érték. Igaz, hogy többen is voltunk akkor birtokosok, mint most. Ha apám naplójában lapozok, olyan helyek, olyan családok neveit olvasom benne, melyekre már visszaemlékezni sem tudok; nem csoda, mert hiszen ismertem vidékünkön olyan urilakot, a melyben még magam voltam legénykoromban, ha máskor nem, hát kortesúton, látogatóban, és a melynek rombadőlt falai közt most fű nő.

A „Szózat” és a „Hymnus” éneklése nálunk is már akkor kezdett divattá, vagy inkább hazafias szokássá válni, egyelőre a magánházakban, társas összejövetelek alkalmával, később aztán kivitték az utcára, énekelték minden nyilvános sokadalomban. Akkor még ezeket a dalokat is a hazafiság teljes értékű megnyilatkozásának tekintették, nem csak a „Kossuth-nótát”, pedig az is ép oly ismeretes volt.

Különösen Darócson, Szmrecsányiéknál volt gyakran nagy vígság, melynek zajába erős, hazafias érzelmek kitörései vegyültek. Anyám testvérbátyjának, Szinyei Merse Felixnek neje, Jekelfalusy Valéria, mint különben is költői lelkületű nő s buzgó honleány kellemes énekét gyakran hallatta ilyen alkalmaknál; volt egy dala, melynek szövegét aligha nem ő maga szerzette s a melylyel mindig nagy lelkesedést tudott kelteni, az volt a címe: „Egy bús honleány éneke”, de a levert szabadságharcz fölötti kesergés mellett megcsendült benne a bizalom, a remény hangja is:

„Felviruló szabadsága
Vészbe borult a magyarnak,
De jó kedve el nem hagyja,
Bátorságot ad jelszava:
Isten és Haza!

Bízzál magyar Istenedben,
Lesz még derű életedben,
A mit te tevéél az elég:
Megboszul még téged az ég!
Csak remélj, magyar!

Az akkori hatalom tehetetlenségét s minden vállalkozásának sikertelenségét semmi sem bizonyította fényesebben, mint az úgynevezett „protestáns pátens” esete.

Tudvalevőleg gróf Thun Leó csász. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1859 szeptember 1-én egy császári nyiltparancs kibocsátását eszközölte ki, mely a „két hitvallású evangélikus egyház” törvényekben biztosított önkormányzati jogának teljes mellőzésével azok jövőbeli szervezetét és kormányzatát rendeletileg szabályozta. E nyiltparancs ellen talpra állt nem csak az egész protestantizmus, de az egész magyarság; a tiltakozó gyűlésekben és azokat követő lakomákban részt vettek más vallásúak is, még a katolikus klérus tagjai közül is többen, mert mindenki érezte, hogy itt nem csak egy hitfelekezet jogairól van szó, de a hatalom benyomulásáról a törvényekkel körülsánczolt önkormányzat oly terére, melyet addig még az absolutizmus is megkímélt. Az elszánt küzdelem vége a pátens visszavonása és a Thun bukása lett.

Ebben a küzdelemben az első csatakiáltás, mely mindenütt visszhangra talált, a mi felvidékünkön hangzott el. Késmárkon tartotta, szeptember 27-én az ágostai hitvallásnak tiszai superintendenciája egyházkerületi gyűlését. Ebben Máday Károly, ki a Berzeviczy Titus lomniczi házánál, a jeles író és egyházkerületi felügyelő, Berzeviczy Gergely unokái mellett nevelősködött több évig s kevéssel később a tiszai kerület superintendense lett, vitte a főszerepek egyikét; a másikat nem kisebb ember, mint Zsedényi Ede, az aulikusnak ismert udvari tanácsos, az udvari kancellária volt referense, a ki oly éles és tüzes beszédben kelt ki a pátens ellen, hogy „közcsehbáborítás” miatt Mádayval együtt perbe fogták. A kassai törvényszék négy havi, az eperjesi főtörvényszék nyolcz havi börtönre ítélte Zsedényit. Községes rabként tartották Kassán fogva, míg a legfelsőbb kegyelem - nagyon rövid idő múlva - vissza nem adta szabadságát, s ekkor Kassa egész lakossága diadalmenetben, a Szózat éneklése mellett kísérte őt börtönéből lakására.

Zsedényit akkoriban sokat dicsőítették a mi katolikus házunkban is, úgyis mint személyes ismerőst, mert atyám fiatalkora óta Pozsonyból ismerte őt s néhány évvel amaz események előtt egész családunk találkozott vele Tátrafüreden.

Most aztán már nyíltan és hangosan folyt a küzdelem. Egyik oldalon állott a magyar társadalom, mely érezte, hogy az önkényuralom napjai meg vannak számlálva, változásnak kell bekövetkeznie, a jövő csak jobbat hozhat s ennek siettetésére áldozatot hozni, kellemetlenségeket elviselni érdemes; a másik oldalon a hatalom, mely lépésről-lépésre hátrálni volt kénytelen a lábai alatt ingadozó talajról, de el nem mulasztotta visszavonulását - legalább boszúállásképen - nyers erejének néhány hihetetlenül brutális kitörésével fedezni.

1859 október 27-én volt száz éves fordulója a Kazinczy Ferencz születésének. Régóta folytak csöndben az előkészületek annak megünneplésére, de mert mindenki tudta, hogy ez kedvező alkalom lesz a nemzeti közérzet hatalmas megnyilatkozására, a hatóság mindenféle akadályokat gördített a kezdeményezők útjába. A kevéssel előbb újra fölélesztett Akadémiában báró Eötvös József, Szász Károly, Toldy Ferencz, Tompa Mihály és az elnök, gróf Dessewffy Emil közreműködésével ünnepelték a Kazinczy emléket; december végén azután sikerült a Kazinczy sírjánál, Széphalmon is megtartani a rég tervezett ünnepélyt, melyben Isten szabad ege alatt, a téli idő ellenére mintegy négyezer ember vett részt nagy lelkesedéssel, a vezérszerepet báró Senyey Pál, gr. Andrassy Gyula, Erdélyi János, Szemere Miklós vitték s utána még bankettet is rendeztek S.-A.-Ujhelyen. A vidék majdnem mindenütt kivette részét az ünnepelésből; Eperjesen a collegium újra föléledt magyar társasága, melynek valamikor Kossuth is tagja volt, rendezte a Kazinczy-ünnepélyt s Herfurth József tanár mondott emlékbeszédet.

Hazafias ünnepélyeket más költőink emlékére is rendeztek akkor különböző vidékeken. Erdélyben a muzeum-egylet megalapítása ment végbe nagy lelkesedéssel. Ugyanakkor gr. Dessewffy Emil lelkes kezdeményezésére országszerte megindult a gyűjtés az Akadémia

palotájának fölépítésére; atyám is gyűjtött s vidékünk szerény viszonyaihoz mértén elég szép összeget küldött be.

A gazdasági egyletek megalakítása hasonlóképen országszerte jó alkalmul szolgált a sokáig elnyomott közszellem élesztgetésére. Sárosmegyében már 1859-ben megpróbálták megalakítani az egyesületet, de a kormány kifogást tett az alapszabályok ellen; végül a Pestmegyében már működő egylet szabályait vették mintául s így aztán 1860 januárjában Eperjesen is végbement szerencsésen az alakulás, melyet népes lakoma is követett. Az egyletnek azonban még azután is volt összeütközése a hatósággal.

Az 1860-iki farsang különösen élénk volt országszerte. Akkor ülte teljes diadalát a magyar viselet, a mi természetesen szintén nem csak a nemzeti érzés kifejezése volt, de a létező állapotok elleni tüntetés jellegével is bírt. Az új, hazafias divat hatalmába kerítette a női ruházatot is; a divatlapok színes képekben hozták az „ingvállak” és „pruszlíkok” mindenféle fajtáját, a csipkés kötényeket, gyöngyös pártákat, aranycsipkés főkötőket, a női kalapviseletül alkalmazott pörge kalapokat és kucsmákat; legfurcsábbak voltak a sujtásos menték, melyeket az épen akkor a legnagyobb túlzásba vitt abroncsos szoknyák - ú. n. krinolinok - szélessége szerint kellett kiszabni. A fiatalabb férfiak nem érték be a magyaros úri viselettel, hanem lehetőleg népiesek is akartak lenni, rövid ptykés dolmányt viseltek, panyókára vetett szürt, kezükben fokost; ilyen öltözékben azután szemükre húzott árvaleány-hajas kalappal, betyáros pose-ban, búsuló szegény-legényként fényképeztették le magukat. Mint hét éves gyermek nem is sejtettem, hogy én is tüntetek, a mikor szüleim lobogós ingujjat, rojtos gatyát, piros ptykés-mellényt, sarkantyús csizmát adtak reám s később ilyen öltözetben vittek a városba is; nekem, természetesen öröömöm telt a cifra csikósruhában.

A palotást a pesti nyilvános bálokon már 1859-ben kezdték tánczolni; 60-ban már mást, mint magyar tánczot alig tűrt a neki buzdult közönség; a pesti rendőrigazgatóság rendeletet adott ki a bálokon a tánczrend megtartása érdekében, a zajongások, zeneművek és tánczok hangos követelése és a tüntetések ellen, rendőri közbelépéssel fenyegetődözve. Mindez semmit sem használt; legfőlebb szaporította az összeütközéseket egyfelől a fiatalság, másfelől a rendőrség és az utczára is kiterjedő tüntetések és éneklések elnyomására fölhasznált katonaság között, melyek tisztikarok tömeges kihívását s politikai párbajokat is vontak maguk után.

A katonai beavatkozásnak példátlanul brutális esete fordult elő az 1860-ik év farsangjában a mi közvetetlen közelünkben melynek tragikus következménye lett saját rokoni körünkben.

Szepesmegye délkeleti részében, a Branyiszkó alatti halmos vidéken, a hol az országút Eperjestől Lőcse felé visz, s a hol a Csáky grófok mindszei kastélya a szepesi püspökök dombra épült, várszerű székhelyével és katedrálisával néz szembe, Szepesváralja fölött egy hirtelen, merészen emelkedő sziklán állanak az egykori „Szepesvár” regényes romjai, még mai pusztulásukban is büszkén uralkodva az egész vidék fölött. A várhegynek a Hernádvölgy irányában mintegy folytatásául szolgál egy Drevenyik (fakamara) nevezetű, sajátos alkatú sziklalánczat, mely szép jégbarlangot is rejt magában.

Ez alatt a hegy alatt, egy az országútról alig látható kis fensíkon, mely a Branyiszkó erdős hegylánczával néz szembe, terül el Pusztá-Hotkócz, szintén Csáky-birtok, a Csákyak temető-helye, melynek barátságos úrilakában 1860-ban gr. Csáky Tivadar lakott.

Ez a Csáky Tivadar amolyan nyugtalan vérű patriótaként volt ismeretes, a ki később a 66-iki háborúban a Klapka-féle invázió intézésében is részt vett mint ezredes és mint a Kossuth által névleg még mindig fönn tartott „magyar nemzeti kormány” képviselője; Szepesben akkoriban általános népszerűségnek örvendett, s miután ott minden Csáky a megye örökös főispánjának tekinthette magát, természetes, hogy a Tivadar gróf vendégszerető házáat is szívesen kereste föl a vidék legjobb társasága.

Lőcsén 1860 farsangjában a megyebeli értelmiség bált akart rendezni; ezt a bált a megyefőnök, Simianovsky lovag úgyszólván az utolsó órában, minden indokolás nélkül betiltotta. Erre gróf Csáky Tivadar az egész bálra készülődő társaságot meghívta a maga házához, Hotkóczra; el is jött mintegy nyolczvan vendég s a rögtönzés minden nehézségeit leküzdő magyar vendégszeretet a grófi lakban fényes bált varázsolt elő, mely a legemelkedettebb hangulatban indult meg.

A második csárdást hirtelen pokoli zaj szakította félbe; a terem be nem csukott ajtaját fejszékkel és puskaagyakkal törték be s katona és csendőrtisztoktól vezetve egy szakasz zsandár és két század gyalogság tört be rajta szuronysegezve: „A törvény nevében csend! semmi ellenállás” kiáltások közt. Elképzelhető a nők ijedelve és a férfiak fölháborodása, mikor a minden elképzelhető ok nélkül valósággal dühöngő katonaság a zenekaron átgázolva az egész társaságot szuronyaival betüszterint a sarokba szorította. A háziúr előkelő nyugalommal vonta kérdőre a vezénylő tisztet, fölvilágosítva őt a felől, hogy hiszen a társaság egyszerü fölszólításnak is megfelelt volna s kár volt az ő mindenkinek nyitva álló ajtaját erőszakkal betörni, de a kissé ittasnak látszó csendőrpáncsnok csak újabb kiméletlenségekre és durvaságokra ragadtatta magát s miután nyomban összeíratta az összes jelenlevők neveit, visszautasítva a teát és szivart, melylyel a házigazda váratlan vendégeit is megkínálta, kijelentette, hogy az egész társaságnak csoportokra oszolva nyomban el kell távoznia. A szánok egyenkint előállottak, de a bösz harcosok nem győzték türelemmel s mikor sürgetéseikre a fiatal urak egyike Pulszky Géza, azt a kedélyes megjegyzést tette, hogy hiszen ő elmegy szánkó nélkül is, ha a zsandárok szivesek lesznek őt a hátukon elvinni, őt és magát vele azonosító társát, Bujanovics Sándort nyomban letartóztatták s báli ruhában bokán felül érő hóban, szuronyok között gyalog kísérték be Szepesváraljára s onnan szekerem Lőcsére, azzal a kiadott szigorú utasítással, hogy szökési kísérlet esetében nyomban lelővendők.

A hotkóczi eset, melynek emlékét Csáky gróf két márványtáblán örökítette meg azután, kastélya termében, iszonyu fölháborodást keltett mindenfelé, a mely még fokozódott, mikor hire ment, hogy a dolognak folytatása is lesz s hogy az összes jelenvoltakat - a nőket sem véve ki - kihallgatás végett a politikai hatóság elé fogják idézni.

A vendégek között volt anyám legfiatalabb nővére is, Anna s férje, Görgey Constantin, a kik a Hotkócz és Lőcse között fekvő Görgön laktak. Görgey rokonszenves, ideális irányú, sokat utazott, klasszikus műveltségű és kiterjedt olvasottságú ember volt, e mellett lelkes magyar hazafi és gyöngéd férj, a kit mód nélkül felbőszített a hatalom közegei eljárásának minden civilizációval s minden lovagiassággal ellenkező durvasága, és e méltó felindulásának kifejezést is adott egy a hotkóczi esetet leíró lapközleményben, mely a Breslauer Zeitungban látott napvilágot. Folyton háborgó kedélyét nem hagyta megnyugodni a gondolat, hogy az ő imádott fiatal felesége is ilyen ártatlan módon meghurczoltassék, kihallgattassék, talán bizony még be is csukassék... Vérmes testalkatú ember lévén, mialatt Lőcsén a kaszinó baráti körében nagy hévvel tárgyalták a történeteket és történendőket, hirtelen gutaütés érte s egy óra múlva meghalt.

Görgey Constantint mindenki úgy tekintette, mint a brutális hatalmi túlkapás áldozatát, s különben is tekintélyes és kedvelt ember lévén s az özvegye és két árvája iránti részvét általános, temetése Görgön, márczius 4-ikén, mint atyám naplójában följegyezte „páratlan volt a maga nemében, nemcsak népességére nézve, miután csak az urirendből mintegy kétszázan voltak jelen, de főleg a rendkívüli részvét miatt: a temetést vezető Biaczovszky nagypréposttól kezdve (ki a megboldogultnak személyes barátja volt), minden férfi, nő, úr és paraszt zokogva sírt az elhunyt sírja fölött. Béke porainak!”

Egy másik, nem kevésbé tragikus eset még sokkal szélesebb körökben, sőt országszerte keltett izgalmat.

Pesten akkor úgy hiszem először ünnepelték meg 1848 márczius 15-ikének évnapját, a mi azóta állandó szokássá vált. Az erősen forradalmias hangulatban az utcái tüntetés összeköztetését idézett elő a fiatalság s a kivonult katonaság között, melynek következtében a katonák sortűzet adván, Forinyák Géza első éves jogász megsebesült s kevés később sebébe belehalt. Temetésén április 4-én a cenzura alatt állott lapok bevallása szerint 25-30,000 ember vett részt, főrangú hölgyek is gyászruhában kísérték el a szerencsétlen ifjú koporsóját a temetőbe. Emlékére az ország legtöbb városában gyászistentiszteletet rendeztek; Eperjesen is volt ily gyászünnepély, melyen természetesen atyám sem hiányzott.

Minden ilyen esemény növelte az uralkodó hatalom iránti elkeseredést és gyűlöletet, de többé senkit meg nem félemlített; a „Szózat”, a „Hymnus” csak annál gyakrabban, annál lelkesebben hangzott fel, a közönség egyetlen alkalmat el nem mulasztott arra, hogy tüntessen, hogy a maga összetartását, lelkesedését, elszántságát kimutassa. 1859 Horvátországra nézve inséges év volt; a szűkölködő horvátok javára segélyactió indult meg Magyarországon, - ezt megtiltania a hatóságnak természetesen nem lehetett, - ámde a segélyactió érdekében Pesten nyilvános előadásokat is rendeztek, a főrangú világ élénk részvételével, élőképkel, zene- és énekdarabokkal: ez aztán megint kitűnő alkalom volt, a közhangulat zajos megnyilatkozásaira s a jótékony célú előadás vége az lett, hogy az egész közönség mint egy ember állott föl és énekelt leirhatatlan lelkesedéssel a Hymnust. Ezt a példát nyomban követte a vidék is, de most már a hatóság óvatosabb lett és nehézségeket támasztott, melyek miatt például Eperjesen is elmaradt a hasonló célra tervezett műkedvelői előadás.

Ebbe a lelkes hangulatba, - mintha a gondviselés mind a megtörténeteket nem tartotta volna elegendőknek a nemzeti közszellem fölébresztésére, - villámként csapott le egy iszonyú hír: a Széchenyi István hirtelen, erőszakos halálának a hire.

Hogy ennek a veszteségnek a fájdmától, hogy átvonaglott minden magyar ház, annak legjobb bizonyítéka, hogy én ma is meg tudnám mutatni a helyet, a hol nekem, a hét éves gyermeknek, szüleim először beszéltek a Széchenyi haláláról; én is meg tudtam érteni, hogy valami nagy, gyászos, végzetszerű csapás érte az országot. Növelte a megdöbbenést, hogy az öngyilkosság oly sajátságos körülmények között esett meg, melyek kivált az akkori izgatott, forrongó hangulatban alkalmasak voltak egy elpalástolt gyilkosság gyanúját keltetni.

Országszerte gyászünnepélyeket rendeztek, a mi vidékünkön is; nem csak Eperjesen, de Kis-Szebenben, Péch-Ujfalván, Roskoványban, Dobón és - Berzeviczén is. Plébánosunk, Tulács Sándor alesperes igen jól beszélt és írt latinul, de a magyar nyelvet kevés bírta, s miután egy Széchenyi-ünnepély alkalmával nem akarták a papot tótul szólaltatni meg, - a mi nálunk a nép nyelve, - atyám a szomszéd Alsó-Szalók Kuppis Lajos nevű derék, tősgyökeres magyar lelkészét szólította föl, hogy a requiem megtartása után mondjon a szószékről magyar alkalmi szentbeszédet, a mire ez vállalkozott is, előre jelezvén, hogy a beszéd óvatos lesz, „hogy bárminő censurát kiállhasson”, de kételkedve jegyezte meg, vajjon lesz-e ki előtt beszélnie? „mert a berzeviczei tót köznép előtt magyar beszéddel lépni föl igen nevetséges dolog lenne”.

Az aggodalom alaptalannak bizonyult; a templomnak majdnem valamennyi padját a helyi és környékbéli értelmiség töltötte meg, melynek soraiban mi gyermekek is áhítattal hallgattuk végig a kétségkívül óvatos, de azért okos és határozottan hazafias beszédet s az istentisztelet végén az összes ájtatoskodók fölállva buzgón énekelték el a „Szózat”-ot.

Csakhamar azonban még a Széchenyi-émlékünnepélyek is szálkává lettek a hatóság szemében. Kassán a Széchenyi emlékére földdobot akartak fölhányani az ország legkülönbözőbb vidékeinek földjéből, olyanfélé, mint a minő a Koszciusko emlékére Krakóban létesült; mintegy hatszáz értelmiségbeli ember gyűlt össze a közeli s távoli megyékből - legtöbb Sárosból, - de a rendőrség megtiltotta a dombhányást; a mint jöttek, el kellett oszlaniuk az embereknek. Kevés később meg Eperjesen a gazdasági egyesület ülését ugrasztották szét Myrbach

lovag megyefőnök rendeletére fegyveres zsandárok. Az emberek már nem is tudtak haragudni az ilyenek fölött; az erőszakoskodások egyenesen nevetségesekké váltak, a mikor mindennap új hír jött a megadandó „constitutió” felől és a mikor még a „Verstärkter Reichsrath”-ban helyet foglalt magyar urak is kénytelenek voltak kijelenteni, hogy Magyarországot tovább is alkotmányellenesen kormányozni nem lehet.

Van a haragnak egy neme, a mely már nem ökölbe szorított kézben, nem villogó szemben, nem zokszóban, de jóízű kacajban nyilatkozik meg; a haragnak ez a humorja teremtette meg azt a nótát, a melylyel a magyar ember 1860-61-ben könnyítgetett a maga lelkén:

„Jaj be hunczut a német,
Hogy a f... enné meg!
A zúzáját, a máját
Azt a hunczut pofáját, -
A ki ezt nem akarja,
Törje ki a nyavalya!”

Versnek bizony ez nem jó vers és gondolatnak nem nagyon ízléses gondolat, de bár eldicsekedhetnénk azzal, hogy közéletünk azóta soha ennél nagyobb ízléstelenséget nem produkált!

Ez a daczos humor megtermette a maga helyi gyümölcsseit is. Eperjesen a „Cs. Kir. megyei hatóság” hirdetményt tett közzé a cserebogarak elpusztítása érdekében; a szándék jó volt, habár a forma kissé kenetdúsan atyáskodó: rögtön szárnyra kelt egy glossa, mely a debreczeni „diri-diri-dongó”-t ilyenképen variálta:

„Eperjesen kidobolták:
„Cserebogár”-t ne danolják.
Cserebogár, sárga cserebogár,
Mikor száll el a kétfejű madár?”...

Bizony annak az elszállására még jó ideig kellett várnunk; egyelőre Olaszország felé néztünk, a hol Garibaldi, kinek neve már 1859-ben jó hangzásúvá lett nálunk, a maga csodával határos hőstetteit vitte végbe, a hol két magyar kezdett vele osztozni a dicsőségben: Klapka és Türr! A népdal mindjárt szárnyára kapta mind a hármat Kossuthal együtt, el is osztotta a szerepeiket: Kossuth tiszta ruhát hoz a szegény, szennyos magyar embernek, Türr Pista meg puskát, és a refrain mindig az, hogy „Éljen Garibaldi!”

A Garibaldi képe - minden tilalom ellenére - úgy elterjedt akkor Magyarországon, mintha saját nemzeti hősünk lett volna; olyan képek is kerültek hozzánk, a hol mind a hárman: Klapka, Türr és Garibaldi együtt voltak ábrázolva. Én is lerajzoltam természetesen mind a hármat, nem sejtve, hogy közülök kettővel valamikor még személyesen meg fogok ismerkedni, - hiszen az egyik, még aggastyánkorában is nemes hős-alak, most is közöttünk jár...

Hogy én azok szerint, a miket a felnőttek beszédjeiből megérthetni véltem, gyerekésszel, hogy képzeltem magamnak a Garibaldi szerepét nálunk, azt egy akkori rajzom árúlja el, a melyen egy fegyvertelen magyar viaskodik egy fegyveres zsandárral s Garibaldi az ő megszabadítására siet.

Voltak azonban, a kik nem akarták bevárni, a míg Garibaldi idejön bennünket megszabadítani, de maguk mentek ki hozzá. Tüzes és kalandvágyó fiatal embereknek ilyen kiszökései már 1859-ben kezdődtek, akkor is alakult egy magyar légió Olaszországban, 1860-ban is egy. Atyám sógorának, Dobay Józsefnek egy testvéröccse, Károly huszárhadnagy akkor ment ki Olaszországba s századosként lépett be a légióba; ott is maradt azután végleg, a piacenzai huszárezrednél szolgált, érdemeket szerzett az abruzzoi brigantik megfékezése körül, szépen haladt előre az olasz seregben, ezredes lett, sőt később altábornagy, piemonti olasz nőt vett el,

a nyolczvanas és kilenczvenes években ismételve meglátogatta nejével együtt itteni rokonait, én is fölkerestem őt Nápolyban egyszer; derék olasz katonává lett, de lelke mélyében magyar maradt s a magyar nyelvet sem felejtette el.

Eközben Ausztria helyzete mindinkább tarthatatlanná vált; „tehetetlenül feküdt a nagy cadaver;” az olaszországi háborútól okozott pénzügyi bajokat sehogy sem tudta kiheverni, mert az önkényesen kivetett adók nehezen folytak be, a katonai executiók kifosztották a népet, de nem sokkal gazdagították a kincstárt s megesett az is, hogy ha valahol adóba lefoglaltak marhát s kiírták rá az árverést, az emberek összebeszéltek és nem jöttek el árverezni. A kormány tekintélye már nem csak benn az országban, de kifelé, az „európai concert”-ben is tetemesen megcsökkent: valamit kellett tenni Magyarország kibékítésére, s így - megszületett az „októberi diploma”.

Ez ugyan nem adta meg azt, a mit hirdetett, Magyarország alkotmányát vissza nem állította, a 48-iki törvények közül csak egynéhányat ismert el s Magyarországnak csak provinciális önrendelkezési jogot adott; de utóvégre is az, hogy az ország egy katonai főkormányzóság helyett visszakapta a régi helytartó-tanácsot, hogy a megyéket visszaállították és az országgyűlés összehívásának előkészítését elrendelték: a múlthoz képest haladás volt, félreismerhetetlen jele annak, hogy a fiatal uralkodó elfogulatlan jó szándéka fölébe kerekedett egy magát lejárt, csökönyös és rövidlátó rendszer végzetes uralmának és kilátást nyitott arra, hogy ép oly határozott mint eszélyes magatartással a nemzetnek sikerülni fog a maga igazát teljesebb mértékben is érvényesíteni.

A kevéssel később közzétett főispáni kinevezések hatását kissé leszállította az, hogy a kinevezettek közül többen - még pedig igen tekintélyes férfiak - a kinevezést elveiknél fogva visszautasították.

A mi főispánunk Gróf Andrássy György lett, a Széchenyi barátja és munkatársa, a ki megyénkben is nagybirtokos volt és Sárosmegyének már 1842-től 48-ig főispánja, az ő kinevezése tehát egészen megfelelt az octoberi diplomában kifejezésre juttatott ama politika szellemének, mely az alkotmányt az 1848-iki törvények figyelmen kívül hagyásával 47-es alapon akarta visszaállítani.

Már a főispán megérkezése előtt atyámnak egy értekezletben kellett Eperjesen résztvennie, melyben a főnőfőnök érdeklentékek lehető elsimításával megállapították a választandó megyei tisztikar névsorát. Azután megjött a főispán, kit Eperjesen nagy diszszel fogadtak s az ő saját vezetése alatt indultak meg - meglehetősen dőcögősen - az újjászervezés előkészítő tárgyalások. Eközben Myrbach megyefőnöknek is kijutott - egy macska-zene, melyből nagyobb tüntetés támadt, a kétféjű sasok leverésével, csendőri közbelépéssel, sőt kisebb sebesülésekkel is.

A megye újjászervezése következtében tulajdonképen Sárosmegye is elvben a 48-iki alapra való helyezkedés mellett nyilatkozott, de a megegyezés kedvéért s a gyakorlati czélszerűségre való tekintettel nagy engedmények történtek. Nálunk ugyanis az volt a helyzet, hogy a megye utolsó bizottságát s tisztikarát is 1849-ben - épen a leghazafiasabb elemekből - forradalmi kormánybiztosnak kellett kineveznie; ezt a kinevezett bizottságot és tisztikart most újra életbeléptetni mégis bajos lett volna s ha az utolsó tisztújításra nyúltak volna vissza, akkor épen a nemzeti ügyet cserbenhagyók kerültek volna felül. Így aztán községenkinti választást rendeltek el, melynél a mi járásunkban főispáni biztosokként atyám és Péchy Lucián jártak el; a községek által választottak, a december 19-iki közgyűlésen megválasztották a megyei bizottságot, ez pedig másnap és harmadnap megválasztotta a megyei tisztikart.

A főispán két beköszöntő beszédje férfiasan őszinte megnyilatkozása volt az ő conservatív politikai hitvallásának. Elmondta, hogy „az ősi alkotmányt” - mely alatt aligha értette a 48-

ikét, - a legkeserűbb érzések között látta elenyészni, de „felüdülése iránt kétségbe soha sem esett”, s most visszatér öntudatosan mint az a ki volt; reményét fejezte ki, hogy az ő Felsége „majdan koronázandó apostoli királyunk” által megnyitott téren fokozatosan minden nemzeti föladatunkat meg fogjuk valósíthatni, de kérte honfitársait, hogy „a természet-ellenit, a lehetetlent ne kívánják”. „Idegen Istenektől ne várjanak semmit”, hanem utasítsák nemes szívöket az erények legnehezebbikére: az önmegtagadásra”, s szerencsétlenségeinken okulva, a haza javát csak „józan, törvényes haladással” mozdítsák elő, mert Európában egy nemzetnek sincs talán nagyobb oka, a „túl buzgalom, túlbecsülés és az improvizációktól” óvakodni, mint nekünk.

A végbement tisztujításon aztán megválasztották közfelkiáltással első alispánná anyám testvérét, Szinyei Merse Felixet, másod-alispánná pedig Bánó Józsefet. Atyám a béke kedvéért belényugodott, hogy főjegyzővé a forradalmi kormány idejében mellőzött Semsey Pál legyen s ő beírta a tiszteletbeli főjegyzőséggel. A tisztujítás folyamában mondott beszédek telve voltak a jövőbe vetett reménnyel, ünnepélyesen ígérték a pártoskodások elfojtását s az összetartást, de volt olyan beszéd is, mely kegyetlenül ostromozta a Bach-korszak idegen hivatalnokainak szereplését, a „lézengő köcsög-kalapos ijesztőket”, a kik „féregként marták, csipték hazánk testét, míg közel volt az elveszéshez”.

Az a férfit, a kit a közbizalom, úgyszólván minden előzetes szolgálat nélkül az első önkormányzati tisztségre emelt, Szinyei Felix, akkor is és később még inkább fényesen igazolta ezt a bizalmat; Sárosmegyének történetében hosszú időt kell áttekinteni, hogy találjunk közéleti szereplőt, ki annyi tekintéllyel annyi népszerűséget tudott egyesíteni s mindkettőt oly igazán kiérdemelte. Ideális alakja volt ő annak a letűnt, régi megyei életnek, a melyben az alispán „kormányzott, nem szolgált;” könnyű volt kormányoznia, mert a megye fiai önkényt hajoltak meg jelleme és esze előtt; nem szolgált embert, nem is ilyen vagy amolyan rendszert, hanem szolgálta becsületes meggyőződését és hazafiui lelkiismerete parancsát. És én szerencsésnek tartom magamat, hogy harminczegy évvel azután, hogy Szinyei Felixet először emelte pajzsára Sárosmegye, és tizenhat évvel az ő sajnálatosan korai halála után én lehettem az, ki arczképének, melyet fia, egyik legjelesebb festőművészünk festett, leleplezésénél róla Sárosmegye gyűléstermében emlékbeszédet mondhattam.

VI. Ezernyolczszázhatvanegy.

Gyermekkoromnak legmozgalmasabb éve volt ez az emlékezetes év, mert a közélet gyors változásai, melyeket magával hozott, benyúltak házi, családi életünkbe is. A mint alkotmányos életünk kivirított a tavasszal és elhervadt az ősszel: mi is az év folyamában alispánék lettünk és megszűntünk azok lenni, nagy nehezen beköltöztünk a városba, mikor már majdnem fölösleges volt s kelletlenül ott maradva mindig visszavágytunk, nemsokára vissza is tértünk a falura.

Atyámat tiszteletbeli főjegyzői hivatala s még inkább az ő lelkiismeretessége és buzgalma már az év elején gyakran vitte be Eperjesre, a hol akkor a megyei bizottmány majdnem állandóságba helyezkedett, hogy az újjászervezést végrehajtsa, s a megyei élet tizenkét év előtt elszakadt fonalát megint összetoldja.

Február közepén mindnyájan berándultunk Eperjesre s ha jól emlékszem, ez volt az első alkalom, a mikor várost láttam. A színház miatt mentünk be s ment be velünk együtt a vidéki intelligentia nagy része, még szomszéd megyebeliek is, mert Eperjes kis színházában nagy vendég lépett föl akkoriban: Egressy Gábor jött föl néhány előadásra Pestről.

Egressy híreről sokat hallottam már akkor s képeit - egyik-másik hősszerepének fényes jelmezében - láttam a Vasárnapi Ujság-ban; a színház gondolata már magában véve élénken foglalkoztatta képzeletemet és csendes vágyam az volt főképp, hogy „Bánk bán”-t láthassam egyszer. Nagy volt tehát az öröm, a mikor Máriássy János bátyámék - a kik szintén bejöttek az Egressy kedvéért, meg a mienkért - a színházzal összeépült „Fekete Sas” fogadóban, a hová szállottunk, azzal a hírrel fogadtak, hogy még ma estve meglátjuk Egressyt - mint Bánkbánt!

Az Egressy művészete tragikai hősszerepben, rám - a nyolcz éves gyermekre - olyan benyomást tett, a mely nem volt egészen ment a csalódás érzésétől. Mintha ez a Bánk nem lett volna eléggé „hős”, mintha túlsokat hánykolódott, nyögött és jajgatott volna. Hanem azért a királynő megölésének, a Melinda holtteste behozásának a jelenetei alatt csak úgy égett a fejem, s ha talán szó is fér ahhoz, hogy a Bánk bán nyolcz éves gyermeknek való darab-e? annyi bizonyos, hogy ennek az első színházi estnek a benyomása mély nyomokat hagyott a lelkemben. Másnap is Eperjesen maradtunk s akkor háromféle alakban láthattam Egressyt: mint Krumm Eliást a Kozebue-féle „Legjobb az egyenes út”-ban, mint szavalót, ki a Petőfi „Örült”-jét adta elő s még egy, „A párisi adós” című víg darab főszerepében. Az „Örült”-et egy helyen állva nagy könyvvel a kezében szavalta a művész; azóta volt alkalmam magamnak is sokat gondolkodni e költemény problémája fölött, kísérletezni is vele, s arra a meggyőződésre jutottam, hogy azt vagy felolvasni kell, vagy drámai jelenetként előadni; állóhelyzetben való pathetikus szavalásra nem alkalmas. „A párisi adós” abban az időben játszik, a mikor még adósok börtöne létezett s bizonyos esti órán túl az adóst üldözni nem volt szabad; az az adós, a kit Egressy személyesített, a III. Napoleon akkor nagyon népszerű kecskeszakállós maszkjában, mindenféle kacagtató helyzetek közt igyekszik hitelezőit a megváltó óráütésig hitegetni, kijátszani s magától távortartani.

Egressyt, a ki legnépszerűbb szerepeiből választotta azokat, melyekben Eperjesen föllépett, nagy lelkesedéssel ünnepelte a felvidéki közönség is; hiszen bizonyos tekintetben nemzeti hős volt ő is: részt vett a szabadságharcban, azután számkivetésbe ment, majd visszatérván eltiltották egy időre a színpadtól. Mindez alkalmas volt fokozni népszerűségét, művészetének hatását, különösen oly napokban a minőket 1861 elején éltünk, a mikor a nemzeti történetből

merített színműveknek s főképp a Bánk bánnak nem egy mondását könnyű volt a politikai helyzettel hozni vonatkozásba.

Maga a politikai helyzet bizony még az októberi diploma kibocsátása és az országgyűlés összehívása után is nagyon kétes és bonyolult maradt s még kétesebbé és bonyolultabbá tette az 1861 február 26-án kiadott úgynevezett februári pátens, melyet már az októberi diploma előkészítésében közreműködött magyar konzervatívok segítségével kormányra jutott Schmerling lovag sugalmazott. Ez a pátens hivatkozott ugyan az uralkodónak arra a szándékára, hogy Magyarországnak régi alkotmányát visszaadja, de tényleg szétdarabolta a Szent István birodalmát s egyes alkotórészeit egyszerűen besorolta az osztrák korona tartományai közé, meghatározván, hogy mindenik mennyi képviselőt küldjön a bécsi Reichsrathba. Vajjon mit lehetett ilyen körülmények között az egybegyűlendő magyar országgyűléstől várni?

Egyelőre azonban a megindult alkotmányos élet folyt tovább a vármegyékben: gyűléseztek, leltároztak, szerveztek, korteskedtek, az alispánok bejárván a megyéket, ünnepélyes fogadtatásban részesültek; közbe-közbe demonstráltak is, például azzal, hogy Garibaldit, Kossuthot, Türrt, Klapkát, sőt Cavourt is megyebizottsági tagokká választották meg némely helyen. A vármegyék egész komolyan tanácskoztak az egybeülendő országgyűlés legfőbb teendőiről és Sárosmegye állást foglalt az utasítási rendszer visszaállítása, a választói cenzusnak a felvidéken való fölemelése és a mellett, hogy képviselővé csak bizonyos nagyobb vagyoni cenzus mellett lehessen valakit választani.

Nálunk a képviselőválasztás márczius 19-én zajlott le: a mi kerületünk jelöltjei Bánó József másodalispán és Dobay Hugó pétermezői földbirtokos voltak: az előbbi mellett az egész úriosztály síkra szállott, az utóbbi kicsit demagóg módon kereste a nép kegyét. A mi tótjainknak szokásuk, hogy - kivált a hol több egy családbeli birtokossal van dolguk - azokat megkülönböztetésül csak keresztnévükkel jelölik meg; ezek a keresztnévek azután az ő használatukban bizony néha furcsa átalakulásokat mennek keresztül; így Dobay Hugóból „Huga” lett, s miután az „ablegát” szó meg „alligator”-rá alakult át: „Ilyen (Éljen) Huga alligator” volt a csatakiáltás, a melylyel a választás napjának reggelén a kerületi székhelyre, Héthársra ijesztően nagy tömegekben vonult be a falusi nép. Mi mind ott voltunk, a gyermekeket sem véve ki; nekünk gyermekeknek nagy látványosság volt ez, a felnőtteknek nagy munka: lőtás-futás, kapacitálás és kiabálásból álló munka, a melytől úgy berekedtek mind, hogy estére már suttozni is alig bírtak. A küzdelem heves volt, egyszer már ütlegre ment a dolog, de ekkor Szmrecsányi Ödön bátyám, a ki mint választási elnök működött s rendkívüli tekintélyt tudott gyakorolni a nép fölött, fölállott a piacon egy asztalra, fenyegetőleg fölemelte a kezét s stentor-hangon azt kiáltá: „Le a botokkal!” El is tűntek a botok mindjárt a subák alatt s a csönd helyreállt annyira, hogy az elnök komoly intelmeit meghallgathatta mindenki s a választás azután zavartalanul folyhatott tovább.

A remélt, sőt előre látott eredmény nem maradt el: az összetartó értelmiség ellenállhatatlan bomlasztó erővel nehezedett rá a Dobay Hugó-pártra. Bennünket gyermekeket már Pétermezőn, a Dobay József bátyám házában lefektettek az ágyba, mikor a fáradt kortesek végül meghozták a hírt, hogy Bánó óriási többséggel - 570 szóval - győzött az ellenjelöltnek 75 főre leolvadt pártja fölött. Ilyenképen Dobay Hugó mégsem lett - „alligator.”

Április 6-án összeült az országgyűlés. Deák Ferencz és gróf Teleki László vezetése alatt megalakult a két párt: „felirat” jelszava alatt a békülékenyebbeké, „határozat” jelszava alatt az intranszignenseké. Már a képviselőház alakulása megmutatta, hogy az utóbbiak többségben voltak; akkor még a nemzet nagyobb része szívesebben hallgatott Kossuthra, mint Deákra. Azután bekövetkezett a Teleki László váratlan, rejtélyes, érthetetlen öngyilkosságtól okozott halála, mely iszonyú megdöbbenést keltett országszerte. Rövid szünet után megindult a felirati vita, melynek során Deák Ferencz örökké emlékezetes feliratát, egy a parlamentek

történetében párját ritkító remek beszédje után, daczára a határozati párt köztudomású többségének, keresztülbocsátották. De - állítólag a részletes vita során tett módosítások következtében - a feliratot legfelsőbb helyen mégis visszautasították.

Családunk körében is mohón lesték az országgyűlési híreket; a lapokon kívül, különösen két nagybátyám leveleiből merítettük értesüléseinket, a kik mindketten képviselőkké lettek: Máriássy Ágoston - a 49-iki alispán - Eperjesen, s Máriássy János - a 49-iki ezredes - Szepes-Iglón. De sűrűn levelezett atyám Várady Gáborral is, ki szintén fenn volt az országgyűlésen. Atyám többnyire Eperjesen időzvé, anyám pedig Berzeviczén, váltott leveleik is főképp a nap politikai eseményeit tárgyalták s még emlékszem rá, milyen lelkesedéssel olvasta föl anyám családi körben a Deák Ferencz felirati beszédjét, hogy rajongott nálunk már akkor mindenki a haza nagy bölcséért! Minduntalan a Pragmatica Sanctió-ról hallottam beszélni és olvasni; valami igen nagy dolognak tarthattam azt, de hogy mi tulajdonképpen, arról, természetesen tiszta fogalmam nem lehetett.

Junius elején megjött ismét a főispán s a megyei dolgok most már gyorsabban haladtak előre. A képviselővé választott Bánó József helyére atyámat választották meg másodalispánná, s mint ilyen a törvényszék elnöke lett; az alkotmányos, választott megyei bíróság tényleg át is vette teendőit az absolut korszak közegeitől s atyám szép kis ünnepélylyel nyitotta meg működését. Azt, a mi az ő saját életelve és jelmondája volt: „Suum cuique”, ajánlotta bírótársainak is vezérelvül, s hangsúlyozva bizalmát a jövőben, helyesen jelölte meg a magyar alkotmányos bíróságok feladatául azt, hogy a régi megyei rendszer kedélyes Schlendrian-jától és az absolut korszak lelketlen bürokráciájától egyaránt megkülönböztetni igyekezzenek magukat. Atyám beszédjét, - melyre a bíróság egy tagja s az ügyvédi kar képviselője adott visszhangot, - annak a reménynek a kifejezésével zárta be, hogy a közönség bizalma meg fogja könnyíteni a bírák eljárását s áldást fog hozni működésükre, s ez az áldás, úgymond „legyen az egyetlen, de legszentebb örökség, mit részrehajlatlan bírói pályánkon gyermekeink számára kiérdemeltünk”. Ezt pedig annál több joggal mondhatta, mert az újon megválasztott törvényszék tagjai kénytelenek voltak egyelőre ingyen vállalkozni a szolgálatra, csupán abban a reményben, hogy majd egyszer, - ha az absolut uralom jónak fogja látni a pénzügyet is kiadni a kezéből, - fizetést is fognak kapni, a mely remény az alkotmányosság rövid tartama miatt nagyon hiúnak bizonyult.

No de azért az öröm nagy volt a törvénykezésnek és közigazgatásnak a közönség bizalmát bíró megyei tisztviselők kezeibe való visszaszállása fölött. Ez az öröm itt-ott pajzán formában is megnyilatkozott. Emlékszem rá, mikor atyám házában egy későbbi altábornagy és honvédkerületi parancsnok nagy fehér ívre szépen kiczirkalmazott betűkkel festette rá az „1861.” évszámot eredményező elmés Chronostikont, mely a kis-szebeni szolgabíró szerencsétlen nevével a német bíróságok akkor használatos gúnynevét - „Kericht” Gericht helyett - hozta kapcsolatba s a melyet azután éjnek idején szép csöndben fölragasztottak a szolgabírói hivatal falára.

Atyámnak most már úgyszólván folytonos eperjesi tartózkodása bennünket is gyakrabban hozott mozgásba s mert korom már nekem is megengedte, hogy - legalább gyermekekkel megáldott házba - vendégségbe vigyenek, eljutottam olyan rokoni és baráti családok körébe is, melyeknek tagjait addig csak berzeviczei látogatásaikból ismertem.

Haraszt és Lubló útjain kívül kezdtem megismerni Eperjes útját is, a mely mindenütt a Tárca mentén haladva, jókora vargabetűt kanyarít, hogy a megye éjszaknyugati szögletéből bevigyen déli részébe, a melynek közepén fekszik Eperjes. Áthalad Tárczának dombon fekvő temploma alatt, annak a dombsornak a szélén, melyet még atyám „Tölgyaljá”-nak nevezett, s a melyről szemeim láttára tűnnek el vidékünknek utolsó tölgyei. Áthalad Krivány tornyos kastélya mellett, a mely hajdan a Dessewffy grófoké volt, gyermekkoromban már a

Bornemisza családé, most is Bornemisza Lajos bírja. Itt született gróf Dessewffy József, a szellemes író és irodalombarát, a ki Kassából irodalmi központot akart létesíteni, megindította a „Felső-magyarországi Minervát”, „Taglatatá”-ban bonczkés alá vette a Széchenyi „Hitel”-ét, a miért a „Világ” maró polémiáját kellett elviselnie s akinek kedélyes szórakozottságáról az anekdóták egész serege forgott közszájon a felvidéken.

Krivány és Héthárs között terül el az úgynevezett kriványi hegy, a melynek magaslatán vitt akkoriban a keskeny, még csak korláttal sem védett út, a miért ott sok baleset történt. Egyszer atyám is kifordult itt kocsijával s ugrásközben erősen megsérült; mint kis diák vele jött akkor Eperjesről a daróczi fiúk egyike, Szmrecsányi Pál, a mostani nagyváradai püspök; a kis fiú meghúzta magát a hegyről lefelé guruló kocsiban a nélkül, hogy legkisebb baja történt volna.

A Héthárs melletti csatáról, Pétermezőről már szoltam; hogy Héthársnak a temploma műtörténeti nevezetesség, azt gyermekkoromban nem tudtam; ott nyugosznak szép faragott sírok alatt a Tárczayak, a kik a mi ősatyánktól, Rutkertől származtak szintén, a XIII. században Tarkő várából egész kis vármegyével felérő uradalomra nézhetek szét, de kihaltak s birtokaik széjjelmentek, a legtöbb Dessewffy-kézre került, a héthársi templomban is a Tárczay-sírokat Dessewffy-sírok váltják föl.

A Berzeviczénél még erdős vidék azon túl jó darabra kopárrá változik, Péchujfalvánál - a hol a Péchyek régibb s újabb kastélyai, udvarházai váltakoznak - lesz ismét erdőkben gazdagabb, itt éri el az út Kis-Szebent, Sárosmegye három szabad királyi városának legkisebbikét s a mi járásunk politikai és törvénykezési székhelyét, a „hű Szeben”-t, mint a hogy hazafias magatartása elismeréséül 1849-ben nevezték, a melynek kegyesrendi convictusában én később első diákéveimet töltöttem. Akkoriban még állottak Kis-Szeben régi várfalai, melyek a tulajdonképeni várost a külvárostól s a sok gyümölcséről híres kerttől elválasztották, és állottak a kaputornyok, melyekben dübörögve visszhangzott az áthaladó kocsi zöreje.

A következő Orkuta községet, valamikor „Urkutjá”-nak nevezhették; Szent-Mihályon a Szirmay grófoknak két kastélyuk is volt; ezek egyikét, mely a XVIII. században épült s érdekes falfestésekkel is ékeskedett, legujabban bontatta le a mostani tulajdonos. Innen már egész szépségében látható a szabadon álló, csonka kúp alakú, sűrű erdővel benőtt hegyen emelkedő sárosi vár, mely a mint földrajzilag közepe a megyének, úgy volt középpontja régi, harczos történetének már az Árpádok idejében, azután pedig a Rákóczi-név dicsősége füződött falaihoz, melyek napjainkban szemlátomást pusztulnak. A hegy alatt fekszik Nagy-Sáros község, ennek a kastélyában fogták el II. Rákóczi Ferenczet, hogy később Bécs-Ujhelybe vigyék fogságba. Az út azonban elkerüli a mezővárost, s az úgynevezett „sárosi rónát” környező dombok szélén, a Rákóczi egykori halastavának medenczéje mellett is elhaladva, nagy kerülővel közeledik a kies fekvésű Eperjes felé.

Abban az időben néha Szent-Mihálytól jobbra kanyarodva s a Tárczán átkelve ellátogattunk Osztrópatakára, a mely a bécsi kincstárban levő népvándorlás-korabeli kincsleletéről nevezetes hely s a hol kerületünk képviselője, Bánó József, ki előbb roskoványi birtokán lakott, ép abban az időben rendezkedett be szép udvarházában, melynek üveges verandájáról az egész Tárczavölgyön s a szemben elterülő erdős heglánczon lehetett végigtekinteni, míg kiterjedt parkjának regényes háttéréül a sárosi várhegy szolgált. Bánó Józsefet s családját a mi családunkhoz olyan barátság füzte, a mely fölér a rokonsággal; természetes, hogy én is hamar összebarátkoztam fiaival, különösen a velem egykoruakkal; ő maga a megyebeli protestáns egyháznak is vezető embere lévén, házánál nem egyszer ünnepelték Máday superintendenst, kijártak oda sűrűen az eperjesi kollégium tanárai is, különösen a kedves Herfurt József, a ki egyforma lelkesedéssel szerette a tudományokat és a fiatalságot s igyekezett szeretetének ezt a két tárgyát egymással is megszerettetni.

Elmentünk néha Eperjesen túl is, egészen a megye szélére, Abosra; ott lakott, mint már említettem, nagybátyám Máriássy Ágoston, akkor képviselő, kinek felesége anyám legidősebb nővére volt, Regine. Nővéreimnél idősebb leányai közül Mária épp akkor ment férjhez Ferentzy Elek debreczeni ügyvédhez; két fia, Tóni és Sándor már diákoskodtak, de a legifjabbik Béla, otthon volt s hozzám korban legközelebb állott; azzal sokat játszottunk az abosi kertben és házban, mely gyönyörűen fekszik egy hegy tetején, honnan a szem átfoghatja Sárosmegye Kánaán-ját, az „Alsó-Tárca” szép, viruló, széles völgyét, ellát még az Olysva völgyét a túloldaltól szegélyező magasabb, erdős hegyekre is, arra az Eperjes-tokaji hegy-lánczra, a melynek felső vége a legszebb opált, alsó vége a legjobb bort termi. Ágoston bátyám szenvedélyes gazda volt, birtokát szépen körülkerítette jegenyesorokkal, mindig terveket szőtt és vasútról ábrándozott. A vasút már akkor elkészült Kassáig, egy évtizeddel később az abosi úrilak előtt is ott robogott a gőzkocsi, - de azt bátyám már meg nem érthette: egy évvel később, 1862 tavaszán sírba dőlt, munkás életének még majdnem derekán. Ninon nővérem, a ki már tizennégy éves korában csinos verseket írt, Máriássy Ágoston közéleti szereplését, korai halálát költőileg elsiratta, mintegy sejtetve, hogy a lelkes hazafi szívét az alkotmány visszaállításába vetett remények megghiúsulása törte meg...

Többször fordultam meg már akkor az első alispán, Szinyei Merse Felix bátyám házánál, Jernyén, a hová Kis-Szebentől kell elkanyarodni s a mely az Abos alatt a Hernádba torkolló Szinye folyó vidékéhez, a Bánk-bán egykori uradalmához tartozik. Jernye a legúriasabb kastély volt mindazok között, melyekben akkoriban megfordultam; sok udvar, gazdasági melléképület, nagy és kis üvegház délszaki növényekkel és egy messze szétterjedő, gyönyörű facsoportoktól díszített park környezte, a templom a családi sírbolttal és a paplak is hozzá csatlakozott; a kastély maga emeletes volt, homlokzatán a családi címerrel, emeleti nagy termének bolthajtásos mennyezetét freskók borították, mythologiai jelenetek, középen Saturnus alakjával; a kertet ugrókút, barlang, áthidalt patak, tó szigettel és remetelak tették ránk gyermekekre nézve is változatosabbá, s az öreg süketnéma Laczi bácsinak, anyám legidősebb testvérének egész külön háza és külön kertje volt, a melyet néha nekünk is megmutatott, s a hol minden évben a kertészetnek valami más specialitásában végzett érdekes kísérleteket.

Szinyeiéknek összesen nyolcz gyermekük volt, ezek közül azonban a legifjabb, István, ki atyja nyomdokaiba lépve igen fiatalon alispán s főispán is lett, akkor, mikor én először jártam Jernyén, még a világon sem volt. Az egyetlen leánynyal Ninonnal, hasonló nevű nővérem - mint különben is kortársa - volt jó barátságban, s ezen a réven már pár évvel előbb hosszabb tartózkodásra is Jernyére jött. Az én korombeli fiúkkal, Zsigával, Józsisal, Kálmánnal - kivált ha még a Görgey és Jekelfalussy fiúk is ott voltak - nagy és zajos játékokat és mulatozásokat vittünk végbe az udvar tágas köröndjén meg a végnélküli kertben; lovaglás és kocsikázás, labdázás, bujósdi, haramiajáték, kundisz fölváltva járta, eszeveszett rohanásokkal és hajszákkal.

Mikor becsületesen ki voltunk fáradva, összegyülekeztünk a földszinti nagy ebédlőbe, melynek ablakait kiálló, barokkdíszű vasrostély fődte s ott körülülve a külön, hosszú gyermekasztalt, a süketnéma Laczi bácsi felügyelete alatt költöttük el az ozsonnát, a mely szintén nem múlhatott el mindenféle móka nélkül, noha az öreg úr szigorúan ügyelt a rendre és csendre. Ott az ebédlőteremben állott a nagyapánk testvérének, az óriás termetű Szinyei Pepinek külön az ő számára készült széke, a mely olyan átmenetféle volt a szék és pamlag fogalma között; sokat emlegették, de én már nem láttam a Pepi bácsi hátrahagyott csizmáit is, a melyeket a legvéznább Szinyei gyerek, a muzsikus Zsiga bujósdinál búvóhelyül használt.

Ozsonna után is tovább folyt a játék a szabadban, mindaddig, a míg a kastély nagy ajtajából a lámpa és tűzfény piros sugárkévéje végig nem feküdt a sötét udvaron s láthatóvá nem vált a kivilágított konyha, a hol a fehérbe öltözött szakács és kukta sürgölődése jó vacsorát ígért.

Ilyenkor mi is fölvonultunk a nagy, festett mennyezetű terembe, a hol rendesen nyáron is pattogott a kandallóban a tűz s a hol aztán nekünk is csöndesen és nyugodtan kellett viselkednünk, mert itt már a családapa is jelen volt, a kinek a gyermekek előtt föltétlen és nagy volt a tekintélye; rendesen egy szögletben huzódtunk meg s hallgattuk a zongorajátékot, hegedűt, éneket, vagy a nagyok beszélgetését, én néha rajzommal mulattattam a többieket, de csak addig, míg a nagyobb fiúk egyike, Pál festői pályára nem lépett; azontúl aztán Jernyén nem mertem többé a rajzónnal előhozakodni.

Szinyei Felix bátyám, a családfő magas, igen sovány, a betegségtől kissé megtört alak volt; jernyei otthonában épen úgy, mint eperjesi megyeházi szobájában rendesen föl s alá járva láttam őt, csibukkal a kezében, így vett részt a társalgásban is.

Sajátságos volt soványsága és beteges állapota mellett érczes, hatalmas hangja s villogó szemeinek átható tekintete; ha pedig megszólalt, nem csak hangja és tekintete, hanem szavainak tartalma, szellemének bennök megnyilatkozó fölénye volt az, a mi a figyelmet felé fordította s nézetének, akaratának érvényt szerzett nem csak a vele érintkezőknél, hanem a vezetésére bízott gyülekezeteknél is.

A kandalló körüli esti társaságból ritkán hiányzott a falubeli plébános, a kedélyes Tomanóczy bácsi, a kit egészen a házhoz tartozónak tekintett mindenki, de a ki mint derék pap és még derekabb hazafi megyeszerte tekintélynek örvendett; az első Szent István-napi ünnepély alkalmával, melyet Eperjesen 1860-ban megültek, ő mondott emelkedett hangú egyházi beszédet.

A jernyei családi kör különös ihletet nyert a ház szellemes úrnőjétől, a már többször említett Szinyei Jekelfalusy Valériától. Már a szülői házból - a szendrői kastélyból - bizonyos regényes, költői hajlamokat hozott magával; anyja, Csáky grófnő révén ott ismerkedett meg Eötvössel, Treforttal, az utóbbi Lamartine „Méditation”-jait ajándékozta neki, mely kedves olvasmánya lett. A haza ügyeért való lelkesedésétől indítva 1849-ben - mint már említettem - vállalkozott a sebesült honvédek eperjesi kórházának igazgatóságára, a miért a muszka uralom ötven kancsuka-ütesre ítélte, melytől csak elmenekülése óvta meg. Azóta a szabadságharcz leigázói s az absolutismus eszközei iránt izzó gyűlöletének mindig leplezetlen kifejezést adott versben, dalban s a hol lehetett - csípős gúnyban is. A véletlen szeszélye Csáky grófnő házánál az ötvenes években egy főrangú családból való osztrák tábornokkal hozta össze, ki a forradalom idejében Schlik vezetése alatt harczolt; a salont a csatatérnél biztosabb talajnak érző generális nagy buzgalommal igyekezett társalgásba vonni az érdekes fiatal asszonyt, ki azonban a szűkebb hazája felől tudakozódót azzal a sokatmondó válaszszal némította el, hogy az ő otthona a Branyiszkó közelében van, - az a vidék bizonyára ismerős előtte...

Az ötvenes évek elején Szinyeiné Balaton-Füreden azzal vonta magára a figyelmet, hogy a sétányon járó Vörösmarty előtt térdre borúlva, kis leánya számára áldását kérte. A már akkor beteg költő szelid nyájassággal fogadta a rajongást s a költeményeit tartalmazó kötetben, melyet Szinyeinénél talált, maga húzta keresztül a Szózatnak azokat a verseit, melyek az eljövendő „nagyszerű halál”-ról szólnak s a „sírról, hol nemzet sülyed el”. A lelkes honleány Vörösmarty halála után sem feledkezett meg róla, mivel tartozik a nemzet költőjének s a mi szegény felvidékünkön jelentékeny összeget gyűjtött a hátrahagyott árváknak nyújtandó nemzeti adomány céljára.

Részint balaton-füredi, részint tátra-vidéki tartózkodása hozta össze Szinyeinét Tomori Anasztázzal, Szelestey Lászlóval, Pap Gáborral, Császárfalussy Ferenczczel, Simonffy Kálmánnal, az öreg Fáy Andrással s az ötvenes évek költőnőjével Flórával, (Tóth Kálmánné, Majthényi Flóra) kikkel valamennyivel levelezett is s kik közül többen egy-egy költeményt, vagy zeneszerzeményt küldtek neki emlékül. Tomori Anasztázzal való levelezésének egy közér-

dekú ügy szolgált főtárgyaul; a „Hölgyfutár” 1860 febr. 18-iki száma tette közzé Szinyei Felixnének az iránti felhívását, hogy a Nemzeti Múzeum dísztermének asztala számára a magyar hölgyek egy, az összes megyék czimereit föltüntető szőnyeget hímezzenek; a díszterem székei és asztala czéljára nagy összeg gyűlt is össze, melyet azonban később a könyvtár Széchenyi-termének földíszítésére használtak föl.

Érdekes levelezés fejlődött Szinyei Valéria és a száműzött Ujházy László között, kivel családja már a szabadságharcz előtti időben is jó barátságban élt. 1858-ban Hamburgból írta Ujházy első levelét, melyben magasztalással halmozza el Szinyeiné lelkes honleányi érzületét; azután naplószerű leveleket küldött Texasból, majd meg Anconából kereste föl soraival a hetvenéves aggastyán „Kedves Hugát”, a hol „szinte érezte az édes haza tájáról jövő lég fuvalatát és még sem szívhatta azt eredete dicső halmain”. Anconai fényképéhez e kísérő sorokat írta, Szinyei Felixhez intézett levélben: „Valériának mondd meg, nincs már kertem, nincs virágom, mit számára szakíthatnék és csak tövisek nőnek annak ösvényén, ki egyéb emléket Anconából nem küldhet az ide mellékeltnél.” Utolsó küldeménye azután egy torzkép volt, melyen a szabadságharcz engesztelhetetlen, kétségbeesett agg bajnoka maga gúnyolta ki a 67-iki kiegyezés siami iker-párját.

Szinyei Felix nejének élénk szelleme és kedélye fogékonysággal birt minden nemesebb élvezet iránt. Szeretett lovagolni is, még az ötvenes években néhányszor lovas társaságban jött Berzeviczére, Darócra s mert a természet szépségei rajongással töltötték el, szívesen kereste föl az erdők mélyét, a regényes völgyeket, melyeket aztán költői hangzású magyar nevekkel ruházott föl. A mint 61-ben megalakították Sárosban is a megyei nőegyletet, ő lett első elnöke s a vezetése alatt rendezett jótékonycélú szinelőadásokban maga is szerepelt népdalokkal és saját szerzeményű hazafias költeményekkel. Minden nyelvet választékosan és tiszta kiejtéssel beszélt; társalgását még öreg korában is, mikor nehéz hallása kissé akadályozta a vele való érintkezést, szívesen hallgattam. Mindnyájan, kik akkor éltünk, ismerjük a hatvanas éveknek azt az uralkodó romantikáját, mely még nem felejtette el Himfyt, lelkesült a Vörösmarty románczaiért s főleg a Tompa virágregéinek eszmekörében élt; a művelt társaság beszéd- és írási modora kissé dagályos volt akkor, édeskés és levendulaszagú, de legalább a mily távol állott a népiestől és mindennapitól, ép annyira idegenkedett a póriastól és izetlentől. Ez a jelleg némileg rajta volt a Szinyeiné beszédjén és írásán is, de izlését kortársaival szemben haladottabbnak tüntette föl rajongása az Arany költészetéért s különösen értett hozzá társalgása tárgyát kiemelni a mindennapiság légköréből s érdekes világításba helyezni, úgy hogy minden látogatás a szellemes matrónánál egy-egy érdekes regényfejezet benyomását hagyta hátra.

Néhai Latkóczy Mihály tanár a Vasárnapi Ujságban ismertette egyszer Szinyei Felixné levelezését Arany Jánossal, mely úgy indult meg, hogy ő a br. Eötvös József fölszólítására alapítólul lépett be a Kisfaludy-társaságba, melynek akkor Arany volt az igazgatója; Szinyeiné vendégül is hívta a költőt, leirva a jernye-vidéki erdei magány minden bájait, de a nagy lantos szívéen akkor kegyetlen sebet ütött a sors egyetlen leánya halálával, nem akart vendégségbe menni, kedves, megleghangú leveleket irt azonban a műveiért lelkesedő úrnőnek, melyekben szerényen bírálgatta a saját költészete értékét. „Alig van költő - úgymond - kinek műveiből kevesebb szebb helyet, sorokat, mondatot lehetne kiirni. Talán hiba, de én e hibát előttem fontosabb czélokból, s öntudatosan követtem el. Megbüntet-e vagy jutalmaz érte a jövő - és általában lesz-e jövő?”

Ez 1867-ben volt írva; nagynéném azután sem hagyta abba a levelezést; megöregedett, de költőjeért rajongni meg nem szűnt. Sajátságos végzése a sorsnak, hogy az akkor már jó ideje özvegy Szinyeiné 1882-ben alig egy-két nappal az Arany János halála után költözött el maga is abba a jobb világba.

Atyám már júliusban végkép elfoglalta eperjesi megyeházi lakását, mi azonban a nyárra nem akartunk megválni Berzeviczétől; néha ő is ellátogatott hozzánk s egy ily látogatása alkalomával nem épen kellemes meglepetésben részesült. Említettem már, hogy a pénzügyet az abszolút kormány ki nem adta a kezéből s ilyenképen az önkényesen kivetett adókkal szemben a rezisztencia tovább folyván, a katonabeszállásolással való adó-exekuczió is tovább folyt s nem épen rossz ötlet volt annak örömeiben a másodalispánt is részesíteni. A faluban jó sok katonaság volt szétszórva, nálunk egy hadnagy szállásolt legényével és 16 katonával, mintegy négy napig. A hadnagy magyar fiú volt, Faddynak hívták, vidám volt és ügyes, én főképp azért bámultam meg, hogy a körülbelül három méternyi körületű vén hársfa törzsére föl tudott kúszni; ő is illendően végezvén kellemetlen tisztét, mi is vendégként bántunk vele, meg is kedveltük és sajnálattal hallottuk néhány évvel később, hogy a cholera-járvány áldozata lett. A legénység is tisztességesen viselte magát; a csürben, a hol be voltak kvártélyozva, gondosan óvakodtak a pipázástól. Nekem mindenesetre nagyobb örömem telt ebben a váratlan látogatásban, mint apámnak; katonákat ilyen közélről még sohasem láttam, most pedig egész fölszerelésükkel megismerkedhettem, még a fegyverüket is kezembe vehettem; így aztán sokkal nagyobb tökélyre vittem a katonásdit is, melyre már akkoriban vasárnap délutánonkint rendesen udvarunkba gyűjtöttem a falubeli parasztyerekeket. Legjobb barátom a dobos lett, attól megtanultam dobolni s mikor a takarodót verte esténkint végig a falun, én is elkísértem és buzgón vertem a saját játékdobomat.

Már a nyár folyamában is egypárszor megszálltunk megyeházi hivatalos lakásunkon; az akkor még régi külsőségeinek és czifraságainak teljes diszében fénylő megyei élet, reám már újdonságánál fogva is úgy hatott mint egy varázsálom. Most is jól emlékszem rá, mikor Eperjesre mentünkben az országuton először láttam egy teljes diszben lovagló megyei huszárt, a ki tarsolyában valami hivatalos leveleket vitt. Megilletődéssel vegyes büszkeséggel léptem be mindig a megyeház kapuján, mely előtt kivont karddal parádés hajdú állott őrt; és ezek még sokkal kedélyesebb alakok voltak a minapi katonáknál, a ruhájok is izlésem szerint sokkal szebb és diszesebb volt, mint amazoknak a „lisztes zsákjai”, a hogy a régi, fehér katonakabátot akkor nevezték. Óraütéskor mindig leszaladtam az atyám lakásáról, hogy lássam, mikor az őrt felváltják; az, a melyiknek az ideje letelt, poziturába vágva magát, harsány hangon kiáltotta: „Válts fel!” erre aztán a hajdútanyáról kardot csörtetve, sarkantyút pengetve jött egy örvezető és egy új várta; a felváltó odaállt a fölváltandó mellé, csákójuk alól egymásra néztek és dűnnyögtek valamit, én erősen hittem, hogy most adják át egymásnak a vármegye összes titkait, azután a fölváltott jobbra átfordult és elmasirozott. Milyen fölemelő érzés volt az, hogy bennünket ilyen délczeg vitézek őriznek! Hát még milyen ünnepélyes volt a léptek visszhangja a régi megyeház nagy lépcsőcsarnokában, a hol a megye népességének különböző mezei és ipari foglalkozását ábrázoló nagy képek függtek akkor; milyen történeti fontosság benyomását tette a gyülesterem a maga patkóalakú zöld asztalával, a falról lenéző királyképekkel! És ez lesz ezentúl a mi otthonunk, gondolhattam még akkor, nem sejtve, hogy az alkotmányos dicsőség, mily hamar fog véget érni.

Várady Gábor már július 3-án azt írta atyámnak: „Megnehezült az idők viharos járása fölötünk. Egységre nem fogunk vergődhetni; egy rész határozatot akar hozni, egy rész (ismét) magyarázó s a leiratot czáfoló feliratot, egy rész pedig vissza akarja állítani a Deák felirati javaslatát minden változtatás nélkül...” A megegyezés azonban mégis létrejött; Máriássy János bátyám - az egykori honvédezredes, akkor képviselő, később altábornagy és honvédkerületi parancsnok - augusztus nyolczadiki leveléhez utóiratképen e sorokat toldotta: „Délután 4 órakor. Kedves Sógorkám! Ilyen gyűlést még nem láttam; az enthusiasmus, melylyel a Deák felirata fogadtatott, leírhatatlan; a fölolvadás előtt még voltak legalább 140-en, kik minden esetre határozatot kívántak; a lelkesedés oly nagy fokra nőtt a remek és igen erős fölirat olvasása alatt, különösen a végén előadott rövid recapitulatio annyira hozott bennünket,

hogy túltevéen magunkat a szabályokon, elfogadtuk a 20 ívre menő indítványt *egyhangúlag*, minden discussió nélkül, csak attól tartván, hogy még szétugrasztanak mielőtt kinyomatott volna”.

Ez az aggodalom nagyon igazolt volt. A kormány, - melyben b. Vay Miklós kancellár helyét időközben gróf Forgách Antal váltotta föl, - a Deák második feliratára az országgyűlés feloszlásával felelt és így megint igaznak látszott a Tóth Kálmán Bolond Miskájának egy, akkor szállóigévé vált szójátéka: hogy „a magyar túrjön, a míg Türr jön”.

Habár a további következmények iránt alig lehetett valakinek kételye, atyám - ki már nagyon únta az eperjesi magányos életet, s hosszabb hivatali elfoglaltságra számítván, birtokát tavasszal bérbe is adta - meg nem zavartatta magát terve kivitelében, hogy családját tétre bevigye a városba, a mit a szükséges zongora- és varróleczkék is igazoltak némileg.

Hónapokon át folyt apránként az átköltözés s a berendezkedés a megyeházi lakáson, mintha mindig azt vártuk volna, hogy az egész dolog fölöslegessé fog válni. Még az öreg Péchy Tóni nénit is kimozdítottuk helyéről, ő is beköltözött utánunk Eperjesre; engem október végén vittek be a nevelőnkkel s valóságos omen gyanánt a kocsink kereke tört el útközben; sötét este jó sokáig kellett vesztegelnünk a nagy-sárosi rónán, míg segítséget kaptunk.

Időközben tudniillik nevelő jött a házunkhoz, a kinek feladata volt engem és Rózsi nővéremet egyelőre az elemi iskolai tanulmányokon végigvezetni; Strauch Albertnek hívták, zömök, göndörhajú; pelyhedző állú fiatal ember volt, Szepes-Iglóra való s az eperjesi collegium theologiai tanfolyamát végezte el, mely akkoriban tanárképzőül is szolgált. Vele egy jövő fejezetben fogok bővebben foglalkozni, de meg kell említenem már itt, hogy igen helyes paedagógiai érzékkel a tanulásba mintegy játszva igyekezett bevezetni bennünket s mindent elkerült, a mi őt már kezdetben rideg praeceptor vagy félelmes mumus színében tüntette volna föl előttünk. Mintegy beköszöntőül mindjárt az első hónapban szavalatokkal egybekötött színelőadást rendezett velünk Berzeviczén; a Kisfaludy „Gyilkos” című egy fölvonásos vígjátékát játszottuk, azután pedig szavaltunk csupa hazafias költeményeket Petőfitől, Bajzától, Tompától; a szaválásban részt vett Strauch, mindkét nővérem, én és unokatestvérünk Bolgár Kálmán, akkor egri gymnasiumi tanuló. A mint felkerültünk Eperjesre, ott Strauch részére külön lakást bérelt atyám, az volt az iskolánk, mindjárt a szomszéd lakást pedig Péchy Tóni nénénk foglalta el, a ki aztán gyakran megozsonnáztatott, a nélkül, hogy csak a házat is el kellett volna hagynunk. Én még azonkívül Strauch egy collegájához, Kiszely Ervinhez is eljártam s attól kaptam az első leczkéket a nekem oly kedves rajzolásból; egyszer Kiszely a collegiumi rajzórára is elvitt, a hol először láttam zajos diáksereget.

Azalatt a politikai események rohamos egymásutánban zúdultak pusztítólag az újra kisarjadzott megyei életnek még zsenge vetésére. „Korán kihajtott könnyenhivésnek leforrázta leveleit a dér”, - mint Jókai írta az „Új földesúr”-ban. Az országgyűlés feloszlását nemso-kára követte a gróf Pálffy Móricz helytartósági elnök katonai dictaturája, mely az ostrom-állapot kihirdetésével s egy sereg elfogatással igyekezett a nemzetre ráijeszteni. Október végén felfüggesztették a megyei bizottmányok működését s a pénzügyigazgatóság meghagyta a törvényszéknek, hogy az absolut kormánytól behozott bélyegilletékeket szedje be s azokról számoljon. A törvényszék ezt a fölszólítást törvényesnek el nem ismerhetvén, védelemért a megyéhez is, a helytartótanács-hoz is fordult; de a megye nem határozhatott, mert gyűlést tartania nem volt szabad, a helytartótanács pedig kitérő választ adott. Így nem maradt más hátra, mint lemondani, a minek megtevése végett az első alispán már a meghívóban is magán-értekezletnek jelzett összejövetelre hívta meg a főbb megyei tisztviselőket atyám hivatali helyiségébe. Én a mellékszobában voltam s zajt hallván az utcán, kinéztem az ablakon; akkor láttam, hogy az utcát szuronyos katonaság lepte el s néhány percz múlva egy tiszt lépett be atyámhoz, ki az urakat azonnali szétoszlásra szólította föl.

Jött a provizorium, mely a Schmerling lovag államminiszter bölcs recipéje szerint be akarta várni, a míg a magyar nemzet megpuhúl és belétörődik abba az alkotmányosságba, melylyel a februári pápens megkínálta; a lemondott megyei tisztviselők helyét kinevezettek foglalták el, de már nem idegenek, hanem olyanok, a minőket a hatalom erre a célra az országban kapni tudott. Főispáni helytartó Sárosmegyében Hlaváts János kerületi főügyész lett, alispánok Grohmann és Beör. Atyámnak azonban a maga ingyenhivataloskodását még egy ideig folytatnia kellett, addig tudniillik, a míg a törvényszék leltárát és teendőit december végén formászerűen átadhatta az új regime embereinek.

Ilyenképen az alkotmányos vármegye hivatalnokait a tavasz hozta és az ősz vitte el, az absolutismus közegei pedig a mint a téllal tűntek el, úgy a téllal jöttek is vissza. Ez a körülmény alkalmul szolgált egy elmésségéről ismert eperjesi mérnöknek, Hvezdának, hogy tót versekben énekelje meg ezt a jövés-menést s a Bach-Schmerling hivatalnokait a pereczesekkel hasonlítsa össze, a kik Eperjes utczáinak nagyon ismert alakjai voltak s szintén a kezdődő téllal jelentek meg pántlikás kalapokban hosszú botra tűzött pereczeikkel és fülsértő trombitájukkal, a kezdődő tavasszal pedig abbahagyták az üzletet. Ez a hasonlat közszólássá lett Eperjesen; a Hlaváts úr gárdáját mindenki pereczeseknek hívta, még a hivatalos aegis alatt rendezett bálra is ráragadt a „pereczes-bál” elnevezés.

Miután a megyeházáról kitették a szűrünket s időközben beköszöntvén a tél, falura többé visszamenni nem akartunk, atyámnak Eperjesen más szállás után kellett néznie. Talált is csakhamar, a főutca kellő közepén, szemben a „Fekete-sas”-ról nevezett vendéglővel, mely akkor már mindinkább háttérbe szorította a belváros felső végén levő „Koroná”-t, egy szép, barokkstilben csipkézett oromzatu, egykor Drugeth-Van der Nath-féle házban, mely a Zuhan cukrász özvegyéé volt - most a Schmidt Gyuláé.

Zuhan svájci volt, - a felvidéken régebben minden cukrász olasz volt, vagy legalább is svájci - és ugyanazon év tavaszán halt meg hirtelen, rendkívül nagy részvétet keltve elhunytával, mert nemcsak közbecsülésben részesült, mint polgár és üzletember; hanem személyes tulajdonainál fogva a város és megye legjobbjainak barátságát is bírta. Halála után özvegye vitte tovább az üzletet, mely a földszinti bolthelyiségben volt berendezve. Ez a cukrászsüzlet legédesebb vágyaim Mekkája volt, még mielőtt annyira közelébe jutottam volna; azt hiszem, minden normális megalkotású gyermek szereti a cukros dolgokat, s a Zuhanék dicséretére constatólnom kell, hogy olyanokat tudtak készíteni, a melyek szépek is voltak, jók is. Természetes, hogy kecsegtető volt mindezzel a szép és jó dologgal egy fedél alá kerülni, a hol a kapualjba nyíló kivilágított ablakok még azok készítésének minden titkait is elárulták.

Az emelet utczai részét csak mi laktuk, az udvari földszinten többek között egy özvegy asszonynak volt szállása egyetlen fiával, a ki az én koromban lehetett, s a kinek futkosására azzal a reménnyel néztem le a tornáczról, hogy benne játszótársat fogok találni. Egy napon aztán azt hallottam, hogy a kis fiu súlyos beteg s mikor másnap kimentem a tornáczra, a lépcsőházban egy leterített asztalon ott láttam a kis fiut ünnepi ruhájában összetett kezekkel, halványan, kiterítve átlátszó szemfödél alatt a nyitott koporsóban... Akkor láttam először halottat s még pedig hozzám hasonló gyermek holttestét... Ez a látvány végtelenül lehangolt; úgy éreztem, mintha valamit elvesztettem volna mindörökre, a minek a bírása addig boldogított, mintha egy tudat, egy gondolat szállott volna meg, a melytől addig ment voltam és a melytől soha többé szabadulni nem fogok... Azt a képet soká nem tudtam elűzni magamtól; mikor tavasszal egyszer kísértáltunk a szép eperjesi temetőbe is, a sok sír között elgondoltam, hogy vajjon melyikben fekszik az a kis fiu, a kit úgyszólván egy napról másikra úgy elcsöndesedni láttam...

A Zuhan-ház közel volt a postaépülethez, a hová Rózsi nővéremmel iskolába jártunk „Strauch bácsi”-hoz s mellesleg mindig az öreg Tóni nénihez is; nővéreim a Bornemisza leányokkal barátkoztak, én főképen Dienes Lajossal, a kinek anyja az abosi Máriássy bátyám nővére volt s a kik a gróf Dessewffy-féle házban a piacz másik során laktak, a honnan az innenső oldalt meg a templom környékét lehetett áttekinteni.

Az eperjesi szép, régi, csúcsíves Szent Miklós-templom hatalmas méretei mellett minden benyomás és fogalom eltörpült, a mit addig épületekről szerezhettem; nagy csarnokainak rejtélyes félhomálya sejtelemszerűen telt meg képzeletemben történeti alakokkal és jelenetekkel, a melyek mivoltáról nem tudtam volna magamnak számot adni, de a melyek a pillérek, a faragványok, az ívek formáiból látszottak kifoszladozni, mintha annak a kornak, mely ezeket létrehozta a képei volnának ők is. És az ilyen képzelődésekbe és álmodozásokba mint egy vészharang kondulása vegyült belé a - Caraffa neve; Caraffa, vérbíróság, börtönök, kínzás, vérpad - ezek a fogalmak végzetszerűen vannak hozzácsatolva az Eperjes nevéhez, épen ehhez a városéhoz, a melyet bájos fekvése, mosolygó környéke, épületeinek művészi dísze arra látszik rendelni, hogy csak derült, vonzó emlékeket keltsen.

A kollegiumnak akkor még ódon, még ki nem épült nagy négyszögén túl az a XVIII. században rejtélyes módon, úgy látszik engesztelő fogadalomból létrejött Mária-szobor jelöli a helyet, a hol a Caraffa áldozatai elvéreztek; de gyermekkoromban rám sokkal sötétebb benyomást tett a városház hátához csatlakozó s egész az Árok-utczáig lefutó börtönépület, magas oromzatos kapujával, a melyet - mert mindig zárva láttam s még kis ablakait is deszka fődte - képzeletem a kínvallatások minden szörnyűségeivel töltött meg.

A városház és a vele szemben fekvő kerületi táblai - most törvényszéki - épület, kapuszerűen a főpiaczról kiágazó utczák fölébe épültek; ezek alatt a széles, sötét, az utczát áteresztő boltozatok alatt mindenféle lebujok nyíltak akkor, pinczelakások és kofák raktárai. Többek között Eperjes leghiresebb kofája tanyázott ott, a ki arról volt nevezetes, hogy 1849-ben, az oroszok bevonulásakor Paskewitz herczegnek elébe ment s hódolata jeléül koszorut adott át neki; városszerte csak gúnyneve alatt volt ismeretes s valaki pajzánságból ezt a nevet tanyájának ajtaja fölébe is odaírta. Egy gyermekkori barátom, ki a megyeháza mögötti katolikus gimnáziumba járt iskolába, onnan jövet s a kerületi tábla utczaboltozata alatt elhaladva megállott a rejtélyes ajtó előtt s teljes jóhiszeműséggel hangosan elolvasta a fölírást; a rettenetes banya azonban ott gubbasztott a bejáró-lépcsőn s hallván a maga gúnynevét, fölegyenesedett és elátkozta a kis diákot minden ivadékaival együtt negyedízíglén. Nem tudom ez az átok félemlítette-e meg barátomat annyira, de tény, hogy mindeddig meg nem nősült.

A Fekete-sas vendéglő akkor még régi alakjában dísztelenkedett, az egyik fele ki volt épülve kétemeletesre, abban voltak a vendégszobák s a régi tánczterem, az alacsonyabb részben a kávéház s e mögött a régi kis színház, melyet jóval előbb bontottak le, mintsem az ujat fölépítették. A vendéglő mögött, a magyar-utczára néző szép új redoute-épület, mely tánczteremnek és kaszinónak szolgált, mint már említettem, a forradalom idejében készült el. Eperjes társas élete azonban sokkal zajosabb, fényűzőbb, vígabb volt abban a régi időben, a melyben a bálók a Fekete-sas szűk kis termére szorítózkodtak, de a mikor Eperjesen fényes arisztokrata-társaság is csoportosult a Dessewffy-Haller-Szirmay grófok köré s a városban és megyében állomásozó Vilmos- és Ferdinánd-huszárok, a Valmoden-vértések tisztjei, Kassáról, Sárospatakról átjött bajtársaikkal együtt vitték a bálókön s a vadászatokon a főszerepet. A harminczas-negyvenes években Eperjesnek egy szellemes német helyi poétája volt, Ernst Thomas Theodor von Krieger, a ma is virágzó Csatáry-Krieger család elődje, ki Coblenzben 1833-ban megjelent költeményeiben a legtöbb Eperjes-vidéki néprománczot költőileg feldolgozta; ez többek közt egy versfüzért adott ki, melyben a Haller Ferencz gróf sebesi és dobrai vadászatainak összes részeseit külön-külön megénekelte; ebből látjuk, hogy alig van

ma Ausztriában és Magyarországon szereplő főuri család, melynek valamelyik képviselője - a legtöbben valószínűleg katonatiszti minőségben - ezekben a sáros-zempléni vígságokban részt nem vett volna.

Igaz, hogy akkor Eperjesen még olyan német világ volt, a minőt most elképzelni is alig tudunk; Pulszky Ferencz is följegyezte, hogy gyermekkorában még az ő házuknál is tisztán német szó járt. A nagy átalakulás az eperjesi kollegium magyar társaságából és a bejáró megyei elemből indult ki a negyvenes években; azután az elnyomatás kora megint megakasztotta a magyarosodást s az az idő, melyről itt beszélek, indította meg ujult erővel. A városi egyletek: a nőegylet, dalegylet, ha magyar szelleműek is, de egészen német nyelvűek voltak; a nőegyletet a 61-ben megalakult megyei nőegylet olvasztotta magába, a dalegyletet kissé rossz szemmel nézték akkor, előadásait a magyarságára tartó társaság nem igen kereste föl. A magyarosodás külsőségeiben, viseletben, föliratokban, a nevekben is erősen érvényesülni kezdett; már a pereczeseknek - t. i. az igaziaknak - sem volt szabad portékájukat más mint magyar nyelven kiáltani ki az utcán, a virstlisek pedig füstölgő Laczi-konyhajuk mellett dideregve, fagytól piros orral, de lelkes magyarsággal deklamálták:

„Friss virstli melegen!
Torma hozzá hidegen!”

A hatvanegyedik nagy lendületben bízva, a huszárcapitányból színigazgatóvá lett Hidassy Elek magyar színtársulata elkövette azt a merészséget, hogy az egész télre Eperjesen telepedett meg; ez engem és nővéreimet nagyon boldoggá tett ugyan, de a szegény színészekre végtelen nyomoruságot hozott. Mohón lestem mindennap a színlapot, melyet reggelinkint házhoz hordtak s melyen rendszeren még rajta volt a nyomdafesték szaga; városszerte ismert, különös alak volt a kihordó: szőke szakállas, hosszú haju férfi, kit azonban nőies hangja és járása miatt mindenki „Mariská”-nak nevezett, s a ki mintegy elfogadva ezt a minősítést, női kalapot és mantillát viselt.

Ma már az eperjesiek közül is kevesen emlékeznek arra a régi kis színházra, - a mostaninak helyén - melynek színpadján akkor Thália papjai és papnői esténként az ő keserves áldozataikat mutatták be műsájuknak. A nézőtér fenekében három páholy volt; tyúkketreczekre emlékeztető lépcsőn lehetett csak a középsőbe bejutni, - azt Kubinyi Alberték bérelték - s azon át a két oldalpáholyba; mi rendszeren a jobboldalit foglaltuk el. Sok víg, hősi és rémes darabot is néztem végig abból a páholyból; egyszer Salamon király sorsát úgy a szívemre vettem, hogy elbujtam a páholy zugába, nem tudtam tovább nézni gyötrelmeit; épen abban az időben tanultam meg könyv nélkül a Vörösmarty szép Salamon-ját, melynek zengzetes versei még ma is eperjesi napjainkat juttatják néha eszembe. A Hidassy társulata egyszer-mászor egyéb mutatványok rendezőivel is volt kénytelen megosztani a színpadot; így például egy úgynevezett „Kaucsuk-emberrel”, a ki egy szék alá feküdve sarkára tűzött villával vitte a széken levő tányérból szájához a galuskát. Ez Eperjesen nagy szenzációt okozott és sok csíntalan gyermeket indított - szüleik legnagyobb rémületére - a Kaucsuk-ember mutatványainak utánzására.

Egyszer Hidassyék egy „Garibaldi” című regényes darabban akarták a népszerű olasz hőst Eperjes közönségének bemutatni; ez bizony telt házat csinált volna, de Hlaváts úr betiltotta az előadását, helyette két közönyös víg darabot kellett végignéznünk. Sikeres vonzóerőnek bizonyult Szabó Pepi akkori népszínmű-diva fölléptetése, ki óriási tapsokat aratott s utána néhány hétig Eperjesen mindenki azt az akkor újdonság-számba menő dalt énekelgette:

„Széna, széna, széna terem
A réten, a réten,
Megcsókollak édes rózsám
A héten, a héten.

De mindez nem sokat használt, a tél vége felé a szegény színészek betű szerint éhezni voltak kénytelenek; ekkor szüleim előbb névtelenül „a gyermekek nevében” egy-egy kosár élelmiszert küldtek a leginségesebb színészcsaládnak, azután pedig atyám gyűjtést indított, a melynek főczélja tulajdonképen az volt, hogy a szintársulat legalább tisztességgel elmehessen „jobb hont keresni”, míg majd Eperjes is egy „boldogabb korszakban” hathatósabb pártfogásban részesítheti őket.

A begyűlt összeg szétoztása többszörös érintkezésbe hozta atyámat a színészekkel, a kik most már minduntalan hozzá jártak pártfogásért; ütött az a boldog óra is, a melyben V-t az én első szinpadi ideáloamat, a cselszövőt, annyi gonosz király és ármányos hős sötét személyesítőjét mint egész közönséges halandót láthattam a mi lakásunkon megjelenni s a segélyösszegeből neki kijáró competentiát udvarias bókölások közt átvenni.

Az adakozók között a legbökezűbbek egyike Keczer Károly volt, egy gazdag különcz, ki egyetlen szenvedélyét s majdnem állandó foglalkozását a kártyázásban találta; a „Fekete-sas” kártyabarlangjának, a melyben már a harminczas évek óta nagy játékok folytak, ő volt mindig legnagyobb hatalmassága, a nélkül, hogy vagyonilag valaha megrendült volna. Hires volt hidegvéréről a játékban. H. mérnököt Keczerrel való kártyajáték-közben ütötte meg a guta, úgy hogy feje kezére hanyatlott s nyomban meghalt; Keczer látván, hogy játszótársa nyertesként mult ki, a legnagyobb léleknyugalommal olvasta le a nyert pénzt, s elküldte azt a pinczérről özvegyének, a ki ilyenképen értesült férje haláláról.

Egy másik különlegessége a Fekete-sasbeli esti társaságoknak az öreg Steinhübel volt, derék, de régi szabásu, német beszédű polgár, a kit Meczner, egy rendkívül szellemes, élczes ügyvéd egészen sajátságos módon használt föl a társaság mulattatására; bárgyunak mutatta magát Steinhübel előtt, s őt a legnaivabb kérdésekkel és állításokkal faggatta, melyekre ez egyideig a türelmes oktató hangján felelt, időnként azonban végkép elvesztve türelmét, megbotráncozott barátjának tudatlansága fölött, épen e megbotráncozásával keltve legnagyobb derűtséget a tréfába beavatott társaság körében. És ez így ment éveken át; Eperjesen már az ötvenes évek óta a többnyire német szójátékok körül forgó Steinhübel-Meczner adomáknak egész gyűjteménye volt forgalomban.

A szűkölködő színészek igyekezetén kívül néha egy-egy jogászhangverseny vagy bál szakította meg az eperjesi tél kisvárosias csöndjét, melyben mi nevelőnkkel szorgalmasan készültünk a tavasszal leteendő első vizsgálatra; nekem a rajz mellett második kedvenczem a földleírás lett, és az, a mi a kettőt összekötötte: a térképek rajzolása. Sokszor gondolkoztam azóta a fölött: miért hanyagolják el mai nap az iskolában annyira ezt a részét a földrajzi tanulmánynak, mely nélkül pedig geographiai ismereteinket megrögzíteni alig vagyunk képesek? A családi lapban is, melyet nevelőnk 1862 elejével megindított, főkép elképzelt utazásaim leírásai érdemelték ki a szerkesztő dicséretét.

Így aztán márczius közepén Pater Chrisostomus francziskánus guardián előtt rokoni társaság jelenlétében Rózsi nővéremmel letettük a vizsgálatot - ha jól emlékszem, a három első elemi osztályból - s utána jutalmul mindjárt elvittek a Szepességre, Görgeyékhez, Máriássyékhoz, Görgöre és Harasztra, még Löcsére is, tehát szellemi látköröm a szomszéd Szepesmegye székvárosának ismerete által is tágult.

Több hetet ily kellemes kóborlások között töltvén, májusra még visszatértünk Eperjesre, melynek most már, a szabadba hivogató tavaszi időben páratlanul szép környékével is megismerkedhettem. A bájos Kálvária-hegygyel, melyet a XVIII. század végén egy lengyel herczeg, Radziwill építtetett az eperjesiek számára, s melynek kápolnái kificzamodott, festett, féldomborművű alakjaikkal s a Scala-Santa rejtélyes lépcsőzete, nem kevésbé élénk benyomást tettek akkor rám annál az elragadó kilátásnál, mely az erdős halom tetején vár az ájtatos látogatóra. Néha Strauch-al leczkeóránkat is itt, a Kálvária-hegy árnyékos fái alatt

tartottuk meg. Eperjes panorámája, mögötte az alacsony Táborhegygyel, melyen a Fels Lénárd ostromló serege táborozott, a Strázs nevű csúcsos hegyekkel és nem kevesebb mint négy várral: Sóvárral, Sebessel, Kapival és Sárossal mutatkozik itt egy keretbe foglalva. A Kálvária-templom köré telepedtek le régebben - a halottak; nappal szép sirboltjaikban nyugsznak itt Eperjes régi katolikus családjai, a XVIII. század végén s a XIX-nek elején itt szerepelt Paracelsusok, Van der Naatok, Szirmayak, Podhorányiak, - éjjel, kivált holdvilágos éjszeleken bizonyosan kinyílnak a rozsdás vasajtók, s az oszlopos porticusokból a holtak szellemei kikiváncsoznak a harmatos földre, a templom előtti tér korlátja felé, a honnan végigtekinthetnek az álomba merült csöndes városon, a folyók kigyózó ezüstszalagjain s a míg a toronyban megkondul az óra és a hegyi majorokban megszólalnak a kakasok, visszasóhajthatnak az elhagyott élet felé, a mely akármennyi szenvedést hozott, ezen a helyen mindig szépnek látszhatnak... Ott fekszik a nagyanyám is, Szinyey-Szentiványi Anna, a kit az 1831-iki kolera ragadott el Eperjesen s azért ott kellett eltemetni, sírjának közvetetlen közelében egy más sírkő áll ezzel a rejtélyes német fölírással: „Hier ruht eine Sünderin”. Eperjes minden romantikusai évtizedek óta törnek a fejüket ennek a fölírásnak a megfejtésén.

A Kálvária templom mögött le lehet látni abba a völgy-szorulatba, a melyben a „Borkút”-forrás vizét hordozó asszonyok és leányok külön kis köztársaságba szervezve élnek; maga Borkút az erdős Szent László-hegy mögött van, forrása, melyhez Vak Béla király üdülésének és Eperjes alapításának legendája fűződik, nagy áldás volt az eddig rossz kútvizéről ismeretes városra és egyúttal speciálítás, mert olyan ásványvíz, a melylyel a fogadóban ingyen szolgálnak a vendégek. A Kálvária és a Szent László-hegy között volt az az erdei lak is, a melyet Petőfi, Tompa és Kerényi költői versenyben énekeltek meg; ezt a dolgot gyakran mesélte el nekünk Irányi Pista bácsi, a ki mindháromnak barátja volt s a versenyben bírónak szerepelt. Ő Tompa Mihálynak ítélte oda a pálmát, a ki azután egy följegyzésében tagadásba vonta az erdei lak létezését a valóságban; most már neki is igaza van, mert az erdei lak nem létezik többé, de egykori létezését Eperjes soha magától elvitattatni nem fogja hagyni s nagyobb biztosság okából oszlopot is emelt a Szent László-hegyen a költők találkozása és versenye emlékére.

Eperjes séta- és kirándulóhelyei sorába tartoztak akkoriban: a Hlatky-kert, a hol fürdeni is lehetett - most Kosch-kert - a Schmidt-kert, Krieger- most Csatáry-kert, azután az akkor még csak csírájában levő Czeméte, az iskolai majálisok helye és a bártfai-út mentén fekvő Magyar-Ischla, a melyet valóban csak erős képzelődéssel lehetett az ausztriai Ischllel összehasonlítani.

Eperjesi benyomásaink és emlékeink - bármily kedves és vonzó volt egynémelyik - nem csökkenthették azt a vágyat, a melylyel mindnyájan visszakiváncsoztunk a falura, s a melyet május vége felé ki is elégíthettünk, mert ekkor visszaköltöztünk végkép, és így a külvilág és a mi kis világunk, politika és magánélet visszazökkentek oda, a hol voltak, az alkotmányosság csalékony, muló délibábjának föltünése előtt.

VII. Daróc.

Berzeviczén alul Tárca község előtt folyik be a Tárca vizébe a daróczi patak; már tudniillik - folyik a mikor folyik, mert szárazabb nyári időben úgy eltűnik a kis csermely a meder kavicsában, hogy mikor még híd nem volt fölötte, senki sem tudhatta, hogy ott pataknak kellene lennie. Pedig néha egész árvíz hömpölyög a tárczai plébános udvara és mezeje között s azon a ponton, a hol a bujdosó daróczi patak a Tárzával egyesül, a víz ereje - talán valami kis földszakadással párosulva - 1813-ban olyan katasztrófát idézett elő, a minőt elhinnünk is bajos lenne, ha nem rég még szemtanúi nem éltek volna.

Ott, a hol most alig látszik egyéb kimosott folyópartnál, a daróczi völgytorkolattal szemben és a Homolka lankás lejtőjének szélén, állott száz év előtt a Szirmay grófok megerősített várkastélya, melynek eredete még a Tárca idejébe nyúlt vissza. Fal környezte és várak felvonóhíddal, a falon belül volt a vártemplom is és nemcsak a gazdasági cselédek, de még az urasághoz szegődött mesteremberek lakásai is; és ez mind egy éj alatt pusztult el, 1813 nyarán, három hétig tartó esőzés után, a vizek összecsapásának és a föld megindulásának a hatása alatt. A Szirmay grófok távol voltak épen, bennlakó cselédek és a várkáplán bajjal menekültek el s nem tudtak egyebet magukkal vinni a kastélyból és a templomból, mint a szentségtartót és egy tükröt, a mely épen kezükbe került. A víz még a sírboltból a halottakat is elvitte, a Szirmayak egy özanyját, Strassoldo grófnőt Héthárs mellett halászták ki a Tárzából; ráismertek a halottra kék selyem harisnyáiról, el is temették ott újra. Mikor a várral szemben lakó erdész hajnalkor kinézett ablakán, azt hitte, a szeme káprázik vagy köd szállott a kastélyra; pedig nem volt az sem köd, sem káprázat - a kastély eltűnt mindenestül; ma alig található egy-két kis falmaradvány belőle.

Ezt az esetet említi Berzeviczy Gergely egy német évkönyvben megjelent egykorú cikkében, mely az ugyanakkor a Tátravidéken pusztított felhőszakadást írja le, valamint Krieger, az eperjesi német poéta egyik versében, és ujabban elbeszélte - költői alakban - gróf Zichy Géza, aki azt szintén szájhagyományból ismeri. Nekünk, gyermekkorunkban legtöbbször beszélt róla a „daróczi nagymama”, a már sokszor említett özvegy Berzeviczy bárónő, a nagyapám, Szinyei László testvére, a ki még leánykorában látta a tárczai várkastélyt, mikor szüleivel Szinyéről Palochára kocsizott, az akkor még szintén várukban lakó Palochay bárók látogatására.

Ez csak egy tárgy volt a sok közül, a mit az öreg nagyasszony abból az időből csodás élelénkséggel elbeszélteni tudott, ha a daróczi nagy szobában körülötte letelepedtünk. Ez a legjobb hely volt az elbeszélésre, mert a magas boltívek alatt, a fehérre meszelt falakon ott függtek a régi képek: hajporos, parókás nő- és férfialakok, a kiknek egyike-másika ugyanebben a teremben mulatott valaha, és a kik saját, vagy ivadékaik személyében a nagymama elbeszéléseiben is szerepeltek: az első báró Berzeviczy, annak anyja a francia származású L'Hullier Anna Mária bárónő, kinek egy rokonát, mint a XVI. Lajos gárdistáját ölték meg Versaillesban s a ki 80 éves korában tánczközben halt meg, - tőle örökölték a Szmrecsányi-ivadékok tánczkedvöket, - továbbá az ő második férje, Engelhardt báró tábornok, az öregebb Szinyei László, az én dédapám, nejevel, a nagyon erélyes asszonyságnak ismert Máriássy Annával. Azután ott volt a nagyasszony egykori oktatója, az öreg Richmann, tipikus paedagógus, a Goethe-Herder korszakából. Egy fali asztalon ott állott a régi vasszekrény is, melyről a hagyomány azt tartotta, hogy valamikor színig telve volt aranyakkal és gyöngyökkel, és a nagy szoba emléktárát kiegészítette a kis kabinet, a mely a kastély egy letompított szögletében úgy el volt rejtve, hogy senki ott szobát nem keresett; ajtaja is könyvszekrényre volt átalakítva, s a

könyvek közt a kilincset csak a beavatottak találták meg. Ez a titkos kis szoba is tele volt régi családi és baráti arcképekkel, a süketnéma Szinyei László festéseivel a Biedermeyerkorszakból, a melyek közt az egész süketnéma abc is föl volt található, minden betűt egy akkori, ismerős alak személyesített.

A daróczi nagyasszony elbeszéléseiben is megnyilatkozott a természet gondviselésének az a gyöngéd vonása, a mely az emlékezet csodálatos clairevoyancejával ajándékozta meg épen az aggkort épen az ifjuság rég elmúlt napjaira nézve. Olyan visszaemlékezések, a melyek az élet mozgalmasabb korszakában már egészen elhalványulni látszottak, bámulatos üdeséggel jelennek meg ismét az öregkor alkonyodó láthatárán, mintha a természet gondoskodnék róla, hogy mielőtt annyi küzdelemmel és szenvedéssel telt életünktől megválnánk, annak legszebb, legkedvesebb szakát még egyszer végigélvezzük emlékezetünkben.

Ezek az elbeszélések életteljes képekben varázsolták elénk a nagymama gyermek és leánykorát, a hanyatló empire, a bécsi congressus idejét, mikor a férfiak magas, szoros gallért, csipkés inget és szűk nadrágot viseltek, a nők pedig rövid derekat és rövid szoknyát s cipőszalagjaikkal körülkötötték harisnyáikat; a mikor a „pofoncsapott kalap” járta és a karokra vetett shawl, a mikor az egész világ lábújjhegyen járva és mélyen bókolva menuettet tánczolt és a Mozart zenéjéért lelkesedett; a mikor mindenki olyan illedelmes volt és minden oly ütemszerű, oly kimért, a mikor az emberek gyönyörködni vagy kacagni tudtak oly dolgok fölött, melyek bennünket ma már legfőlebb szánakozó mosolyra indítanak, és sokkal egyszerűbb módon jobban tudtak mulatni mint mai unokáik.

A nagyasszony leánykori emlékeiből különösen két deli férfialak képe látszott kisugározni; mindkettő katona volt és mind a kettő korán halt meg. Az egyik unokatestvére, Máriássy Károly volt, kiről még aggkorában is ragyogó szemmel, némi megindulással beszélt, a másik testvéré, Szinyei Merse Ferencz, a Napoleon-kori osztrák hadsereg egyik legszebb s legvitézebb tisztje, kedvelt tánczrendező a nádori bálokon s az Aspern mellett vívott győzelmes csatához fűződő emlékezetes tett hőse. Egy francia ágyútelep bevételére, mint különösen vakmerő vállalkozásra, önkénteseket toborzottak; ekkor Szinyei odalépett az ő sárosi tótjai elé: „Zamnu hlapczi!” (utánam fiúk) kiáltá s a bátor földiek élén rohammal foglalta el az üteget, a miért mindjárt a csatatéren századoszá léptették elő. Keserves végzet, hogy ennek a derék s a hadseregben kedvelt tisztnek halálát kevésbé később nyomorult boszú okozta. Szigorú lévén a rend és fegyelem fönntartásában, egyszer erősen megfenyített néhány Beaulieuezredbeli katonát, kik táborozás közben egy csapszékben duhajkodtak; ezek aztán Klosterneuburgban rálestek s estve orozva lelőtték. Haldokolva kegyelmet kért gyilkosai számára, de háboru folyamában ily merénylet kérlelhetetlen megtorlást igényelvén s a Szinyei ezrede is szinte lázongva követelvén vérboszút, a gyilkosoknak nem lehetett megkegyelmezni.

1818-at írtak, a mikor az erős testalkatu, élénk szemű és élénk eszű Szinyei-Merse Anna hajadon férjhez ment báró Berzeviczy Vincze, akkor már 37 éves sáros-daróczi földbirtokoshoz. Vincze utolsó férfisarja lett a Berzeviczy-család bárói ágának, mely Mária Terézia idejében kapta a hétágu koronát és csak három nemzedékre terjedt ki. Ősatyjuk az a Berzeviczy János volt, a ki nejével, Máriássy Évával együtt a XVII. század végén s a XVIII-iknak elején élt, és a most magtárul használt daróczi régi-ház szép mennyezeti gerendáján s aajtáján hátrahagyta a maga és neje nevét, mint „haeres Darócziensis” ezzel a mondással: „Jehovah, desiderium meum”. Az ő fia, szintén János, fiatal korában az utolsó török háborúk alatt fogságba került, s a daróczi levéltárban megőrizték a leveleket, melyekben börtöni életét írta le anyjának, kortársára, Mikes Kelemenre emlékeztető zamatos magyarsággal s melyekhez csatolta egy Bécsben készült képét is, mely őt, mint rabot ábrázolja, a mint a patkányok körül tánczolgják. Hazakerülvén, kassai tartományi biztos és királyi tanácsos lett, nőül vette a már említett L'Hullier Anna Mária bárónőt, ki korának rococo-stiljében építtette az egykor

Mansard-födeles újabb daróczi kastélyt, ott és Kassán élénk és vidám társas életet honosított meg s a ki férje érdemei révén megszerezte legidősb fiának Ferencznek a báróságot; Ferencznek b. Vécsey Teréztől született fia volt azután Vincze, fiútestvérei között az egyetlen, ki családot alapított.

Báró Berzeviczy Vincze érdekes, bár keveset emlegetett alakja kulturtörténetünknek; neve elválaszthatatlanul van hozzákötve nemzeti színészetünk első, hatalmas kifejlődéséhez s e téren szerzett nagy érdemei elismerésül választotta őt az Akadémia 1832-ben tiszteleti tagjává s tartott róla - már három évvel később - emlékbeszédet „atyjafia és barátja” gróf Dessewffy József az akadémia negyedik közülésén.

Ez az emlékbeszéd meleg érzéssel és finom szellemmel mutat rá arra a nevezetes jelenségre, hogy Berzeviczy Vincze, ki tót vidéken született s akkor német ajkú városi értelmiség körében töltötte éveik legnagyobb részét, a ki az iskolában latin nyelven tanult s katonakorában sokat járt külföldön, miképen lett mégis a nemzeti nyelv és nemzeti szellem egyik legerősebb terjesztőjének, a nemzeti színészetnek szervezőjévé, a vegyes ajkú felvidéken, Kassán toborozván össze, képezvén ki s indítván működésnek azokat a művészi erőket, melyek azután pesti színpadunkon egyesültek az egész országot beragyogó csillagzáttá. A Berzeviczy intendánsi kezei alól Kassáról kerültek ki Egressy, Déryné, Kántorné, Lendvay, Megyeri, Szentpétery, Szerdahelyi s hogy ezeknek, valamint az egész színtársulatnak mily igazán szellemi vezetője volt ő az Abaújmegye és Kassa város bizalmából néhány éven át, nagy anyagi áldozatok árán viselt intendánsi tisztében, azt ugyancsak a Dessewffy emlékbeszédjének Berzeviczyvel való beszélgetését idéző, közvetetlenségük által megkapó részei árúlják el nekünk. Látjuk ezekből, mily komoly szakértelemmel, mekkora tekintéllyel forgott ő színészei között, mennyi ügyességgel, tapintattal, kitartással, sőt furfanggal is uralkodott szeszélyeik, féltékenységeik, gyakran céljukat tévesztett becsvágyaik fölött s vezette azt a sok széthúzó erőt öntudatosan a közös cél felé, munkája végeztével arra a vallomásra fakadván, hogy: „sokkal könnyebb egy katona-századot, és gondolom, több ezredet is vezérteni, mint egy színész társaságot”. Hogy a színészek maguk hálásan őrizték az egykori kassai intendáns emlékét, azt az a megilletődés tanúsította, mely Egressy Gáboron erőt vett, mikor 1861-iki eperjesi vendégszereplése alkalmával a Berzeviczy báró leányával, Szmrecsányinéval találkozott.

Sajátságosan hányatott, szerfölött regényes életpálya volt Berzeviczy Vinczének iskolája arra a föladatra, melyet magyar színészetünk érdekében élete utolsó éveiben teljesítenie kellett. Szilaj és makacs természete már serdülő-korában éles összeütközésbe hozta őt szintén makacs s a mellett kissé zsarnoki hajlamú atyjával. Hogy miként jutott már 14 éves korában a katonasághoz, azt másképp beszéli el gr. Dessewffy megemlékezésében, és másképp beszélte el nekünk özvegye Daróczon; annyi kétségtelennek látszik, hogy Berzeviczy részt vett már az 1796-iki s azután az 1809-iki Napoleon elleni háborúban, hogy a Dalton, később Alvinczy-féle ezrednél s a horvát szerezsánoknál is szolgált és kapitányságig vitte. Már zsege korában a hadjárat minden fáradalmait, nélkülözéseit és szenvedéseit meg kellett ízlelnie; megsebesült és francia fogságba is került, de viszont e katonaévei alkalmat és módot nyújtottak neki különösen a legelőkelőbb olasz városok színpadi és zeneművészeti viszonyaival való megismerkedésre, miközben lelkében mélyen gyökerező hajlamok jutottak mind teljesebb kifejlődésre. Francia hadifogságának ideje alatt összebarátkozott több francia katonatiszttel, kik különösen művészi tekejátékát csodálták, de játékszenvedélye a kártya felé is vonta s úgy látszik e körülmény volt oka, hogy szüleivel való kibékülése is egyre késett, a katonaságnál sem volt maradása. Egyideig valóságos kalandor életet élt s ekkoriban kötött Bécsben benső barátságot Kisfaludy Károlylyal; nem szenved kétséget, hogy színészkedett is, álnév alatt s nem közönséges sikerrel, bár életének e részéből saját családtagjai előtt sem tett leleplezéseket. Végre az anya gyöngédebb szive volt az, mely a „tékozló fiú” hazatérését lehetővé tette; első találkozásukkor atyja Kassán még heves szemrehányásokkal illette, de Daróczon

anyja túlradó örömmel zárta szívére. A teljes kibékülést az eljegyzés hozta meg, mely kezességet látszott nyújtani atyjának, ki az egybekelést már meg nem érthette, arra nézve, hogy fia életének hányatott hajója immár biztos és nyugodt révbe tért. De a viharos múlt hátrahagyta nyomait Berzeviczy Vincze lelkületének bizonyos keserű pessimismusában, mely abban a gyakran hangoztatott mondásában is megnyilatkozott, hogy a ki negyven évet élt és még nem gyűlöli az embereket, annak nincs szíve!

Házaselete első éveit b. Berzeviczy Vincze Daróczon, a későbbiek jobbra Kassán töltötte, a hol háza volt, ott is halt meg 1834-ben, ötvenhárom éves korában, hirtelen, szélhűdés következtében, mely a zömök, vérmes testalkatú embert a casinóban; whistjáték mellett érte. Daróczot nem igen szerette, zordnak találta, a mint hogy az is lehetett abban az időben, a mikor a kastélyt még a későbbi park szép, magas fenyvese nem védte az északi szelek ellen s a lakóknak nem volt egyéb üdülőhelyök mint az út felé néző kis kert, és a bejáró pitvar ülőkéi.

Özvegye most egyedül maradt leányukkal, Máriával, ki tizenöt éves volt atyja halálakor, s kit gróf Desseffy már akkor mint „igen jó nevelésű elmés és kellemes kisasszonyt” jellemzett, atyja pedig korán kifejlődött komolyságára való tekintettel mindig „magister”-nek nevezett. Kassai házukat eladván, egészen Daróczra költöztek, a hol nemsokára nagy családi kör képződött az özvegy körül. Leánya Szmrecsányi Ödönhöz ment férjhez, az egykor Thurzó-féle árvai uradalom akkori praefectusának s árvai követnek, idb. Szmrecsányi Jánosnak fiához, egyikéhez a szép és közszeretethen álló három Szmrecsányinak, kik közül ketten, János és Darius közhivatalba léptek, az előbbi a bírói pályán ért el magas polczot, a második népszerű főispánja lett Árvának.

Berzeviczy Mária - Miczi, mint általánosan nevezték, - a Berzeviczy-család bárói ágának utolsó sarja, még csak tizenhat éves volt, a mikor - kevéssel atyja halálát követőleg s a bártfai fürdőben lejátszódott rövid mátkaság után - Daróczon megülték a fényes menyegzőt, melynél a tánczot az örömapa, az ősz hajfűrtjeivel is délczeg öreg Szmrecsányi János, nászasszonyával, Berzeviczy Vincze özvegyével kezdte meg. A fiatal pár néhány hónapot Árvában töltvén, azután végleg Daróczon telepedett meg, s a mint körülöttük szaporodtak a viruló gyermekek, úgy zsendült ki és terjedt szét a bájos kert is, melyet a fiatalok maguk ültettek arra a sivar mezőségre ott, az udvaron túl elterülő dombon, a hol az ő egybekelésök idejében egyetlenegy, roncsaiban még ma is a gyermekektől, unokáktól tiszteletben tartott vadcserezsnyefa állott. És a kert fái nőttek - mint időmérői annak a családi életnek, a mely őket is létrehozta s mint viruló hirdetői annak a szeretetnek és boldogságnak, mely abból a családi életből fakadt. Nőttek, mialatt ültetőjük barna fűrtjei megfehéredtek, úrnőjük élénk alakja meggörnyedt, a szeretett nagymama pedig a templom melletti sírba költözött: nőttek, mialatt a gyermekek lettek nagyszülőkké s az unokák vitték játékra a dédunokákat ugyanazok alá a lombok alá, melyeknek árnyékában ők szőtték egykor gyermekkoruk álmait...

Egy vers fekszik előttem, a melyen szigorú kritikus találhat kivetni valót, de a mely lehetetlen, hogy érző embert meg ne hasson, ha tudja, hogy azt egy öreg asszony írta, öt évvel aranylakodalma előtt és, hogy az annak a kertnek a dicsőítése, a melyet az ő imádott férje ültetett fiatalokorukban:

„Hadd mondjam el néked - dalban áldva téged -
Hálás érzelmemet, örök hű természet:
Hogy egy emberélet lankadtlan szorgalmát
Oly bőkezűséggel ím megjutalmazád.
Őtet, a ki küzdve csak te benned bízott,
Mikor pusztaságban kertet alakított;
Kinek fáradsága százszor semmivé lett,
Végre te - bár lassan - sikerhez vezetted.

Sovány, rideg zabföld és vad dudva helyett
Most bájos facsoport lombja árnyékot vet;
Körülte zöld pázsit... Hisz ez oly egyszerű!...
És mégis mondhatom, hogy kertünk gyönyörű!

Távollétünk alatt - egy hosszú télen át,
Ki adott rá ismét oly bájos díszruhát?...
Szépsége bennünket most újra meglepett:
Ezt néked köszönjük, te áldott természet!

És ha kedvesink most itt összejöhetnek,
Ezt is némi részben köszönjük a kertnek.
Áldom én azért az alakító kezet
És vele tégedet, örök hű természet.”

A daróczi park különösen szép nyírfáira való emlékeztetéssel a „Nyírfa” költői neve alatt írta ezeket a verseket nagynéném, Szmrecsányiné, már mint nagymama, abba a gyermeklapba, a melyet Vékén az ő unokái szerkesztettek, kiművelt költői tehetséggel bírt menyének Szmrecsányi Paulának gyermekei.

Abban az időben, melyről itt írok, a Szmrecsányi házaspárnak összesen tizenhat gyermeke közül tizennégy élt, valamennyit gonddal, szeretettel, igazi magyar szellemben nevelték föl, közülök példás családayává, kitűnő férfiúvá lett nem egy és valamennyin s az egész családi körön rajtamaradt valami abból a derüs, vonzó lélekből, a mely a daróczi nagyasszonyt mindenkinek, kik ismerték, oly feledhetlenné tette.

Bánó József a történelmi társulatban Berzeviczy Edmundról mondott emlékbeszédjében azt mondja a darócziakról: „Volt ennek a családnak egy őrangyala, az anyós... a nők leg-tökéletesebb mintaképe: Berzeviczy bárónő szül. Szinyei Anna... A daróczi ház, ezen páratlan nőnek és leányának befolyása alatt, a magyar családi élet legtiszteletreméltóbb példáját mutatja. A ki e családdal érintkezett, köréből csak javulva távozhatott... A boldog házasságnak gyümölcse tizennégy gyermek lett, s valamennyi a nagymama gondozása alatt nőtt fel, kit közönségesen daróczi nagymamának neveztek... Ünnepnep volt nekem, ünnepnap családomnak, midőn e minta-háznép körében a „daróczi nagymamát” tisztelhetjük...”

Egy nagyérdemű tudós barátom, a ki mint diák a hatvanas évek legelején az egyik Szmrecsányi fiú barátsága révén a szünidő alatt Daróczra került, még most is megilletődve beszéli el, hogy mikor az előtte egészen idegen vidéken, barátjának rá nézve idegen családi körébe belépett és a karosszékeben ülő nagymamához vezették, az két keze közé fogva fejét, nagy, beszédes, világító szemeivel belenézett az ő szemeibe, aztán nyájas mosollyal homlokra csókolt s mondá: „Te az én Muki unokámnak legkedvesebb barátja vagy, ezért én is szeretlek, és akarom, hogy jól érezd magadat nálunk!” Attól a perctől kezdve barátom úgy érezte magát Daróczon, mintha otthon lenne és az a sok leány és fiú körülötte mind testvére volna.

A nagy szünidő alatt volt természetesen legzajosabb a daróczi ház; a fiúk közül ketten Bécsben a Löwenburg-convictusban végezték a gymnasiumot, a hol a Berzeviczy Manó és Emil fiai is tanultak, az egyik technikus volt Bécsben, kettő kispap Egerben, illetőleg Pesten, ezek többnyire csak a nagy szünidőre jöhettek haza; ilyenkor valóságos ujraismerkedésre volt szükség a sok gyermek között, a kik egy egész esztendőn át nem látták egymást. Engem, a ki otthon szűk családi körhöz és csendhez voltam szokva, gyermekkoromban szinte elkábított a daróczi roppant népes társaság zaja, meg a minduntalan megújuló táncz, - tánczoltak a szobában, tánczoltak a szabadban, az udvaron a ház előtt, maga a családfő, Szmrecsányi Ödön bátyám járta legelől, daliásan, nem is „halkan öregesen, násznagyosan”, mint Toldy; forgatta

leányait, a kiknek némelyike már 15-16 éves korában lett bájos menyecskévé s a kik aztán nyaranta férjestől jöttek Daróczra, később piczi gyerekestül, - Anna-napra, a mikor a nagymamát ünnepelték, meg Kisasszony napjára szeptemberben, a mikor a mamának volt névünnepe. Egy ilyen daróczi családi ünnepélyt Fáy Béla kedvesen írt le a „Nefelejts”-ben, 1860-ban; akkor egész hangversenyt rögtönöztek s a művész mind a családból és a legközelebbi rokonságból telt ki, a Hymnus éneklése sem hiányzott, a leányok szép zongorajátékának pedig maga az ünnepelt mama volt a mestere. Emlékszem a próbákra, melyeket akkor a fiatalság a körmagyarból a mi házunknál tartott, két akkoriban különösen ünnepelt szépség is részt vett bennök: Jekelfalussy Berta és Hajnik Irén. A daróczi ünnepélyen azután a táncz természetesen véget nem ért virradás előtt s zene és szép szó közt folyt bőven a bor is, a saját termésű pompás hegyaljai, melyről híres volt a daróczi ház pinczéje.

Szmrecsányi Ödön igazi mintaképe volt a szeretetreméltó háziúrnak; gyönyörűsége telt a vendéglátásban és életszükséglete volt az, hogy maga körül jókedvtől sugárzó arcokat lásson. Értett is nevével együtt a nagy ház vezetéséhez, szép gazdaságában pedig a képzelhető legpatriarchalisabb viszony uralkodott; azon az úrbériség eltörlése nem változtatott semmit: az ő faluiban minden ember azontúl is olyan tisztelettel, de egyuttal olyan ragaszkodással nézett a földesurára, mintha valamennyiöknek egy személyben parancsolója s jószágos atyja is volna. Legkedvesebb alak volt azonban az öreg úr az ő szép kertjében, követve hatalmas nagy fehér komondoraitól. Ha nejét karonfogva végigsétálta a gyönyörű árnyékos, széles, kocsival is járható utakat, miközben fokos-botjával utasításokat adott a munkásoknak jobbra is, balra is, - mert ebben a páratlanul szép parkban minden részlet az ő legszemélyesebb eszméje, alkotása volt, - ha néha összehajolva boldog egyetértéssel megbeszéltek valamit: hogy itt kilátást kell nyitni a fenyves felé, vagy ütéstelepet alakítani a legujabb unokacs család számára: olyankor úgy látszott, mintha nem csak a pázsiton játszó gyermekcsereg, de ezek a fák és bokrok is mind, mind az ő családjuk volnának...

És ha most néha a daróczi park, vénségökben is szép árnyas fái alatt járok, szinte hihetetlennek látszik nekem még mindig, hogy az útfordulónál nem találkozom többé azzal a két ismert alakkal: a galambősz, délczeg aggastyánnal és boldogan ráhajoló, sugárzó szemű, jószágos feleségével...

VIII. A „Próbakő”.

Elöttem fekszik három piros kötésű könyv: harmadfél évfolyama annak a „Próbakő” című családi gyermeklapnak, melyet nevelőnk, Strauch Albert vezetése alatt 1862 januárjától 1864 közepéig szerkesztettünk. Hogy ennek a nevelőnk ügyessége és kitartása által ritka hosszú életűvé lett s mindvégig tervszerű következetességgel keresztülvitt gyermekvállalkozásnak sok elismerésben is lett része: az ma már az én szememben nem főbecse a „Próbakő”-nek; legnagyobb értéket ma annak tulajdonítok, hogy egész gyermekkoromból az a harmadfél év áll legélénkebb színekben előttem, a mely a maga élő krónikáját hagyta hátra e házi lap köteteiben.

Maga a szerkesztő nevelő mondja el az első évfolyam végén, hogy a lap első megindításakor Eperjesen, nem is gondolt arra, hogy ez a vállalkozás egyéb legyen értelemgyakorló szórakoztatásnál, növendéke egy gyermeki ötleténél, a melynek tért enged, a míg komolyabb nevelési céloknak ártalmára nincs, és számolt azzal, hogy kedvünk lankadása hamar fogja más eszközét keresni a szórakoztató szellemi játéknak. Azonban lassanként fölismerte az előnyöket, melyekkel ily foglalkozás jár, ha a szülők biztató érdeklődése és a nevelő kiméletes irányítása azt szinte észrevétlenül a nevelés és tanítás céljainak eszközévé tudják tenni, és így történt azután, hogy a „Próbakő” lapjain a tanulás és a mulatság olyan szép barátságos egyességre léptek, mely a kölcsönhatás lankadhatatlan erejével biztosította vállalkozásunk virágzását mindaddig, míg csak annak részesei együtt maradtak.

A hetenkint megjelent kis lapban részint értekezések, részint vitatkozások alakjában földolgoztuk szabadon majdnem az összes tanultakat, főkép a történetet, földleírást, természetrajzot, mellékletül térképeket és rajzokat is szolgáltatva hozzá. Ezt aztán kiegészítették néha elmélkedések, verselési kísérletek, regék, kötött vagy kötetlen beszédben, mindennemű élményeink s a látott helyek, tett kirándulások leírásai, szám- és betűrejtvények s végül a szerkesztő kritikája és a lefolyt hét napjainak krónikája, „Heti Naptár” címen.

A törzsmunkatársak maguk a növendékek voltak, t. i. Rózsi testvérem és én, kikhez 1862 ősztől kezdve velem majdnem egykorú unokatestvérem Szmracsányi Miklós járult, a kit szülei Daróczról a mi házukba adtak nevelésbe s a ki majdnem két éven át szintén Strauch tanítói vezetése alatt állott. Sűrűn írt azonban a lapba idősebb nővérem Ninon is, és koronként egyes hozzánk látogatóba járó rokonok és barátok, gyermekek és felnőttek is, úgy, hogy a „Próbakő”-nek szinte híre volt az ismeretség legtágasabb köreiből, a szülők, rokonok jutalmakat tűztek ki egyes benne megjelenendő munkákra, Daróczon pedig egyideig versenytársa támadt egy második családi lapban, a melynek szerkesztője akkor ugyan maga is csak diák volt, de később sokkal többre vitte a mi Strauchunknál, mert ez idő szerint - püspök. Hosszú évek múltával azután a „Próbakő” régi mohos törzse új hajtást eresztett: az egyik munkatárs gyermekei vitték ezt az új hajtást virágzásra „Szarkaláb” cím alatt s benne anyjok verseivel keltek új versenyre.

Az alaphang, a mely a gyermeklapnak majdnem minden dolgozatából kicsendül: az a búsongó, vágyó, de már reményében, öntudatában megerősödött hazaszeretet volt, a mely a hatvanas évek elejét jellemezte, a melyet szülő, nevelő, rokon, barát, az egész környezet s minden érintkezés táplált bennünk gyermekekben s a mely akkor több volt tetszetős és megszokott frazeológiánál. A kilencz éves gyermek a benső meggyőződés hangján írta: „Vajjon nem kell-e tehát e drága honért, ha szükség, százszor a tűzbe menni; szabadságáért a végső piros cseppig - halálig küzdeni?” Az 1862-iki karácsonyt a „Próbakő” e szavakkal köszöntötte:

„Imádkozzunk az Istenhez, -
Ha ő segít, jobb ünnep lesz -
Ad ő nekünk karácsonyt még:
Imádkozzunk szabadságért!”

A legjobb versek egyike egy tizennégy éves leány tollából került a Próbakőbe; később iskolai, óvodai verseskönyvecskék is fölvevették s imitt-amott szavalgatták az iskolásgyermek; „Magyar gyermek” a címe, ebből az öt versszakból áll:

„Ha megvágom az ujjamat,
Vagy ha megütöm magamat,
Nem sírok én, nem jajgatok,
Mert én magyar gyermek vagyok!

A mi szűmben, az ajkamon,
Igéretem mindig tartom,
Soh' senkinek sem hazudok,
Mert én magyar gyermek vagyok.

Megbocsátok, ha sértenek,
De velem bármit nem tesznek,
Mert tudják kicsinyek s nagyok,
Hogy én magyar gyermek vagyok.

Az Isten legelső nekem,
Utána mindjárt nemzetem,
Mert míg e világon vagyok,
Csak magyar gyermek maradok!

És hogyha templomba megyek,
Hálát ott jó Istenemnek,
Először is azért adok,
Hogy én magyar gyermek vagyok!”

Az egyik hazafias költeménynek a vége elmaradt, - a szerző saját vallomása szerint azért, mert „nagyon szabadon volt írva, a mostani időben pedig senki sem tehet itt, hazánkban valamit szabadon, kivéven a katonákat”...

Volt atyámnak egy szellemes, kedves unokatestvére, Kolosy Miklós, a ki utóbb mint Sáros-megye aranytollú főjegyzője nagy érdemeket szerzett az újabb megyeservezés körül, egy a közigazgatási állapotok nyomoruságait jóízű gúnnyal festő könyvével is feltűnt s a nyolczvanas évek elején sok testi szenvedés után tragikusan húnyt el. Gondolkodásának, írmódjának olyan magyaros zamata volt, a minő akkor Sárosban a ritkaság becsével bírt; ő egy búcsúztatót írt az inséges voltáról híres 1863-ik évre, mely ezzel a tárgygyal ügyesen fonta össze a „Próbakő” címét, a melyben a költemény megjelent; közlöm első és utolsó versszakát:

„Szám- s nyomorban páratlan év
Elmúltak hát napjaid!
Ivadékod hallja most már
Áldozatid jajjait!
Óh engedd, hogy ez legyen az,
Mi te lettél volna bár,
Legyen méltó már nevére:
„Új”, azaz: „jó” egyszer már.

Ezernyolczszázhatvanhárom,
 Sok rád mondja: „Az én károm!”
 Szüksége ily próbakőre
 A magyarnak nincs jövőre!
 Biz kijutott mindenkinek
 A próbakő ez idén!
 De egy igaz magyarnak sem
 Változtatott ez hitén,
 És nem is fog! kívált ott, hol
 Az ifjabb nemzedéket,
 Próbakő készíti elő,
 Edzeni az erőket.
 A valódi próbakőre
 Ti is ekként készültök,
 Jóért, szépért, a hazáért
 Már mostan is hevültök;
 Cselekvések éber őre
 Serkentsen újabb erőre:
 Sok, sok ilyen „Próbakő”-re
 Van szükség most és jövőre!

Házunknál akkor nagyok és kicsinyek egyaránt örültek a vasárnap reggelre, a mikor a reggeli asztalhoz „Strauch bácsi” magával hozta s bemutatta a „Próbakő” új számát; atyám nézte át legelőször, kinek-kinek kijárt az elismerés érdem szerint, a mi különösen olyankor esett jól, ha szombaton meg kellett szorítanunk az üstökünket, nehogy elkéssünk. Néhány hónapon át a Próbakőnek testvére is volt, a „Kleeblatt” című, csak havonként megjelent házi lap, melyet szintén a három növendék írt német nyelvgyakorlatképen, mi fiúk egy pár latin dolgozatot is közöltünk benne.

Házi életünk főképp a gyermekek nevelése körül forogván, tanulmányainkra is mindig inkább serkentőleg, mint zavarólag hatott. Atyám, bár mezőgazdaságát még a megelőző évben bérbeadta, talált magának birtokán elég teendőt, s azonfölül rokoni jó szive és szolgáltat-készsége s a bizalom révén, melylyel iránta az egész atyafiság viseltetett, a nemzetség és közbirtokosság közös ügyeinek intézése meg a családbeli árvák gondnoksága is legnagyobb részt reá háramlott. Gyakran kellett Eperjesre is bejárnia, ilyenkor sohasem jött üres kézzel vissza, hanem mindig mindegyikünknek hozott valamit, nekünk legtöbbször könyveket; „Rüstig Zsigmond, a brémai tengerész” - egyik válfaja a Robinson-históriáknak, - szintén apám egy ilyen eperjesi útja alkalmával került a házba s kedvencz olvasmánya lett az egész gyermektársaságnak. Nagyban divatozott az ornithológia is, én verses madárregéket írtam a Gellert meséi s Tompának a „Sas és csalogány” című költeménye mintájára; Szmrecsányi Miklóssal örökké madarakat rajzolgattunk, én különösen a sasért lelkesedtem, olyannyira, hogy a legsúlyosabb büntetés, melyet nevelőnk olykor rám szabott, az volt, hogy egy időre eltiltott a sasok rajzolásától; „magister avium” lett a nevem s míg előbb csak madarokról szóló könyveket kaptam ajándékba, utóbb szobánk szekrényeinek teteje megtelt kitömött madarakkal is. Hogy a vivarium se hiányozzék, télen egy ablakban egész rendszeresen fogtuk díóval a czinegéseket s azután megfigyeltük életüket, mulatozásukat, viaskodásaikat, némelyiknek a halálát is. Egyszer egy furcsa ritka színű madár került a fogságunkba, melyet sem a Hanák természetrajza, sem a Schubert-Virányi-féle nagy képes madárkönyv, sem a Sárvári-Eöry Andor „Madárvilága”, sem a gr. Lázár Kálmán „Lég urai” szerint - több kútfő nem állott rendelkezésünkre, - osztályozni és meghatározni nem tudtunk; végül a - főszolgabíró tekintélyéhez fordultunk, a ki éppen Berzeviczén tett akkor törvényt s apám házában lakott. Az öreg

úr - Úsz Constantnak hívták - szakértő szemekkel vizsgálta meg a csicsergő kis Anonymust s kijelentette, hogy ez „csicsirke”. Mi összenéztünk, mert ilyen madárnevet még sohasem hallottunk, de végre belényugodtunk a kérdésnek illetően közigazgatási úton való eldöntésébe.

Az ornithologiai kedvtelésnek még tágabb tere nyílt künn a kertben s a mezőn; a harkály kopogását ellesni is multság számba ment, de egy magasban örvényző héja lecsapását megfigyelhetni - az már esemény volt; Strauch néha lelőtt egy-egy varjút vagy szarkát, annak aztán a tollazata színét oly alaposan tanulmányoztuk, hogy többé a rajzban hibát nem ejthettünk. Nevelőnk - a mennyire értett hozzá - igyekezett a kertészkedéssel is megismertetni; általában gondja volt rá, hogy az iskolai órákon kívül sokat legyünk a szabadban. Atyám egy barátja, Semsey János útmutatása szerint rendszeres tornafőlszerelést rendeztek be számunkra a kert egy porondos helyén, ott végeztük a tornázást; de ennél is jobb testgyakorlat volt a csatázás, melyet nevelőnkkel a kertben folytattunk. Ő volt az egyik párt, én és Szmrecsányi Miklós a másik; rendesen valami megerősített posztóból kellett az ellenfelünket kizavarnunk, a ki aztán nem késett visszaadni a kölcsönt. Később valóságos várat építettünk az ilyen ostromjáték céljaira; magunk ástuk a sánczárkokat, magunk hordtuk össze a kőfalat, czölöpök köré fűzfavesszőket fontunk, egy régi ajtó szolgált dobogóul, fenyőgalyak fedélül; mikor készen lett, zászlót tűztünk ki az ormára s nagy ozsonnával avattuk föl és természetesen a Próbakő számára is lerajzoltuk a mi „várunkat”.

A vasárnapi katonásdi alkalmával gyakran bejártuk a szomszéd dombok, völgyek elejét, de igazi fogalmat a vidékről akkor nyertünk, a mikor atyám és Strauch társaságában először másztuk meg a Feketehegyet. Mezei utakon és ösvényeken becsületes járást kellett végeznünk, míg a fölött a mohos sziklakő fölött, a melynél - mint nekünk mondták - boldogult, öreg Albert bátyánk szokott volt megpihenni, elértük atyámnak a hegy félmagasságában levő majorját, a mely akkor - eltekintve egy pár fiatal jegenyefától - teljesen kopár, lombtalan környéken állott; de annál szebb a széttekintés innen a szemben fekvő hegyláncz mély erdős völgyeibe, Berzeviczére, a füzesre, a kigyózó folyóra, a barázdás vagy kalásztengeres mezőkre - a mi mind térkép gyanánt szétterítve feküdt előttünk. Azután kezdődött csak az igazi mászás: falmeredekségű sziklák közt kőgörgeteges árkokon vagy sikamlós fűvön vad bozót tövises ágai között; a szikla néhol annyira hasonlatossá lesz a várbástyákhoz, hogy gyermekképzeletünkben csakhamar megszületett a rege: Tombócz és Rejteszeg szomszédvárak regéje, a melyeket testvérviszály miatt ért az átok: az egyik sziklává lett mindenestül, a másikat lehúzta az ördög magához a mélybe - annak a helyén támadt az a horpadás ott; a széljárta hegytetőn. S mikor fenn voltunk a tetőn, akkor láttuk még csak igazán fáradságunk jutalmát: a lublóí vártól a sárosiig ellát itt a szem, a gácsországi határhegyektől a Strázsok kúpjáig, a Tárcza ezüst szalagját egész Héthársig kísérelheti, a daróczi kertben távcsővel kerestük játszótársainkat... A hegy lejtője északkelet felé még meredekebb mint a berzeviczei oldalon, a közvetlen alatta fekvő Polom község szalmafüdes háziköit valóságos madártávlatból láttuk innen, azt hittük, hogy az eldobott s nagy ugrásokkal guruló kőnek egyenesen a házfedelekre kell esnie. Mikor pedig a nyugati hegyhátra mentünk át, onnan a Tátra bérceit pillantottuk meg a távolban, felhőkkel vállaikon, egész tündöklő pompájokban, s lenn a Tárcza összeszűkülő völgyében összerakott gyermekjátékként sorakoztak Stelbach (most már Csendes-patak) és Balázsvágás ruthén falvak házai. Leheveredtünk a fűszeres illatú, bársonyos érintésű, mohos gyepre és elmerültünk annak az új világnak a szemléletébe, a mely most tárult csak föl előttünk, pedig voltaképen oly közel volt hozzánk. A tiszta hegyi, - már szinte havasi - levegőben a szemhatáron élesen rajzolódtak le a hegy sziklás formái, óriásnak látszott a pásztor alakja, ki gúnyáját nyakára húzva ballagott a karám felé vonuló juhnyáj után, messziről áthallatszott a nyájörző kutya ugatása, a rendetlenül összezsugoruló kolompok olyan ziláltan hangzottak, mintha a nyáj folytonos rohanásban volna, pedig inkább lassan haladt, csak fejökkel bólogattak a juhok menésközben.

Az a feketehegyi kirándulás lobbantotta először lángra szerelmemet a mi gyönyörű hegyeink iránt; lassanként aztán minden részletökben, minden színben és fényben megismertem és megszerettem őket: a fenyveserdő ábrándos, fájdalmas sóhajtását, mikor a szél keresztülfut sudarain, napsütött aranyzöldjét, amelynek aljában a buja fűben tücskök czirpognak, míg lenn a völgy árnyékos mélyében az összehajló páfrány alatt zuhog a patak; a hegyhátak szélesre elnyúló kaszálóit, ezeket a virágtól tarka szőnyeget, melyeken a réti munka idejében fölcsendül az ének, dalossá lesz a határ, a szembenfekvő hegyekről vígan felel a szepesi népdal a sárosi nóta kesergő hangjaira. És megszerettem az erdei vágások dúsan virító növényzetét is, azokat az embermagasságú virágbokrokat, a melyek a távolban is violaszínre festenek egész területeket, a lomberdők és cserjék övét, mely „hervadóban elbűvölőbb, mint fakadóban,” mert telített, érett őszi színezete a vérpirostól az aranysárgáig minden változatot felölel s mert míg a tavasz csak pointilleur módjára színez, az ősz széles színfoltokban leli kedvét.

A mi sárosi mezőink tavaszi és nyárkezdeti virágdíszre leginkább a Szinyei Pál festményei által szerzett polgárjogot a művészet világában; ő vásznára tudja varázsolni annak egész színpompáját, de legnépszerűbbé mégis pipacsflóránk lett általa. Ámde a pipacs csak a harsonája a színek ama hangversenyének, melyet a természet naiv, öntudatlan virtuozitással rendez a mi mezőink virágaival: abban megvan a maga fontos szerepe a búzavirágnak, a kúszó vadbükönynek, a fehér katalinvirágnak és koronafürtnek, a kék harangvirágnak és kígyószisznek, a sárga kecskedísznek és oroszlánfejnek s a bíbor mécsvirágnak; még az árokperti nefelejtsnek, az útszéli bogáncskórónak, az illatos kakukfűnek és démutkának is; olykor még a nyár derekán szinte megrészegezdünk attól az illatpárától, mely szűk mezei utakon haladtunkban ráunkborúl, mintha nyájaskodva, majd szilaj öleléssel minden érzékünket rabul akarná ejteni a természet.

Azonban a legszebb késő tavaszi álma a mi felvidéki természetünknek a vadrózsák virágzása; valóságos szentiván-éji álom, mert a legrövidebb nyáréj idejébe esik, a mikor tavasz és nyár egybekelnek: a tavasz menyasszonyként vonul a völgynek virágokkal hintett útján vőlegénye elé s ünneplésre föl van bokrétázva az útszél, a mesgye, a liget, a dombtető, minden vadrózsabokor egy-egy tündérkezektől kötött bokréta, mely maga is a menyasszonyt példázza: élénken ki van pirúlva mikor megjelenik, de a türelmetlen vőlegény, a nyár forró napjának csókjaival mindinkább elhalványítja a hullatag szirmokat s az őszen már csak a piros gyümölcs marad.

Az ősz mélabús költészetét először a Tompa verseiből értettem meg, a ki első kedvenczem volt a költők világában; a tél költői kommentárját Petőfi szép természetfestése: „A pusztán télen” adta meg, a nyári falusi élet visszhangja Arany „Családi köré”-ből csendült felém. Az iskolai tanulás mellett emlékezetünknek játszva megszerzett kis költeménykészlete ilyenképen most már érzelmesebb lyrai versekkel is gazdagodott a rendes szavalati darabok mellett, a melyek közül természetesen nem hiányozhattak a Garay „Kont”-ja sem, meg a Tóth Kálmán „Ki volt nagyobb” -ja, de a leglelkesebb szavalmánynak mégis csak a „Rákóczi”-t tartottuk, azt a most már szinte elfelejtett, kissé dagályos, de tüzes rhapsodiát, mely így kezdődik: „Elmerülve állok a munkácsi téren”, s a melyet mi akkor - helytelenül - a Gyulai Pál művének tartottunk.

Többé-kevésbé mindig a véletlen játéka az, hogy a sok közül milyen könyvek kerülnek egy gyermek kezeibe s ez a véletlen mégis gyakran elhatározó, különösen a gyermeki képzelet romantikai világának megalakulásában. Nálunk nagy szerepet vitt ebben a tekintetben a Jókai akkor megjelent „Téli zöld”-je a maga krimi és kaukázusi történeteivel, s különösen a „Khámok utódja”-nak ábrándosan regényes históriájával, nem különben később az Andersen meséi. De sajátságos, hogy képzeletünket akkoriban talán legtöbbet egy könyv foglalkoztatta, a melyet csak jóval később olvashattunk, de a melynek a tartalmáról sokat hallottunk: a

Jósika Miklós „Hat Uderszky leány”-a. Említettem már, hogy történeti adatok szerint Berzeviczén egykor várnak kellett lennie s a hagyomány annak helyét a temető dombján keresi. Bonfinius említi egy helyen, hogy Uderszky huszita rablóvezérnek volt egy mentsvára „Sáros” közelében „in Poloniae finibus... quod Breznicze nominabant”. Tekintve, hogy milyen önkényesen alakította át a Mátyás ékes tollú historikusa a helyneveket, épenséggel nincs kizárva, sőt nem is valószínűtlen, hogy az Uderszky vára csakugyan Berzeviczén volt. Ezt hallhattuk mi is gyermekkorunkban s ez hozta oly közel hozzánk az Uderszky-reminiscentiákat; hányszor építettük föl székekből az Uderszky várát minden titkos járataival együtt, hat leányának nevét könyv nélkül tudtuk; Bruna, Vanda, Libussa, Mira, Bogumilla, Velleda s addig nem volt nyugtunk, a míg legalább egy csikó nem kapta meg a „Mira” nevet.

Egy másik dolog, a mit inkább csak vágytunk ismerni, mint ismertünk: az olasz operák eszme- és zeneköre volt. Ninon nővérem némelyikből zongorakivonatot játszott s egy párat ő szüleimmel hallván is Eperjesen, Kassán, egyes részleteket el tudott mondani belőlük; néhánynak a librettóját régi magyar fordításban megtaláltam az apám könyvtárában, Máriássy János bátyám pedig több áriát énekelni is tudott, eredeti olasz szöveggel, például Ernani-ból a király fenyegető szavait don Rui Gomez de Silvához:

„Lo vedremo oh veglio audace,
Se resistermi potrai,
Se tranquillo sfiderai
La vendetta del tuo re!”

Bizonyosan ezek voltak az első olasz versek, a melyeket megtanultam. Így aztán festett és kivágott alakokkal könnyű volt játékszínpadunkon eljátszani a Trobadourt, a Normát, az Ernanit. Ezeket akkoriban a színpadon láthatni nem jutott osztályrészemül, az első olasz opera, a melyet a maga valóságában hallhattam, a Bellini Sonnambulája volt, a melyet Kassán adtak elő, mikor anyám egyszer, egy jó vizsgám jutalmául a „Felvidék fővárosá”-ba elvitt.

Magunk is játszottunk különben színdarabot megint s természetesen szavalással egybekötve; ezúttal nevelőnk írta meg a darabot, mely bennünket, változtatott nevek alatt, de a mi igazi mivoltunkban tüntetett föl s melynek rövid és egyszerű meséje az volt, hogy három növendék és a ház fölserdült kisasszonya a nevelő pályabírósága mellett versenyeznek egy születésnap köszöntővel, melylyel kedves „Józsi bácsijukat” akarják meglepni s melynek jutalma az, hogy a pályanyertes elszavalja a „Rákóczi”-t, „Józsi bácsi” s természetesen a többi vendégközönség előtt. Nekem jutott a pályanyertes szerepe s az ünnepezt bácsi Dobay József volt, a forradalmi ezredes, a ki szavalásom után meghatottan, könnyezve zárt karjaiba, mintha ő is fölfohászkodott volna a Rákóczi szelleméhez, hogy „Vezérelj el minket a végső csatára!” Dobayban mi gyermekek is mindig főképp a hős katonát láttuk, mert járása, magatartása, beszédje mindig katonás maradt, mint gazdálkodó földbirtokos sohasem tévesztette szeme elől igazi hivatását, mely később újra megnyilandó volt előtte: gazdaságában is lóháton járt, saját nevelésű csinos paripán, otthon pedig mindig hadászati könyveiben, térképeiben buvárkodott, maga is írt egy nagyobb magyar hadászati munkát, melyet az akadémia bírálata alá bocsátott, s melyről az egyik bíráló, valószínűleg Kis Károly igen elismerőleg nyilatkozott; később német nyelven adta ki az 1866-iki osztrák-porosz háború bírálatát.

Az olyan alkalom, mint a házielőadás és később a tánczleccék a berzeviczeieken, darócziakon, pétermezőieken kívül rendszeren más látogatókat is hozott körünkbe. A berzeviczeiek között a mi szemeinkben legnépszerűbb alak akkoriban a már koros, de fiatalos kedélyű Berzeviczy Josua volt, egy minden tekintetben eredeti jelenség, mestere és nélkülözhetetlen részese a minden esti préférence-játszmának, melyben még Strauchot ismerte el legveszedelmesebb ellenfelének; a gazdálkodást, miután vagyonát nagy igyekezettel jó rendbe hozta, fiaira bízta, ő maga szemlélődő életet élt azontúl s komoly foglalkozásnak csak a kártyát

tekintette. Beszédje a régi sárosi tótos magyarságnak és németségnek példája volt még, de latinul jól beszélt, minden szavából egészséges elme és egészséges humor villogtak ki s kecskeszakállas, hosszúkas feje is nem annyira a rútnek, mint inkább a hol öntudatlan, hol öntudatos komikumnak ellenállhatatlan s mindig mulattató erejével hatott. Később Szmrecsányi Miklós oly jól tudta lerajzolni azt a jellegzetes arcot, hogy képei szinte népszerűkké lettek s „Josua bátyánk” szörnyen elcsodálkozott, mikor egyszer e rajzok nyomán Budapesten rá nézve idegen emberek, fölsímték őt.

Máriássyékön és Görgeyéken kívül abban az időben özvegy Weiss bárónő is - Szinyei-Roskoványi-réven rokonunk - ellátogatott hozzánk Bécsből, leányával Alfonsine-al, ki mint zongoraművésznő több sikerült hangversenyt adott Pesten s a felvidéki városokban s házukban is élénkítette a zenekedvet. De különösen a Medveczky-Bolgár rokonság több tagja időzött hosszasan nálunk. Nagyatyám nővére, Berzeviczy Antónia Medveczky Józsefnél volt férjénél, ki ügyész volt Eperjesen a 30-as 40-es években, később Máramaroszigeten törvényszéki elnök s legvégül főtörvényszéki bíró Kassán; Várady Gábor, mint eperjesi diák házuknál lakván, nagy szeretettel emlékezett meg róluk. Ott nőttek föl Medveczkyék leányai, kik közül Auróra, a kiért leánykorában Sárosy Gyula, a költő rajongott, később Bolgár Ferencz máramaroszigeti cameralis assessor neje lett s anyja azoknak a Bolgár fiúknak, kik a 60-as években oly szívesen jártak hozzánk és Pétermezőre, a hol Dobay néném nővéröket, az ifjabb Aurórát egészen házába, leányaúl fogadta. Az öreg nagynéni, Medveczkyné, már mint özvegy, egyetlen hajadon leányával, Etelkával 1863 őszén Kassáról hozzánk költözött Berzeviczére, a telet házuknál töltötte, tavasszal azután külön lakást vett egy szomszéd házában, ott is halt meg kevéssel később.

A Bolgár fiúk közül négyen fordultak meg akkor nálunk. Kálmán, kit már említettem, előbb egri diák volt, majd kassai klérikus, azután letette a kék reverendát s jogászi és hivatali pályára lépett, most tanfelügyelő Baranyában; klérikus korában egyszer másszor ő mondta a vecsernyét berzeviczei templomunkban és én ministráltam neki; élénk, víg fiú volt, sokat verselt s cikket küldött a „Próbakő” számára. Ferencz, a legifjabbik, a mostani államtitkár, akkor a kassai katonai iskolában volt kis katona-növendék, ott meg is látogattuk anyámmal, 1864 nyarán került először házukhoz.

Legtöbbször s leghosszasabban volt nálunk a „Próbakő” idejében a két legidősebb Bolgár: Emil és Béla. Emil - a mostani curiai bíró - akkor tiszteletbeli jurátus a királyi táblánál és gyakornok, rokona, Markuszovszky József nagytekintélyű ügyvédi irodájában, korát meghaladó komolyságával, szép képzettségével s már akkor jeles írói tollával, különös mértékben bírta atyám bizalmát és szeretetét, ki sűrű levelezésben állott vele s gyakran hívta őt házukhoz. Minden irodalmi s könyvészeti dologban ő volt a tanácsadó és közbenjáró; ő juttatta a Dobay József tanulmányát az Akadémiához s a „Próbakő” első kötetét barátja Vétsey Tamás - akkor Eötvösnél házi nevelő - útján báró Eötvös Józsefhez; atyám egy nyelvészeti kérdést vetett föl, erre nézve Bolgár Emil útján kapta meg Fogarasy Jánosnak az ő felfogását megerősítő véleményét. Pestről írt levelei kimerítő képét nyújtották mindig a fővárosi és országos közállapotoknak is, s ha elhagyta Berzeviczét, sárosi benyomásairól közleményeket írt a „Vasárnapi Ujságba”, melyekben egyszer-másszor - öröndetes megdöbbenésünkre - még rólunk s a „Próbakő”-ről is megemlékezett.

Öcscse Béla - ki akkor 21-22 éves volt - ma már nincs az élők sorában; 1865-ben halt meg egész fiatalon, Péterváradon, megsemmisítve azokat a reményeket, a melyeket mindnyájan, kik ismertük, fűztünk az ő jövőjéhez.

Mint nagytehetségű, keblében a legnemesebb érzelmek mellett merész álmokat és ideális vágyakat melengető ifjú, egy balul sikerült érettségi vizsgálat miatt besoroztatott s kénytelen volt kadéti minőségben a kaszárniai élet sivárságai közepett tölteni legszebb éveit.

Gyakran betegeskedett, egyszer már 1861 tavaszán azt írta atyámnak, hogy fölvette az utolsó kenetet és várta a halált. „Én nem félek a haláltól - úgymond - de most, most a nagy idők elején, midőn hazánk sorsa a válság pontján áll, most nehéz lett volna és keserű a halál!” A bécsi Alserkaszárnnyában, mialatt gyakran kellett a zászlót a Burg „vakprádéján” előlvinnie, mialatt ezredese számára a jövő harcok térképeit kellett megrajzolnia, vagy szabad óráiban Bécs mulatóhelyein hallania azt a dalt: „Schleswig-Holstein meerumschlungen”, sohasem feledkezett meg magyarságáról, hazájáról. „Legyen meggyőződve - írta atyámnak egyszer - hogy német egyenruhám alatt tiszta magyar szív ver, mely hazáját s jó rokonait soha meg nem szűnik végtelenül szeretni.” „Óh nem hiheted - írta egy más alkalommal nővéremnek - mennyi béketűrésbe, mennyi lelki küzdelembe kerül nekem látszólag meglegedetten viselni oly kötelekeket, melyek ellen minden érzelmem, minden gondolatom föllázad, a legnagyobb lelkiismeretességgel, szigorú pontossággal teljesíteni oly kötelességeket, miket szívemből utálok! Küzdök és tűnök, mert tűnöm kell. A végzet rendelte így s nekem meg kell nyugodnom benne... A jövőben bízva, éjjel-nappal tanulok s dolgozom, így fogom csak elérni célomat s így rázhatom le az utált kötelekeket s léphetek egykor a világ elé büszkén a névre, melynek becsületet és maradandó emléket szerezni legfőbb törekvésem!...”

Ezek a nagy, belső küzdelmek, melyeket lelkének önmagával s még azonfölül testének gyöngye szervezetével kellett vívnia, készítették elő azt a lelki válságot, melynek súlya alatt később leroskadott. Az egyedüli, a mi olykor fölélesztette reményeit, a háborúra való kilátás volt. A katonaság - úgy érezte - háborúban a legszebb pálya, békében megöli őt!

Már 1863 decemberében azzal biztatja magát, hogy ezrede Dániába vagy Olaszországba fog menni; azután a rákövetkező márciusban szomorúan jelenti, hogy reményei nem teljesültek, ezrede nem megy Schleswigbe, a tett mezeje zárva marad előtte „s míg társaink éjszakai győzelmeket vívnak, minket testileg-lelkileg fölemészt a gépies exercizálás, a reglement, a parádé”. Egy évvel később ismét reménykedik: „Bécsben már csak igen rövid ideig leszek s legközelebbi levelem talán a csataterőről lesz datálva!” A hadjárat végével viszont láthatni reméli rokonait, de ez nem történhetik meg oly hamar, mert „a schleswigi hadjárat remélhetőleg nem állandó egyedül. Bellona fáklájából aligha egy szikra délre nem repül...” Egyszer már azt írja: „a jövő hó 15-én megyek Olaszországba”, egyben el nem titkolhatja, hogy „betegeskedése lehangolja kedélyét”. Mellének gyöngesége okozta, hogy - e részben atyám tanácsát is követve - a Miksa császár támogatására 1864-ben szervezett mexikói expedícióban részt nem vett; mégis még élete utolsó telén is reménykedett, hogy „talán tavaszig háború is lesz. Bár csak lenne! Ez a legjobb szórakozás volna a mostani unalmas élet után... Bár csak lenne egy kis háború! Ott vagy visszük valamire, vagy meghalunk - egy kicsit s nagy baj az se lesz. Egy ember a nagyvilágban kevesebb mint egy csöpp a tengerben... a föld kövérebb lesz, az emberiség pedig bizony mondom, nem sokat veszít. Csak az volna baj, hogy akkor nem látnám többé Berzeviczét s azokat, a kik Berzeviczén vannak...”

És ez az utolsó mondat nem volt csak egyszerű szóvirág vagy nyájaskodás; magam is azt hiszem, hogy azok közül, kik gyermekkoromban házunknál megfordultak, az ottszülötteket kivéve, senki sem ragaszkodott oly rajongó szeretettel Berzeviczéhez és az ottaniakhoz, mint a korán elhunyt Bolgár Béla; összes levelei, hátramaradt költeményei tanúsítják, hogy rövid, hányatott és szenvedésekkel teljes életének legnyugodtabb, legderültebb, legboldogabb napjai azok voltak, melyeket szülei házában töltött. Megható az a minden aprólékos részletre kiterjedő érdeklődés, a melylyel első hosszabb sárosi tartózkodása után minden levelében tudakozódott a mi napjaink folyása felől, az az élénk kép, a mit magának a mi életünkről képzeletében festeni tudott, közös mulatságainkat, olvasmányainkat, kedvenc zenedarábjait emlegetve, odagondolva mindenkit órá szerint megszokott foglalkozása körébe, még a házi kutyákat is rendes helyökre... „Most - úgymond, az éjjeli virrasztó szolgálat unalmas óráiban - legalább van időm felőletek gondolkodni, ábrándozni, elgondolom majd, hogy fölétek is az a

kék ég terül, hogy a hold odasüt a ti udvartokra is, ti is látjátok a fényes csillagokat s lelkem majd a tejúton eljut ti hozzátok...” Távoli magányában a mi tőlünk jött levelek voltak majdnem egyedüli vigasztalói: „Vidító tavasznak napsugarai voltak azok nehéz pályámon - írta egyszer - s ha valami bánt, most is előkeresem azokat a vidám sorokat s visszagondolok azokra a szép időkre, miket Berzeviczén „a mennyországban” töltöttem... Mikor súlyos beteg voltam, ha csak egy kicsit eszméltem, imádkoztam, hogy addig ne haljak meg, míg azokat, a kiket annyira tisztelni, szeretni tanultam, még egyszer meg nem látom!”...

A körünkben töltött napokra gondolva írta ezeket az emléksorokat is:

„A szív naptára nem egy évre szól,
Örökre írja az emlékezet.
Sötét betűkkel annyi gyásznapot,
Csak néha-néha egy-egy ünnepet.”

Lehet, hogy ha Bolgár Béla életben marad, azok a nagyratörő vágyak, melyek beteg keblét koronként dagasztották, nem teljesültek volna mind, de hogy jelesebb költőink sorába küzdte volna föl magát, az meggyőződésem. Tudtommal költeményeiből a nyilvánosság elé csak egy vidéki lap hasábjain került egynéhány, pedig a legtöbb megérdemelte volna a közlést. Kis beszélyei, melyeket a „Próbakő” hozott, akár érzékenyek, akár humorosak voltak, bármelyik lap tárczájában helyet foglalhattak volna. Költeményeiből is hozott kis lapunk néhányat, azt hiszem, az ő emlékének legméltóbban azzal áldozok, ha belőlük egyet-kettőt ideiktatok.

1861 vége felé, mikor még személyesen nem is ismertük, küldte be ezt a „Nosza rajta” című verset, melyben a visszatért forradalmi menekültek hangulatát akarta festeni:

„Nosza rajta atyafiak,
Itt a jó bor, igyatok,
A tölt pohár körbe járjon,
S ürüljön a pinczetok.

Rég volt mikor utóljára
Együtt ittam veletek,
Könnyünk hullott a pohárba,
S epét ittunk bor helyett.

Aztán némán összenéztünk,
Némán, szótlan búcsúzánk,
Ki keletre, ki nyugatra
Odahagytuk szép hazánk.

Odahagytuk ősi fészkünk,
Mint a szárnyanőtt, madár,
Évek múltán megtérendők
A honba, mely visszavár.

Évek múltak, évek teltek,
S újra látjuk szép hazánk
Melytől egykor messze szállva,
Annyi könnyet hullatánk.

Együtt ülünk, régiek mind,
Ujra innám veletek,
De a pohár érintetlen,
S bele csordúl könnyetek.

Némán ülünk, szótlan ajkkal
A hol annyit vigadánk.
Könnyünk csordúl a pohárba
S epét iszunk bor gyanánt.”

Pétermezőn írta ez „Az álom”-nak címezett versét:

„A lázongó szívnek tüzes, forró vágya
Annyi tündéralom teljesültét várja.
És hiába várja, az álom csak álom,
Az angyalok küldték, hogy a földre szálljon,
Hogy a szenvedőnek, ha pokol a napja,
Mit nem ad az élet, az álom megadja.”

Mikor már elhagyta otthonunkat, hogy oda soha többé vissza ne térjen, 1863 végén ezt a kis költeményt hozta tőle a „Próbakő”:

„Emlékezem még... elkondúlt az óra
És elhangzott a búcsúszó...
Csak én tudom, hogy könnyét visszafojtva
Mit szenvedett a búcsúzó.

Emlékezem még... bár könnyet és sohajt,
Vagy üdvöt, kincset adjon végzetem,
Bár vesszejével száz ily messze hajt, -
Én nem feledlek, én emlékezem.

Emlékezem! s míg lelkem halhatatlan,
Emléketek lelkemmel él,
Hozzátok szállok vágyban, gondolatban
S az éjnek álma rólatok beszél.

Lenyomhat bármi, sujthat bármi vész,
A míg e szívből egy porszem leszen -
Ha minden, minden elenyész -
Én nem feledlek, én emlékezem...”

A nálunk töltött vidám hetek alatt Bolgár Béla egyszer nevelőnkkel, Strauch-al költői versenyre is kelt, lefordították mindketten magyarra a lengyel himnus verses szövegét, melynek szép, mélabús dallamát érzelemteljesen énekelgették nálunk, különösen egy galicziai lengyel rokon Berzeviczén mulatása idejében.

Akkor országszerte, de különösen a felvidéken nagyban virágzott a lengyel-magyar barátság, családunknak pedig még különös oka is volt bizonyos vér- és érzelembeli rokonságot tartani a lengyelekkel, miután már a XVI. században egy jeles tagja nemzetségünknek, Berzeviczy Márton lett lengyel báró és kancellárja Báthory István királynak. A lengyel főnemesek már a XVIII. században előszeretettel látogatták a bártfai fürdőt s Radziwill herczeg Eperjest is nagyon megkedvelte. Már az 1830-iki lengyel forradalom élénk rokonszenvet keltett különösen Felső-Magyarországban; a fölkelés leveretése után sok lengyel hazafi jött be Sárosba, képviselőházuk elnöke, Osztrovszki jó ideig vendége volt gróf Haller Ferencznek Sebesen, közülök többen mint gazdatisztek, titkárok, házi barátok maradtak a megyében. Atyámnak is többízben volt lengyel gazdatisztje, az egyik, Guminski meg is nősült s letelepedett Berzeviczén. Abban az időben is, melyről itt szólok, volt egy Wieruski nevű házi „lengyelünk”, szüleim bécsi levelezőjének közlése szerint egy politikai szerepe miatt csakugyan a „fekete könyv”-be bejegyzett egyén. Apám nem gazdálkodott ugyan már akkor, de azért Wieruskinak

akadt mindig valami dolga, ha fontosabbat nem talált, befestett mindent, amihez hozzáfért, udvari kutunkat is, még pedig nemzeti színűre; festékeitől állandóan firnajs-szag terjengett az udvarban, s mikor már minden befesthetővel elkészült, katonásdink felszerelését vette gondjaiba: csákókat, patrontáskákat, kardokat gyártott az egész sereg számára, kimondhatatlan gyönyörűségünkre.

Ez az időszak megint lángra lobbantotta országszerte a lengyel barátságot; már 1861-ben Smolka majdnem olyan népszerű ember volt Magyarországon, mint Garibaldi; ugyanakkor Thaly Kálmán lefordította magyarra a „Jeszcze Polska” szavakkal kezdődő lengyel nemzeti dalt. Atyám már az ötvenes évek óta buzgó keresésben volt: kereste egy Galicziában élő atyáncfiát - minden időben ki-kiszakadt egy-egy családbeli a szomszéd Gácsországba - Berzeviczy Ezechielt, míg végre, Menyhérték egy ugyancsak lengyellé lett rokona, Csapliczkiné, Berzeviczy Xaviére segítségével sikerült őt fölfedeznie; a levelezésnek meghívás lett a vége s 1862 nyarán Berzeviczy Ezechiel - akkor mintegy ötven éves legényember, lelkes lengyel patrióta és nagy vadász - csakugyan nálunk töltött néhány hetet s tanítgatott bennünket lengyel szavakra és dalokra. A két nemzet egyformán búsongó és reménykedő hazafisága a rokonszívekben még könnyebben megértette egymást s Ezechiel távozása után küldözte még egy ideig fényképeit, emléktárgyait és leveleit; azután megszakadt minden összeköttetés közöttünk. Mintegy tizenöt évvel ezelőtt vettük hírét, hogy meghalt. Lengyel honfitársai úgy látszik nagyrabecsülték; Javorski volt osztrák miniszter s a lengyel club elnöke egyszer egészen elérzékenyült, mikor előtte a Berzeviczy Ezechiel nevét - kevéssel halála után - fölemlítettem.

Ez a rokoni látogatás természetesen fokozta érdeklődésünket és részvétünket a kevéssel később - 1863 elején - kitört lengyel forradalom iránt, melynek regényes és gyászos eseményeit, hőstetteit és leveretésének iszonyait, Langiewitznek és bájos barátnőjének Pustowojtow Henriettének elfogatását az osztrák határon írásban és képekben részletesen közölték a lapok. Az öreg Wieruski sírva hallgatta, mikor ezeket a laphíreket magyaráztuk neki.

Bizony minálunk Magyarországon sem voltak még akkor rózsás állapotok; hanem hát élni kellett a világgal, a hogy épen lehetett. Bár legidősebb nővérem még csak 15 -16 éves volt, el-elvitték már a „magyar vacsorákra” Lőcsére, egy bálba is Eperjesre, a hol jótékony célra abban az időben is rendeztek nőegyleti előadásokat, s a nőegylet anyámat elnökévé is választotta.

Az eperjesi multságokon néha ki-kitört a megyei úri társaság és a vármegye időszerinti hatalmasai közötti merev ellentét; egyébként a provisorium hivatalnokait, mikor szolgálati functióban voltak, tűrhető szívességgel fogadták a falusi úrilakokban; egyszer-kétszer a helyettes alispánt is vendégül látták szüleim, mikor valami úrbéri erdők ügyében kellett vidékünkre kiszállnia. A főszolgabíróval jó barátságot tartott atyám, az szívesen tette a mi házunkat törvénykezési napokon a maga székhelyévé; mert akkor még az emberektől nem kívánták meg, hogy minden ügyes-bajos dolguk miatt a járási székhelyre menjenek, a szolgabíró kijött ítélni a falukba. Ilyenkor a bírák behozták mindazokat, a kiknek volt a rovásukon valami s ezek udvarunkban körülülve a nagy hársfát, aggodalmas arczokkal várták sorukat; többnyire cigányok voltak az istenadták és a rövid processus vége rendesen - huszonöt bot. Mikor azonban már az executióra került a sor, akkor a delinquenseket a deressel együtt átvitték a János-udvarába, bennünket pedig berendeltek a szobába, hogy ne lássunk és halljunk semmit. Látni nem is láttuk, hogy mi történt, de a minden botütés után fölhangzott jajveszékelést bizony a szobába is hallani lehetett. Estve azután a főszolgabíró azzal a megnyugtató tudattal ülhetett csészájába, hogy ebben a határban a rend és igazság uralma helyre volt állítva; és e mellett még a fogházak sem panaszkodhattak a túlnépesség miatt.

A provisorium kormányzatával szemben általában országszerte bizonyos türelmesebb, békülékenyebb hangulat kezdett idő haladtával megnyilatkozni, a mi korántsem az állapotokba való belétörődést jelentette, hanem inkább az erős hitet a mihamarább bekövetkezendő változásban, s e mellett kétségtelenül annak is volt tulajdonítható, hogy az összeütközések és zaklatások éppen a kormányzat okulásá következtében mindinkább ritkultak.

A nemzet most is passiv ellenállásban volt, de az 1861-ben tapasztaltak óta már érezte életerejét, remélt a jövőben s így az ellenállásba bizonyos nyugalom és önbizalom érzete vegyült. Azonkívül a nemzet most világosabban látta, határozottabban tudta, hogy mit akar, s arra nézve, a mit akart, egyetértett; ki volt az fejezve a Deák második föliratában, melyet az egész ország magáévá tett s a nemzet bölcse még meg is toldta azt egy újabb, bátorító és irányító nyilatkozattal, azzal a beszédjével, melylyel az országgyűlési emlékalbum átadásakor, a báró Eötvös József üdvözlő szózatára válaszolt 1863 márcziusában, s a mely nyomtatásban és kézirati másolatban elterjedvén, lelkesítő olvasmányúl szolgált az egész hazában.

1862 őszén még egy pár, az absolutismus javakorára emlékeztető brutalitással próbáltak ráijeszteni a nemzetre; sajtóvétségek miatti befogatások még 1863-ban is előfordultak, de a várt hatás elmaradt.

Szeptemberben a péchujfalvi határban akadályoztak meg Hlavács megyefőnök rendeletére a zsandárok egy nagy vadászatot azon a czímen, hogy politikai conspiratio rejtőzik mögötte. A vadásztársaság azonban nem vette nagyon tragikusan a dolgot; Humenyánszky szolgabíró jelenlétében, szuronyos zsandároktól körülvéve, telepedtek le a tűz mellé és elkezdtek énekelni a „Szózat”-ot, meg a „Hymnus”-t; énekszóval vonultak hazafelé, - semmi baj se lett belőle.

1863 január havában Zemplénben élő rokonunk, Berzeviczy Bernát ellen hazug följelentés alapján vizsgálatot indítottak a kassai haditörvényszék előtt; de következménye ennek se lett. A sárosmegyei nőegylet ugyanabban az évben jótékonyczélú előadását az emlékezetes márczius 15-ikén kívánta megtartani; azonban Hlavács úr keresztül látott a szítán, az engedélyt megtagadta s az előadást egy héttel későbbre kellett halasztani.

A lengyelországi fölkelés különösen a felvidéken tagadhatatlanúl bizonyos nyugtalanságot idézett elő, de korántsem igazolta azt a rémlátást, a melytől indítva a provisorium közegei a gróf Csáky Kálmán hotkóczi és a Sváby Imre tótfalvi házában motozást rendelték el s mindkét urat fegyverszállításban való részesség czímen haditörvényszék elé állították.

Egészen elkésett és elhibázott kísérlet volt az Almásy Pálék forradalmi terve 1864 tavaszán; a fölfedezett fegyvercsempészség és a főrészesek elfogatása nálunk is riadalmat okozott, mert hiszen Berzeviczy Emilék közel rokonai voltak Almásy Pálnak, de a vállalkozást általában nem helyeselték s a kormány okosan tette, hogy szigorúbb ítéletekkel nem keltett mesterségesen részvétet a kezdeményezők iránt.

A schleswig-holsteini háborút, melyben Ausztria győzelme éppen csak jövőendő ellenségének, Poroszországnak megerősítésére szolgált, az ország teljes közönnyel nézte, sokkal jobban érdekelte a magyarokat a Garibaldi sorsa, előbb súlyos betegsége, majd diadalútja Londonban közbeszéd tárgya volt mindenütt, a róla nevezett vörös flanellingek kedvelt női viseletté váltak nálunk.

Egyébként a külsőségekben való hazafias demonstrálással akkor kezdtünk alábbhagyni, a mikor észrevettük, hogy már senki sem dühösködik miatta. Még 64-ben is olyan levélpapírt használt mindenki, a melyen ilyen fölírások díszlettek: „Áldás hazánkra!” vagy: „Hazádnak rendületlenül, légy híve óh magyar!” De a magyar viselet a nőknél már 63 végén, s valamivel később a férfiak nagy részénél is veszíteni kezdte kurucz jellegét, lassanként egészen helyet adván az általános európai divatnak.

1864 elején atyám azt írhatta már egy fiatal pesti rokonának, hogy „a hivataloskodást most már mindenkinek megbocsátjuk”; neki ugyan eszébe nem jutott volna hivatalt vállalni, de mint a legtöbbben, ő is szívesen látta, ha a békésebb irányzatú kormányzat végrehajtóiul a törvényhatóságokban is tekintélyes és köztiszteletben álló férfiakat nyertek meg; hiszen nem-sokára az országos kormányzat élére is oly emberek léptek, kiket ó-conservativaknak ismert ugyan mindenki, de senki se tartott hazaárulóknak. Ilyenképen 1864 tavaszán - atyám tanácsát is kikérve - rokonunk, Berzeviczy Emánuel, addig királyi táblai bíró vállalta el a főispáni helyettes állását Sárosmegyében, s rokonságunk fiatalabb tagjai közül néhányan megyei hivatalba léptek.

Ebben az időben a mi házunknál is nagy változás volt készülőben; nevelőnket, Strauchot, ki már december óta eljár vasárnaponként Kis-Szebenbe prédikálni, az ottani magyar-német ágost. hitvallású gyülekezet lelkészévé választotta meg, 1864 nyarán installálták, s mindjárt meg is házassították. Rendkívül megleghangú, hálátelt leveleket írt a távozó atyámnak, nem-sokára feleségét is elhozta, hogy bemutassa „boldogsága tündérnapjainak szentélyében”, házunknál. Mi, gyermekek is érzékeny búcsút vettünk tőle, kinek sok hálával tartoztam különösen én, annál érzékenyebb volt búcsúnk, mert bizonyos tekintetben a szülői háztól való megválást is jelentette: el volt határozva, hogy a jövő tanévre szüleink úgy engem, mint Szmrecsányi Miklóst iskolába küldenek, - s ezzel véget ért a „Próbakő” korszaka, véget ért az a boldog idő, melyet egészen a szülői ház, a családi kör meleg fészkében tölthettem; új másnemű próbakő várt reánk: az első kilépés - a világba.

IX. Első iskolai évek.

1864 október elején - mert akkor a tanév még októberrel kezdődött és júliussal végződött, - illő elbúcsúztatás után szüleim elvittek Kis-Szebenbe a piaristák konviktusába, a hol a harmadik gymnasiális osztályt kellett végeznem.

Szörnyű nagy esemény volt ez a családra nézve, hanem azért mindenki arra igyekezett, hogy én ennek az eseménynek a nagyságát minél kevésbé érezzem.

Apám már két héttel előbb elvitt a konviktusba, hogy ott bemutasson s hogy én is megismerkedjem jövőendő otthonommal. Pár nap múlva azután Uhlár Pál kegyesrendi tanárt - a kinek a vezetése alá voltam helyezendő - vendégül láttuk Berzeviczén, ez is olyan ismerkedésféle volt; mikor aztán bevittek végleg, szüleimnek véletlenül valami tennivalójuk akadt Eperjesen, meg Osztropatakon, így aztán másnap megint át kellett utazniok Kis-Szebenen s engem meglátogathattak. Így október folyamában nem kevesebb mint négyszer láthattam szüleimet s a hó végén - Mindenszentek napjára - már megint én jöhettam tanárommal haza látogatóba. Hiszen Kis-Szeben alig másfél órányira van Berzeviczétől és ha néha fölsétáltunk a kis város előtti dombra, onnan már láthattuk a Feketehegyet. Pétermezőt még közelebb értük; oda még könnyebben vihettek ki tanárostul; akármikor ott találtuk magunkat a pétermezői végnélküli ozsonnák asztalánál, a fölött a bizonyos kávésabrosz fölött, a mely piros szövésű képen a lipcsei csatát ábrázolta.

Maga Kis-Szeben és a konviktus is alkalmas volt rá, hogy ott hamar otthonosan érezzem magamat. Az atyám is ott kezdte tanulmányait, egykori direktora, Kronovszky Márk még élt, bár rozoga alak volt már szegény; nem tanított többé s rossz lábai miatt földszinti szobát adtak neki, hanem egy functiót még föntartott magának: séta után a convictoroknak ő szolgáltatta ki reszketeg kezekkel az ozsonnai vajaskenyeret. Különben convictor csak kettő volt abban az évben: unokatestvérem Szinyei Kálmán Jernyéről és Bornemissza Lajos Kriványból; a következő esztendőben azután még kettővel megsaporodtunk. Bezzeg régen többeket hoztak ide nevelésbe; az emeleti folyosón végig elkormosodott arczképek függtek, hajporos, parókás úrfiak, sujtásos kábatokban, a legjobb hangzású családi nevek viselői a felvidéken, a kik ebben a Dessewffy István tábornoktól a XVIII. században alapított convictusban nevelkedtek, s néha színdarabot is játszottak a nagy refectorium színpadján, mely még akkor is állott. Az absolut korszak aztán megszüntette ezt a kis-gymnasiumot, de 1862-ben újra megnyílt. Osztályait akkoriban többnyire városi gyermekek népesítették meg; volt köztük egy-kettő, kinek már pelyhedzett az álla, ezekre ráfogták, hogy miután a gymnasium csak négy osztályos és szüleik máshova nem küldhetik őket, annyiszor-mennyiszer végigjáratják velök azt a négy osztályt: ezáltal is csak okosabbakká lesznek valamivel. Az iskolában is akkor még fennállott a „testi fenyték”. A legvásottabb fiúkat olykor-olykor a „médiüm”-on, az egész osztály szemeláttára, az iskolaszolga által megcsapatták. A „scuticá”-ra, melylyel ezt az operációt végrehajtották, jól emlékszem: szíjából volt fonva s özlábban végződött; azt hiszem, az ütések nem voltak oly fájdalmasak, mint a mekkora jajveszékelést vitt végbe a delinquens.

Ebédnél és vacsoránál a téli kis vagy a nyári nagy refectoriumban láttuk csak valamennyi piarista páttert; az első évben Kutschera volt a házfőnök, egy régi ember, a ki még nem tudott magyarul, Rehák pedig az igazgató; a második évben aztán atyámnak egy fiataalkori jó barátja, Várady Móricz került oda mint rector és director egy személyben, kedves, gavalléros pap, és lelkes hazafi, a ki élete végéig atyai barátom maradt. Nekem praefectusom az első évben Uhlár Pál volt, kellemes modorú, művelt ember, kiből aztán idővel unitárius tanár lett; a második évben Kucskovics László lett a mentorom, élénk eszü és vérmérsékletü, de a mellett

tudós hajlamu fiatal pap; kivel atyám utóbb barátságot kötött, de ki már pár év múlva meghalt; én könyveieért irigyeltem őt, különösen egy pár nagyon vastag szótára volt, sokért nem adtam volna, ha az én, akkor embrióban levő könyvtáramban ilyen is bírhattam volna. Ezek a tanárok gyakran voltak velem Berzeviczén, meg Jernyén is, a hová a Szinyei Kálmán szülei vittek ki sűrűn bennünket. Kivülök még emlékszem a Zachár, Stanczell, Gáspáry és Fekete tanárok neveire.

Volt azután a convictusnak még egy sajátságos alakja; egy szintén inkább csak németül és latinul beszélő öreg spiritualistája a rendháznak, a kinek ez a hivatala hagyott annyi szabad időt, hogy egész művészi ügyességgel foglalkozzék misemondó-ruhák szabásával is. Duchon Izidornak hívták, ő azonban magát foglalkozására való tekintettel „himmlischer Schneider”-nek nevezte, s ezen a néven volt az egész felvidéken ismeretes. Gyönyörűség volt a műhelyében összehalmozott sok bársony-, selyem- és brokátszöveteket nézni; munkaközben mindig énekelgetett, többnyire német s nem mindig épen vallásos dalokat. Miután bennünket, convictorokat szívesen látott magánál, meg is tanultunk tőle egyet-mást s én színes papirosból kifogástalan casulákat tudtam készíteni.

Általán a templomi dolgok kezdtek nagyon érdekelni; szüleim már szinte féltek, hogy még pap válik egyetlen fiokból. A kolostor közvetlen szomszédságában áll a szép régi, csúcsíves katolikus plébánia-templom, melynek legszebb oltárát azóta elvitték - nem tudom miért - az iparművészeti muzeumba. Abba mi ritkán jártunk, mert a mindennapi reggeli istentiszteletet, a mely miatt télen-nyáron hatkor kellett kelniünk, a nagy templom és a harangtorony közé épült külön kis piarista-templomban tartották, a hol annyit ministráltam, hogy nemcsak a ministráns dolgát, hanem az egész mise rendes szövegét könyv nélkül megtanultam.

Akkor általán a latin szóval még barátságosabb lábon állottunk, mint a mostani diákok; közel estünk még ahhoz az időhöz, a mikor az egész tanítás latin volt; ma nem tudnék olyan latin levelet összekalapálni, a minőt akkor apámnak már a kis gymnasiumból irtam. Persze atyám jól beszélt latinul és néha deák társalgásra fogott; akkor még névnapi s egyéb alkalmakra latin köszöntőket kellett írunk s elmondanunk, s azonkívül mindenféle régi, tréfás versecskék is divatoztak, a mikkel a kis diákoknak szájukba rágták a közönséges latinságot; emlékszem egyre, mely speciális felvidéki productum lehetett, mert a latin szavakat németekkel keverte:

„Surge puer jam est fruh,
Quando pastor pellit Kuh,
Quando pastor pellit Schwein,
Jam tu debes in Schul sein.”

Az egyik tanár vezetése alatt kötelességszerűen végrehajtott mindennapi sétáinkon - melyeken néha ott lelkészkedő s irántam melegen érdeklődő volt nevelőm, Strauch is csatlakozott hozzánk - a kis várossal és környékével ugyancsak alaposan megismerkedtünk. Szeben hajdani híres takácsai akkor már a multhoz tartoztak, kaputornyai is eltűntek, de a régi városfalakból és bástyákból maradt még elég, a sánczárkokból pedig pompás gyümölcsöskerteket csináltak. Legtöbbször a tót néven „Svabluká”-nak nevezett kis kénes fürdőhöz vitt a sétánk, mely túl a Tárca vizén egy erdős hegy lejtőjén fekszik s abban az időben még csak egy-két ronda házból állott. Engem jobban érdekelt az egyszerű, egyforma, de csinos és rendes városi házak, melyek sorai mellett utcái sétáink alatt elhaladtunk; földszinti ablakaik oly alacsonyok voltak, hogy esténként - rendesen függöny sem lévén rajtuk - beláthattunk a lakásokba, a hol kályhatűz vagy lámpa világított be egy csöndes, meleg, családi otthont, a melyhez nekem semmi közöm nem volt, de a mely mégis - otthon volt és nekem eszembe juttatta az én otthonomat, a melytől csak másfél órányira voltam, de a mely nekem ilyenkor mégis - nagyon is távollevőnek látszott...

Most is emlékszem arra a téli délutánra, mikor már alig vártam az ünnep előtti utolsó leckeóra végét; még háromnegyedet sem kongott a toronyóra, mikor a tanterem ajtaja kinyílt és benne megjelent barna gallérköpenyében - a mi öreg inasunk; a boldogtalan azt hitte, hogy neki a tanár úrnak szóló levelet menten kézbesítenie kell, akárhol találja a címzettet s ezért egyenesen benyitott - az iskolába. Majdnem a nyakába borultam; egy félóra múlva künn ültem a szánon, a mely fehér tájon át vitt az aransárga nyugati ég felé, melytől sötét kéken vált el a „Feketehegy”. A rövid téli napokon előbb szállott le az est, mintsem hazaértünk volna és kigyultak a csillagok, fölkelte a hold, ezüstösre festve a hómezőt. Egyszer ilyen téli estén Tárca és Berzevicze közt a vízparton farkast láttunk kóborolni; akkor általán még több farkas volt a vidékünkön; nem csak a juhászkutyáknak, hanem a nagy, fehér házi komondoroknak is télre vas-nyakravalót kellett viselniök, kiálló szögekkel, hogy a farkas nyakon ne ragadhassa őket.

De ki törődött ilyenkor a farkassal; óh az ilyen szánkózás holdvilágos estén, víg csilingelés közt, nyikorgó havon, prüszkölő, párolgó lovakkal - hazafelé! milyen élvezet az! Mikor befordultunk a faluba, a sok nyájas parasztház holdsütött homlokával, kivilágított ablakaival úgy nézett ki, mint megannyi barátságos ember, a kik rendre kikönyököltek az utcára, hogy mosolygva köszöntsék a hazaérkezőt.

A hosszabb szebeni tartózkodás után olyan sajátságos benyomást tettek rám otthon a szobák; a kolostor nagy, üres termei és folyosói után minden olyan telerakottnak, szűknek, de annál melegebbnek, annál bizalmat keltőbbnek látszott nekem. Emlékszem, hogy abban az időben, 1865 telén kerültek házukba az első petróleumlámpák, nagy újításképen, mert addig a házakban csak gyertya járta meg legfőlebb olaj moderatorlámpa, a gyermekszobákban pedig többnyire faggyúgyertya, a melyhez mindig koppantó kellett; ilyen koppantóból egész garnitúra állott mindig használatban, ma pedig ez egy, az ifjabb nemzedék előtt úgyszólván ismeretlen fogalom. Általán, azt hiszem, hogy az anyagi és szellemi közlekedés eszközein kívül az utóbbi ötven év alatt semmi téren sem értünk el oly rohamos haladást, mint a világítási eszközökben; hihetetlennek látszik az ma, hogy milyen világítással érte be az emberi szem még néhány évtizeddel ezelőtt s alig képzelhető, hogy a világító erőknél ez a szertelen fokozása az agyrendszerre valami hatással ne lett volna.

Az első kis-szebeni iskolai év végeztével letevén vizsgámat, atyám Uhlár tanárral együtt elvitt Bártfára, a hol akkor anyám mindkét nővéremmel fürdőzött. Bártfa tulajdonképen Sáros megye közönségének hivatalos nyaralóhelye, a hol hajdan a nyári közgyűlést is tartották nagy vígságok között; a Tapoly- és Szekcsővidéki főnemesi és nemesi családoknak majdnem mindegyike szép nyaralót építtetett ott magának régebben, gr. Desseffy József innen írta emlékezetes bártfai levelét Döbrentey Gáborhoz; a fürdői élet élénkségének és előkelőségének emeléséhez hozzájárult régente a Fáraó-bank, meg azok a lengyel nagyurak is, a kik a galicziai fürdőhelyek újabb fellendülése előtt előszeretettel keresték föl Bártfát. Még a mi időnkben is szépen volt képviselve ott a lengyel arisztokrácia, de a magyar nem kevésbbé: a Degenfeld-, Forgách-, Szirmay-, Vay grófi családoknak különösen sok nőtagjára emlékszem abból az időből. A társas élet élénk volt, kirándulások, bálók sűrűn követték egymást. Én még tanárom ottléte alatt vele együtt látogattam meg Bártfa városát, muzeumszerű levéltárát, a melyben hóhérpallosok váltakoztak alabárdokkal, régi dómját, melynek akkor még torony hiányában csak a meredek födele ágaskodott a magasba, a zborói várkastélyt templomával, a hol az Aspremontok nyugosznak, a száz hársfát, a mely alól a Rákóczi György levelei keltek, s fönn a falu fölötti erdős dombon Makovicza büszke várának romjait; a szegény Serédy Gáspár kápolnáját is láttam, ott, a hol szörnyet halt, mikor e vár birtokát elvesztette.

Bártfai lengyel ismerőseink közül később egy ellátogatott hozzánk Berzeviczére is: Broniewski Antal lovag, rokonszenves, élénk, szőke bajuszu, kékszemű fiatal ember, a ki

galicziai birtokáról négy lovas hintón jött el, hogy egy hetet házuknál töltsön, a hol mindnyájan megkedveltük s a hol egész rokonságunkkal megismerkedett és sokat évdött az ép akkor nálunk vakációzó Bolgár Ferenczcel, ki mint intézetbeli kis katona a „General Bösenreiter” névre tett szert. Szeretett Berzeviczére járni ő is, habár egyszer veszedelmes kalandot kellett itt kiállania. Husvétii öntözésre voltunk túl a vízen; a Tárca iszonyúan meg volt dagadva és mindig emelkedő hullámokban rohant a völgyön lefelé. Visszamenet a lovak kocsinkat nem bírták a sodró árból a meredekre kivájt partra fölhúzni; fölágaskodtak s a kocsi már-már oldalt dőlt. Erre Bolgár Feri megemlékezvén róla, hogy ő szabad úszó, beleugrott a vízbe s úszni kezdett; ámde egy ilyen rohanó hegyfolyamban kivált katonaköpenyben nehezebb boldogulni mint úszó-dressben az intézeti uszodában; a bátor kis katonát majdnem elvitte a Tárca, csak nehezen halászták ki az odacsődült tótok. Szüleim még utólag is halálos ijedségeket állottak ki miatta, neki azonban csak lucskossá lett egyenruhája okozott gondot s mindig azt hajtogatta, hogy mit fog ehhez a kapitány mondani?!

Azalatt az idő alatt, melyről itt beszélek, nagyot fordult a politikai világ. A haza bölcse, megfigyelve azt a békülékenyebb hangulatot, mely az 1864. év folyamában úgy a magyar nemzet körében, mint Bécsben mutatkozni kezdett, 1865 évi április 16-án kiadta történelmi eseménynyé vált húsvéti cikkét, a mely a „Botschafter” obscurus címére volt intézve, de a melyet sokkal magasabb helyen értettek meg és részesítettek rokonszenves válaszbán. A cikk alapgondolata, hogy valahányszor még eddig valami csapást mértek alkotmányunkra, mindig a fejedelmek voltak azok, kik mélyebb belátással és szigorúbb lelkiismeretességgel visszatértek a nemzet joga és igazságának útjára, csakhamar fényes igazolást talált az uralkodónak abban az akkor általánosan elterjedt hit szerint teljesen önkényes, személyes elhatározásában, melyhez képest az országos gazdasági egyesület kiállítására Pestre lejött, s ez alkalommal a vezető osztrák politikusokat távol tartva magától s a tartózkodó fogadtatástól, melyben a nemzet részesítette, vissza nem riadva, kereste az érintkezést a magyarok legjobbjaival. Kevéssel később megbukott Schmerling s jött helyébe a békülékenyebb Belcredi, magyar kancellár Majláth György lett, tárnokmester és a helytartótanács elnöke br. Senyey Pál s bár az erdélyi külön országgyűlés összehívása és a törvényhatóságok visszaállításának mellőzése még a törvényeket megtagadó kormányzati álláspont megnyilatkozásának látszottak, a hatalom csakhamar megfelelt az erdélyi országgyűlés követelésének és 1865 decemberére összehívta a közös magyar országgyűlést.

Az alkotmányos fordulat közeledésének első jelére sajátságos dolog történt Sárosmegyében. Szeptember végén Eperjesen a megszüntetett megyei élet legtekintélyesebb tényezői értekezletet tartottak „a politikai küzdőtér elfoglalása érdekében”. Ez az értekezlet, melyben természetesen atyám is részt vett, másnap magának a főispáni helytartónak, Berzeviczy Emánuelnek elnöklete alatt egész hivatalos formában folytatódott, benne a provisoriumtól beállított megyei tisztviselők egész bűnlajstromát - nevek nevezése nélkül - felsorolták s az összes részvevők bizalmatlanságuknak adván irántok kifejezést, kívánták a megyei közönség bizalmát bíró egyénnel - lehetőleg a 61-iki tisztviselőkkel - leendő fölcserélésüket. És a megye e közvéleményével egyetértő administrator keresztül is vitte, hogy a tisztikart - mint akkor mondták - epurálták, a leggyűlöltebbeket, köztük épen a vezető tisztviselőket is eltávolították s Szinyei Felix 61-iki alispán és Péchy Luczián, mint a megye közönségének jelöltjei az értelmiség túlnyomó többségének unszolására elfogadták az erre külön fölhatalmazást nyert főispáni helytartótól az első, illetőleg másodalispáni állásra való kinevezést.

Ezt lehetett úgy is tekinteni, mint az elvi álláspont feladását, de a megyének érdeke csakugyan az volt, hogy ügyeinek vezetése mihamarább a közbizalmat bíró kezekbe kerüljön; s ekképen Sárosmegyében a tisztújítás, - melyről akkor persze senki sem hitte, hogy a közbejövő háború s a kiegyezés elhúzódása miatt csak 1867 tavaszán fog végbemehetni, - többnyire a már hivatalukban talált egyénnel tölthette be a törvényhatóság tiszti állásait.

Ennek az elrendezésnek egyik okául azt is emlegették, hogy Szinyei Felixet mindenkép alispánnak akarták megtartani, már pedig a képviselőválasztás megelőzvé a tisztújítást, ha őt - a mint kilátásban állott - az eperjes kerület megválasztja képviselőjévé, könnyen megeshetett volna, hogy többé alispánságot nem vállal.

Mert a képviselők is már ugyanakkor kerületenkint ki voltak jelölve: Eperjesen a még igen fiatal Bujanovics Sándor, kinek Podhorányi Nándorral kellett viaskodnia, Girálton Bánó Miklós, Bártfán Hedry Ernő, Kis-Szebenben Piller Gedeon, kinek ellenjelöltje Radványi Imre volt és Héthárson, a mi kerületünkben atyám. Bánó József, a ki 61-ben volt kerületünk képviselője, ezúttal Nyiregyházán lépett föl, de atyámat azért még sem lehetett egyhangúlag megválasztani: ellenjelöltje támadt Péchy Ferencz személyében, a ki járásunknak akkor főszolgabírája volt; ugyanaz a Péchy Ferencz volt ez, ki utóbb gr. Andrássy Gyula tőke-terebesi jószágigazgatója lett s kinek jeles tehetségű fia, Imre, fiatalon lett tanácsossá a külügyminisztériumban, de élete virágában elhunyt.

Októberben már nagy hullámokat vetett a választási küzdelem; a convictus ablakai alatt fáklyásmeneteket láttunk elvonulni, hol a Piller, hol a Radványi tiszteletére; egyszer az én szobámban épen képviselőválasztást játszottunk a többi convictorokkal együtt, mikor távollevő tanárom szobájának ajtaja kinyílt s egy szép magas öreg úr lépett be rajta, többek kíséretében; Piller Gedeon volt, a képviselőjelölt, a ki a piaristákat is sorra látogatta. Mikor Mindenszentek napjára tanárommal Berzeviczére rándultam, a héthársi kerület határától kezdve számoltuk a falukban kitűzött zászlókat: mennyi van Péchy Ferencznek? mennyi apámnak?

Furcsa kortesvilág volt akkor a mi házunknál; a hány női kéz volt, mind kokárdákat gyártott, a zászlók kikészítése is nagyobbbrészt otthon történt; minduntalan kortesek, kérelmezők, panaszosok jöttek-mentek s mindenkivel nagyon nyájasan kellett bánni; dinom-dánomnak vendégeskedésnek se hossza se vége. Emlékszem, hogy Mindenszentek napján - a mi Berzeviczén „Kermes” vagyis templomavatás napja - a nagy ebédlőnk hosszú asztalát körülülték urasan a berzeviczei parasztgazdák; a kik máskor az udvari nagy hársfánál alig mertek beljebb kerülni azok most egész otthonosan telepedtek le a mi székeinkre, ettek a mi asztalunkról és koczingtattak az apámmal. Eltekintve halina-ruháiktól, egészen jól festettek ebben a helyzetben; azt találom, hogy a mi tótjaink erős vonású, jellegzetes, borotvált arcjai, hosszú, vállralógó többnyire barna hajfürtjeikkel egy kissé emlékeztetnek az olasz renaissancenak azokra az alakjaira, a kiket a Donatello vésője s a Ghirlandajo ecsetje örökített meg.

Az öreg Berzeviczy Bernát, a ki már tavasszal jött Berzeviczére s itt - saját kertje immár nem lévén - a templom, meg az apám, meg az Emilék udvarát és kertjét rendezte, szépítette, már épen el akart utazni, a mikor beköszöntöttek az alkotmányos saturnaliák, melyekből ő is nagy buzgalommal vette ki részét; egyéb dolga se lévén, napestig járt-kelt, informált és capacitált, ha kellett, még csókolódzott is az elázott tótocskákkal. Az Irányi Pista bátyánk tolla is működött; atyámat nevenapjára - mely a választás hónapjába esett - latin és magyar dystichonokban üdvözölte már mint leendő képviselőt is:

„Ut pater es laetae sobolis, sic opto praecorque
Sis mox electus jam pater et Patriae!
Sic vigeat nomen, vigeant tua candida vota
Sic applaudemus nos Theodore tibi!”

Ezeknél a latin verseknél egyébiránt nagyobb elterjedésnek örvendtek azok a tót kortesdalok, melyeket Kurucz héthársi tanító szerkesztett s a melyeket az akkor - a „krinolinok” fénykorában - legdivatosabb „Krinolin-nóta” dallamára énekeltek. Ugyancsak Héthárson lelkes híve volt atyámnak a pohárköszöntőkben kifogyhatatlan Keménszky, járási orvos, ki eléggé önzetlen volt orvos létére minden felköszöntését e szavakkal végezni: „Környékezze az állandó egészség és lebegjen a szerencse szárnyain!”

Jó kortesei mellett mindenesetre a saját köztiszteletben és közszeretben álló személyének köszönhettem leginkább atyám, hogy a november 22-én Hétháron lezajlott képviselőválasztás alkalmával Péchy Ferencz, csakhamar látván pártjának kisebbségét, visszalépett s így őt egyhangulag megválasztottnak jelenthette ki Szmrecsányi Ödön bátyám, a ki ezúttal is, úgy mint 61-ben a választást elnöki minőségben vezette.

December hetedikén atyám, ki már programjában a Deák hívének vallotta magát, elindult az országgyűlésre; zászlós kocsisor kísérte el túl a választókerület határán, egészen Eperjesig; a kísérők között volt kegyesrendi tanárom is, Kucskovics László. Pestre érkezve egyik legelső képviselői funkciója volt atyámnak részt venni a magyar tud. Akadémia új palotájának fölavatásában, melynél különösen a br. Eötvös József beszédje tett nagy hatást. Másnap aztán megérkezett a „császár” és 14-én Buda várában megtartotta trónbeszédjét, mely „nagy lelkesedéssel fogadtatott” s a melyben a „Rechtsverwirkung” elméletének kifejezett megtagadását jelentette ez a mondat: „Jogvesztés egyrészről, merev jogfolytonosság másrészről, kiegyenlítésre nem vezethetnének.”

Atyám még a trónbeszéd napján hivatalos volt udvari ebédre, melyre akkor még minden képviselőt meghívtak legalább egyszer; az ebéd után az uralkodó vele is beszélt, s néhány nap múlva valamennyi képviselő fogadtatáson volt az udvarnál, mely alkalommal egyenkint mind bemutatásra kerültek ő Felségénél. Ezek a dolgok mód fölött imponáltak a választókerületben, s a jó héthársiak már azzal dicsekedtek, hogy az ő képviselőjük mindennapos a király asztalánál.

Megyénkben különben a többi kerületekben is a már előbb a központban kijelölt képviselőket választották meg; Bánó József is bekerült Nyiregyházáról; Kassán a keresztatyám, báró Luzsénszky Pál lett képviselő, Lőcsén gróf Csáky Albin, a ki éppen csak hogy elérte a törvényes kort, de rövid ideig tartotta meg a mandátumot, mert a megyék szervezésekor főispánná nevezték ki Szepesbe. Azok közül, kik atyámnak az első alkalommal képviselőtársai voltak, magam is együtt képviselőködtem még 16-20 évvel később; Bujanovits Sándorral, Bánó Józseffel, Várady Gáborral, Paczolay Jánossal, gróf Csáky Lászlóval és Albinnal, Trefort Ágostonnal, Tisza Kálmánnal, Lehoczky Egyeddel, visontai Kovács Lászlóval, Kiss Miklóssal, gróf Keglevich Istvánnal, Mocsáry Lajossal, nógrádi Szontágh Pállal, Szirmay Pállal, báró Perényi Zsigmonddal, Csanády Sándorral, gróf Szapáry Gyulával, Ivánka Imrével, Somsich Pállal, Urbanovszky Ernővel, Ullmann (Szitányi) Bernáttal és Madarász Józseffel.

Az országgyűlés, melynek képviselőháza akkor a Nemzeti Múzeum dísztermében ülésezett - rövid ünnepi félbeszakításokkal - 1865 decemberétől 1866 júniusáig meddő feliratok és leiratok váltásával telt el; a képviselőház előbb az összes törvények érvényének elismerését, szóval a teljes alkotmányosság helyreállítását követelte, mielőtt a szükségesnek látszó revisióra áttér, bár e célból a „hatvanhetes bizottság”-ot kiküldte, a kormány ellenben vonakodott a közös ügyek új, az 1848-ikától eltérő rendezése előtt ráhelyezkedni a törvényes álláspontra. A kormány felfogása, melyet egy kis conservatív csoport képviselt, a Deák hatalmas beszédeivel szemben a képviselőházban teljes vereséget szenvedvén, a főrendiházba menekült. Atyám is híven kitartott Deák mellett, habár a conservatívek kivetették rá hálójukat; sűrűn levelezett anyámmal és három sógorával, Máriássy Jánossal, Dobay Józseffel és Szinyei Félixel; Máriássy a „tigrisek”-hez edesgette őt, mert maga is határozati-párti volt 1861-ben; Dobay és Szinyei lelkes és föltétlen hívei s csodálói voltak Deáknak, nemkülönben anyám, a ki a mily szelíd lelkületű volt, mégse állhatta meg, hogy leveleiben szenvedélyesen ki ne keljen a Bartal György conservatív zászlóbontása ellen, rajongással szólva nemcsak Deákról, de Andrássyról, Ghyczyről és Tiszáról is, kik - ha kell - „arkangyalokként lángpallossal fogják nemzeti jogainkat megvédelmezni” nem csak Bécs, de az Apponyiak és

Bartalok ellen is. Az akkor még nálunk a forradalmi visszaemlékezések iránt uralkodó érzékenységre nézve jellemző, hogy mikor egy pesti bálon gróf Keglevich Béláné mint Lady Patronesse nem akarta a hadseregbeli tisztek tisztelgését fogadni, anyám levelében érthetőnek találta ezt, mert - úgymond - „a meggyilkolt Batthyány Lajos leánya nem társaloghat a Haynau pribékjeivel”.

Atyám nehezen tűrvén az elszakadást családjától s másrészt abban a szerény szerepben is, melyet mint képviselő vitt, lelkiismeretesen teljesíteni akarván kötelességét, a kölcsönös vágyódásnak az lett a vége, hogy 1866 tavaszán anyám leányaival hosszabb tartózkodásra fölutazott Pestre, rokoni látogatásokkal kötve ezt össze Egerben és Debreczenben. Egerbe - a hol akkor Görgei néném lakott fiaival, a Szvorényi igazgatása alatti híres cistercita gymnasium tanulóival s a hol Máriássy püspök is rokonságunkhoz tartozott - nehéz volt az eljutás abban az időben; kocsin kellett menni Miskolcra Egerbe s onnan gyorskocsival Pestre. Én csak leveleiket olvasva képzeltem el mindazt a sok érdekeset és szépet, a mit nővéreim Pesten láttak és élveztek s visszatértük után nekiestem a hozott szinlapoknak, operaszövegeknek, melyekhez előszóval kaptam meg a kommentárt.

Nemsokára azután oly esemény állott be, a mely az atyám pesti szalmaözevegységének is az országgyűlés elnapolásával véget vetett, sőt még nekünk diákoknak is a szokottnál korábban hozta meg a vakációt: kitört Ausztria kettős háborúja egyfelől Olaszország, másfelől Poroszország ellen. Mindkettő nagyon gyorsan folyt le s a délen elért győzelmek nem üthették helyre az éjszakon szenvedett iszonyu vereségeket. Julius 10-én már császári manifesztum jelent meg, mely elismerve a vereségeket, jelentette, hogy az uralkodó elfogadta a III. Napoleon békeközvetítését s „ujabb áldozatokra” és „a fejedelem iránti bizalomra” hívta föl Ausztria - és Magyarország - népeit. Julius végén a Ministeriumok már pakkolódtak a poroszoktól fenyegetett Bécsben, hogy Pestre költözködjének, a hol már helyiségeket is béreltek számukra; a császári gyermekek a pesti Zugligetben, a Kochmeister-nyaralóban laktak, Pesten tömérdek sebesült katonát ápoltak, köztük olaszokat és poroszokat is. Julius 20-án még Tegethoff fényes tengeri győzelmet aratott Lisszánál, két nappal később a Pozsony melletti Lamácsnál vagy Blumenaunál magyar földön vívott csatát félbeszakította a nikolsburgi fegyverszünet híre, melyet később a békekötés követett.

Nem mondhatnám, hogy erre mifelénk valami nagy izgalmat keltett a háború. Legfőlebb egy pár, a hadseregnél levő rokon sorsa iránt érdeklődtünk. Emlékszem, mikor Berzeviczy Emánuel nagy örömmel jött hozzánk, mutatva a táviratot, mely szerint fia, a huszárhadnagy a königgrätzi csatát végigküzdte, a nélkül, hogy baja esett volna; hasonló hírt kaptunk Bernolák Károlyról, ki a vadászoknál szolgált s kivel Máriássy-réven tartottunk rokonságot; Mattyasovszky Farkasról az a hír jött, hogy elesett, de később a hír szerencsére valótlannak bizonyult. Sebesült katonát nem láttunk, az oroszok küszöbön álló beavatkozásáról beszéltek egyes rémlátók, de a nélkül, hogy hitelt találtak volna; még a cholera is alig jutott el hozzánk; a vereséget magát a magyarság nemcsak hogy fájdalomosan nem fogadta, hanem ellenkezőleg attól tartott, hogy a győzelem mindenkorra megfosztott volna kilátásunktól az alkotmány visszaállítására. Nem hiányoztak hangok, a melyek még keveselni is látszottak a leczkét, mintha sajnálnák, hogy:

„az a fránya burkus már haza retirált”.

Hogy azonban Magyarországon olyan hangulat, mely Ausztria megszorult állapotát forradalmi vállalkozásokra akarta volna kihasználni, tényleg nem létezett, azt a Klapka-féle betörés csekély sikere eléggé igazolta. A Deák Ferencz örökké feledhetetlen nyilatkozata megnyugtathatta az uralkodót a felől, hogy, bár egy abszolút kormány további erőfeszítésekre Magyarország részéről nem számíthat, a közjogi kérdésben a magyarok Königgrätz után sem kívánnak többet, mint a mennyit Königgrätz előtt kívántak s a mi a tizenötös-bizottság

munkálatában ki volt fejezve. Azonban a sok huzavona, melylyel a kiegyenlítést Bécsben még azután is kezelték, csakugyan alkalmas volt a Deák és pártja által képviselt mérsékelt álláspontot népszerűtlenné tenni s a kiegyezés híveinek munkáját megnehezíteni.

Tehát háborúról és choléráról kevés szó esett nálunk, de annál több trichinekről, melyek 1866 nyarának valóságos rémei voltak; minden lap trichinekről írt, minden laboratóriumban trichineket vizsgáltak s a mi jó sertéseink, a magyar gazda büszkeségei, mint megannyi halálhozó szörnyetegek, egész gyászos hírbe keveredtek. A tudománynak néha mintha öröme telnék benne, egy időre megrémíteni azokat, a kik egyéb vonzóbb oldalai iránt érzéketlenek maradván, hatalmát csak így tudják megérezni. Ilyenfélén hatott akkor a trichin-kutatás, később a bacillus-vizsgálat.

Egyébként a nyár zajtalanul, kölcsönös családi és baráti látogatások között telt le; Szmrecsányi Miklóssal sokat voltunk együtt; kezdtünk regényeket olvasni, sőt én egynek az írásába is vakmerően beléfogtam, gyakoroltuk a térképrajzolást képzelt országok térképeinek szerkesztésével is s ezalatt a létező világ ismeretének köreit is tágítani iparkodtunk. Most már sűrűn lovagoltam, bejártam apám erdőségeit, ellátogattunk báró Mengerssen Ágostnak, a Berzeviczy Emilné özvegy vejének szép, vadregényes erdei Tusculánumába, a melyet tulajdonképen Balázsvölgynek hívtak, de a melyet Szinyei Felixné alapítója után Emilvölgyének nevezett el. Átrándultunk a Szepességbe is, a hol nekem most már alaposabban kellett körülnéznem, mert a nyár folyamában eldöntötték az intéző hatalmak, hogy az ötödik osztályt a lőcsei kath. gymnasiumban fogom végezni.

A nyári szünidő azonban nem érhetett véget egy a szűkebb családi és helyi köröket mélyen megrendítő tragikus eset nélkül. Berzeviczy Gézát, a Josua legifjabb fiát, ki ép akkor szerezte meg az ügyvédi diplomát, Darócson, vadászás közben közvetlen közelből megsebesítette egy az ottani háznak, vadászati dolgokban járatlan vendége. A sérülést eleinte mindenki kicsinyelte s a sérült fájdalmait érzékeny természetének tulajdonítottuk; de csakhamar kiderült, hogy a lövés a hátgerinczig hatott és szegény Berzeviczy Géza néhány nap múlva iszonyú kínok közt meghalt. Esete roppant részvétet keltett, a temetésre kivonultam én is, a koporsó előtt, kivont karddal, melyre citrom volt felszúrva, mellettem pedig egy kis leány tányéron vitt immortal-koszorút; fiatal férfiak temetésénél falun akkor ez a szokás járta. A temető-dombra a rekkenő hőségben feljött az egész atyafiság, többek közt Guminszkyné is, Berzeviczy Berta, egy beteges, kissé exaltált asszony, ki a sok zokogástól éjjel vérhányást kapott s reggelre meg volt halva; így három nap alatt két családbelit temettünk el.

Annak a nyárnak az emlékeiben már élénk szerepet visz egy nálamnál jóval idősebb, akkor mintegy harmincz éves, de szellemének komoly iránya mellett nagyon fiatalos kedélyű rokonunk, kihez idővel szorosan csatoltak hozzá a rokonszenvnek és barátságnak akkortájt még csak fűződni kezdő kötelékei.

Berzeviczy Edmund volt ez, az Emil és Thekla legidősb fia, később néhány évig Sárosmegye alispánja, kinek főkép családjunk meglehetősen ismeretlen történetének föltárására irányuló írói tevékenységét, mely már a hatvanas években kezdődött s csak néhány évvel ezelőtt bekövetkezett halálával szakadt meg, a Történelmi Társulat emlékbeszédre méltatta. Engem akkor víg kedélye, mókái, ötletes mondásai és hűmórosan alkalmazott idézetei vonzottak hozzá leginkább, de haladó korommal nőtt tiszteletem és szeretetem az ő ép oly eredeti és érdekes, mint nemes és értékes egyénisége iránt. Külseje, mint mondják, unokatestvéréhez, Almássy Pálhoz, a 49-iki képviselőházi elnökhöz hasonlított, kit nem ismertem. Már fiatal korában hivataloskodott, s később néhány évig megyénk kormányzatát vezette; nagy esze, képzettsége, lelkiismeretessége és szeplőtlen jelleme őt mintaszerű hivatalnokká is minősítették, de érzékeny kedélye és ideális, a viszonyokkal megalkudni nem tudó gondolkozása nagyon is könnyen hozták őt a „politika exigenciáival” és az emberi gyarlóságokkal

összeütközésbe. Ezért - bár veje volt az akkori főispánnak, Szinyei Felixnek, - nem lehetett őt, mint alispánt maradásra bírni, s mikor később Kassa és a sárosmegyei városok főispánságával kínálták meg, annak kedvéért sem akart többé elszakadni megkedvelt falusi otthonától, gazdaságától, erdőitől és gyümölcsösétől s csöndes levéltári tanulmányaitól. A mi azonban legsajátosabb és legérdekesebb vonása volt lényének, az szellemének zárkózott élete mellett is nagy sokoldalúságában nyilatkozott meg. Alig tudok rá példát, hogy valaki annyira visszavonulva a világtól, műveltségét mégis nem csak el nem hanyagolni, de azt úgy gazdagítani tudta volna mint ő s úgy meg tudta volna őrizni fogékonyságát minden nemes és jó iránt, az új iránt is, a mit a kor változása, a viszonyok fejlődése fölszínre hoz. Halálával oly szellem költözött el, melyet kora nem értékesíthetett úgy mint megérdemelte volna, melynek fényében csak kevesen gyönyörködhetek s melynek elvégzett munkája nem ad teljes fogalmat erejéről és gazdagságáról.

Beköszöntött az ősz és Lőcsén nem lévén cholerajárvány, az ottani gymnasiumban a tanítás a rendes időben vette kezdetét. Szüleim oda vittek és Sváby Nándor igen tekintélyes ügyvédnél, ki később, a szervezéskor törvényszéki elnök lett s kinek nejével Görgeyék révén távoli rokonságot is tartottunk, helyeztek el. Más érzelmekkel keltem át a szepesi határhegységen most, mint mikor vendégségbe vittek a rokonokhoz. De azért szépnek látszott most is az út, melynek legmagasabb pontjáról, zúgó fenyveserdők között elterülő tisztásról gyönyörű kilátás nyílik egyfelől a távolban kéklő Tátra-hegylánczra, másfelől a Branyiskó emlékezetessé lett hágóját kétfelől szegélyező hatalmas, erdős hegyekre. Valamivel tovább haladva, letekinthetünk Szepesvár romjaira, a Csáky grófok mindszei kastélyára, melyről azt mondják, hogy annyi ablaka van, a hány napja az évnek és Szepeshely kéttornyú püspöki székesegyházára. Kevés oly összehangzatos középkori képet ismerek, mint ennek a még ma is magas fallal, bástyákkal körített püspöki várnak a látványát, a mint a mellette elhaladó utas előtt föltárul; a magas fal mögül meredez ki a szép román stílusú templom csúcsíves járulékaival, a Zápolyák pompás sírkápolnájával. Innen kezdve az utat hajdan egész Lőcséig mértani egyenes vonalban építették; akkor az volt a virtus: ki nem térni a hegynek, a minek következménye, hogy a mészkőtől napfényben szinte vakítóan fehér úton legnagyobbbrészt még most is hol hegynek, hol hegyről, folyton változó tempóban járnak a kocsik.

Svábyéknál harmadmagammal voltam szálláson; Heley János és Bekényi Béla voltak társaim, mindketten hegedűszóval kísérték tanulásomat, mindkettőt elvittem az ünnepekre magammal Berzeviczére is; azután később az élet még egyszer-másszor összehozott velök.

Az iskolában itt már kevésbé kedélyesen mentek a dolgok, mint Kis-Szebenben; többen voltunk, sok tanárral volt dolgunk, a kikkel csak a tanteremben jöttem össze, nem a szülői s rokoni házak osonnaasztalánál is, s a kik a tantárgyak nagy részét majdnem kizárólag német nyelven adták elő. Legtöbb bizalommal voltam osztályfőnökömhöz, a francia eredetű Salamin Leóhoz. A vallástant németül kellett tanulnom nekem is; a latin nyelv tanára nem mutatott különös hajlamot a magyar fiuk iránt, általán volt az intézetben egy pár professzor, a ki erős panszláv hírében állott. Legjobban rászolgált erre egy Čulen nevű igazgató, kit már a 67-iki minisztérium hozott oda s a ki oly vakmerően üzte a szlavizálást, hogy nemcsak tótul beszélt a magyar tanulókhöz, hanem magyar neveinket az érdemsorozatban eltótosította, így Csákyból Čakyt, Berzeviczyből Brezoviczyt csinált, míg végre észrevették a hibát és eltávolították a tót apostolt Lőcséről.

Akkor még a tanügyi hatóságok úgy vélekedtek, hogy a diákoknak egy csöppet sincs ártalmukra az, ha télen-nyáron templomoztatják őket; bizony nekem is néha csikorgó hidegben, még teljes sötétségben, gyakran bokáig érő hóban kellett reggelenként Lőcse utcáin végigbaktatnom. Mert Svábiék a város keleti kapuja közelében laktak, a kath. gymnasium pedig akkor is a délnyugati kapu szomszédságában levő egykori jezsuita-kolostor udvarában volt

elhelyezve. Az ezzel összeépült „régí minorita”, egy ideig jezsuita-templom volt az istentisztelet helye; szép, magas csúcsíves épület; mely belső díszét a barokk-kortól kapta, csonka tornya rátámaszkodik a városkörfal félig rombadólt kapubástyájára, a mely itt különösen meredek lejtőre néz le, annak a dombnak a lejtőjére, melyre az egész, még ma is várfalak közé szorított városka ráépült.

Nagyon megszerettem a regényes bástyasétányt, mely körülfut majdnem az egész város körül és váltakozó panorámában mutatja a Fáttra középpontját: a Királyhegy méltóságosan szétterülő nagy hegytömegét; tovább az „Őzhegy”-et, mely mögé a Tátra rejtőzik, a mai Lőcse-Füred erdős völgyét kanyargó útjával és a meredek Máriahegyet, apró kápolnákkal jelzett állomásaival, tetején pedig, a szétnyíló erdő lombkapujában a búcsújáró-templomot, a melybe a mi vidékünk ájtatos hívei is elzarándokolnak évenként s a hová mi diákok is - bár inkább csak eprészés, erdei kóborlás kedvéért - fölsétáltunk néha.

A város keleti szélén - a hol legkönnyebben volt megtámadható, a hol a rejtekajtóra festve látható az áruló „lőcsei fehér asszony” alakja - Görgő felé, kopár halmok emelkednek, melyek legmagasabbika az akasztófa-hegy nevét viseli; oda jártam ki legtöbbször, nem csak azért, mert legközelebb esett lakásomhoz, hanem főképp a miatt, hogy innen már látni lehetett a Tátra hegylánczát, a melyet - mint lőcsei gyermek - valószínűleg innen pillantott meg először a nagy magyar festőművész, id. Markó Károly is.

A Tátrával azután - bár eleinte csak a távolból - alapos ismeretséget kötöttem; ismertem névszerint minden csúcsát, völgyét s lerajzoltam gyakran ormainak gyönyörű lánczát. De a mit az ember távolból megszeret, azt közelebbről is ismerni vágyik. Tavasszal, mikor már nagyobb kirándulásokat lehetett tenni, a szabad napokat - akkor nem csak a vasárnap, de a csütörtök is egészen szabad nap volt - többször használtuk föl arra, hogy néhány tanuló-társammal elgyalogoljunk a Lőcsétől éjszakra, Dvorecz falu fölött fekvő Gehól-hegyre; ez legmagasabb pontja lévén a vízválasztó lőcsei hegységnek, innen a szemlélő egyenesen lepillanthat a Poprád széles völgyébe, melyből minden előhegy nélkül közvetlenül emelkedik föl a Magas-Tátra. A látvány szinte megdöbbenően nagyszerű. A Tátra páratlan szépségének a titka éppen az, hogy aránylag sík területről tör az ég felé, mint egy álomképszerűen, hirtelen fölmerülő, egészen elszigetelt világa a havasi élet és természet csodáinak. Lenn még jól termő mezők, kertektől környezett városok, feljebb rengeteg erdőség zónája, melynek sötét színéből csak itt-ott villannak ki fehér házak: a hegyek aljába épített fürdőhelyek, melyet csak itt-ott szakítanak meg mély völgyek, ezüstösen csillogó, sziklákon végigzuhogó patakokkal; még feljebb a törpefenyő birodalma már csak olyan, mint egy kopottas, elrongyolt szőnyeg, a melybe fogyatékosan burkolódnak a meredek lejtők; s legfelül a tiszta, kék sziklaormokat, iszonyu szakadékok tagolják szét, bennök örökhó sávjai, fölöttük kóválygó felhők, melyek hol itt, hol ott kapnak el egy csúcsot szemünk előtt, feküsznek rá egy csipkézett gerinczre s vetnek hirtelen árnyékot a verőfényes zöld hegyoldalra.

És én néztem, néztem ezt órahosszant s úgy éreztem, mintha a két szemem nem volna elég magába fogadni mindezt a csodát; néztem, hogy tündököl olvadozva a maga örök birodalma határán a hó, hogy vonul följebb utolsó hírmondója a télnek, mely „nyaralni vad bércekre költözött”, miközben mellettem harsogva szállt ég felé a pacsirta, megszólalt a tücskök zenéje, diadalmasan újjongott a tavasz...

Nagy tavaszodás volt az a hatvanhatediki!

Tavaszodás a természetben és a szívekben is, a reményeiket teljesülni látó honfiúi szívekben.

Éreztük, hogy ez már nem a hatvanegyedikí csalékony kikelet; keserű tanulságok ideje volt a közbeeső lustrum. A nemzetnek súlyos szenvedések árán megadta a sors azt, hogy legyenek vezérei, a kiket igazi harczok és viszontagságok megpróbáltatásai edzetek erre a hivatásra,

legyen olyan hite a jövőben, a minőt csak az érez, ki már szembenézett a kétségbeeséssel, és legyen olyan öröme az életében, a minő csak egy halálos betegségből fölgyógyultnak szokott lenni.

Ez az önbizalom, ez az életöröm, igaz, hogy sok csalódásba is belévitt; egyszerre optimisták lettünk, százával termettek az egetvívó titánok, a „Hübele Balázsok”, a „Délibábok hősei”. De azért szép kor volt az mégis, szép azoknak is, a kik a nagy nemzeti fölbuzdulás unisonójába csak a gyermekhangok discantóját vegyíthették belé.

A kietlen huzavona megszakítását előidézett fordulatot nálunk a közvélemény általában báró Beustnek 1866 október végén külügyminiszterré történt kineveztetésével hozta összekötésbe; kétségtelen, hogy ő mindvégig nagy támasza volt a kiegyezés ügyének. Az országgyűlést november 19-ikére újra összehívták, atyám is fölutazott Pestre, a hol előbb csatározások folytak a Deák pártja s a „tigrisek” és szélsőbaloldaliak közt, míg a Deák december hatodiki beszédje a békülékenyebb álláspontot juttatta diadalra. Hanem azért mégis februárig kellett várni, míg az Andrássy-minisztérium megalakulhatott, melynek tagjai nem voltak ugyan egyformán ismertek és kedveltek, de mely a maga egészében mégis megalakulása percében, mint a régóta oly epedve várt alkotmányos szabadság és önrendelkezési jog meghozója, óriási népszerűséggel bírt az országban.

Valóságos lelkesedési láz ragadta meg a nemzetet; február 18-ika táján minden legkisebb városban fáklyászenéket, kivilágításokat rendeztek; természetesen Lőcsén is. Svábyék ablakára én készítettem a „transparens”-táblát, mely a magyar czímert hazafias köriratba foglalva tüntette föl; a fáklyásmenetben nekünk diákoknak is szabad volt részt vennünk, éltettük torkunkszakadtáig a „független felelős magyar minisztériumot” s nem bántuk, hogy az arcunk egészen kormos lett a fáklyafüsttől.

Hanem azért a nagy lelkesedés közepett sem volt a kormány helyzete rózsásnak mondható: künn a leskelődő reactió, benn egy gyakran kiméletlen fegyverekkel küzdő ellenzék, melynek egy része keveselte a kiegyezést, más része a tiszta personal-uniót akarta, magában a kormány táborában mérhetetlen, kielégítést váró igények és ambíciók, - s ilyen körülmények között kellett a kiegyezési művet törvény alakjába önteni s az ország újjászervezését végrehajtani. Márczius végére készen voltak a kiegyezéssel, következtek a megyék szervezése s a koronázás előkészületei; egy sereg belpolitikai kérdés is mozgásba jött, atyám is benyújtott egy törvényjavaslatot a curiális zsellérségek ügyében, mely, a felvidéki viszonyok szempontjából nagy fontosságú kérdésnek tanulmányai már több év óta foglalkoztatták.

Sárosmegyében - lemondván Berzeviczy Emánuel főispáni helytartó - sokan már akkor a Szinyei Felix főispánságát emlegették; főispánunk azonban gróf Erdődy István lett, a makoviczai uradalom tulajdonosa, egy sok jóakarattal s kedves modorral bíró nagy-úr, a kit bevonulásakor díszes bandériummal fogadtak. A tisztujítás nem folyhatott le némi dissonantiák nélkül. Sokan atyámat kívánták volna másodalispánnak, de ő kitért az elől a vád elől, hogy két sógor osztozik az alispáni székeken; azt az elvet, hogy a 61-iki tisztviselők mind újra helyökre állíttassanak, nem lehetett a maga teljességében megvalósítani.

Lőcsén is volt bandérium és hosszú kocsisor, mikor a főispán bevonult, kinek személyében a Csákyak örökös főispánsága újra föléledt. Emlékszem, a Sváby-ház kapuja előtt állottam, mikor a hosszú menet közepén díszes fogaton egyedül ülve, mint halvány, vézna, kissé beteges kinézésű, de szellem- és lélekteljes tekintetű ifjut láttam meg először életemben gróf Csáky Albint, a ki rövid képviselősége után elfoglalván ősei helyét Szepesmegye főispáni székében, megilletődötten komoly arccal fogadta az őt minden oldalról környező hódolatot. Kineveztetése által szabaddá lévén Lőcse képviselői mandátuma, megindult a választási mozgalom, mely bennünket diákokat is - habár csak elméletileg - két táborra szakított. Görgey Géza görgői földbirtokos - később hrádeki kincstári uradalmi praefectus - küzdött a pálmáért

Breuer Sándorral, a ki utóbb a szepesi városok főispánja lett. Mindkettő deákpárti lévén, elvi különbség tulajdonképpen nem volt közöttük, a városi polgárság azonban - mely számbelileg nagy kisebbségben volt a falusi választókkal szemben - elvi kérdést csinált belőle, hogy Lőcsén városi ember legyen képviselő, ne falusi gentry, s e törekvéssel megbukott, mert a pálmát mégis Görgey vitte el, bár nem nagy szótöbbséggel.

A koronázásra készülő nemzet ünnepi hangulatának ragyogó, sima víztükrébe nagy követ dobott Kossuth Lajos egy héttel a nagy nap előtt a Böszörményi László lapjában közzétett, Deák Ferenczhez intézett híres nyílt levelével, mely keserű hangon elítélvén az egész kiegyezést, melyben ő „a nemzet halálát” látta, roppant izgalmat keltett országszerte s még későbbi következményeiben is szenvedélyes politikai harczok szülője lett.

Ma szinte hihetetlennek tűnik föl az a rokonszenves hang, a melyen akkor Robert Hamerling, az osztrákok jeles költője üdvözölte a magyar koronázást a Pester Lloyd június 8-iki ünnepi számának élén. Így jellemezte benne a magyar nemzet diadalát:

„Im Busen glühend und schmerzgedrückt,
Im Haupte verstandesklar:
So hast du gekämpft, so hast du gesiegt,
Hochherziger Magyar!

Mit festem Muth und mit Klugem Sinn
Unblutig erkämpft im Gefecht,
Fällt in den Schoss dir als neuer Gewinn
Dein tausendjähriges Recht!

Drum werden sich spiegeln gesegnet und hold
In des Isters brausendem Tanz,
So lang er die Woge zum Pontus rollt,
Die Sterne des Ungarlands!”

Osztatlan és minden utógondolat nélküli lelkesedés, sőt elragadtatás volt az, mely ama napokban különösen a királynő ragyogó alakját környezte. Hogy egyébként a közvetetlen résztvevők és szemlélők nem voltak egészen mentek a mult emlékeiből és a jövő aggodalmaiból reájuk nehezedeő árnyaktól, azt atyámnak a koronázás napján naplójába jegyzett e szavai is igazolják:

„Ferencz József ausztriai császár magyar királyúl megkoronáztatott, nem oly lelkesedés között azonban, minőt a magyar nemzet koronás fejedelme iránt érezni szokott, minek oka részint a múlt, a mennyiben az országban alig van család, mely legalább egy tagját ne vesztette volna el 1848 óta a csatamezőn vagy a vesztőhelyen, nincs ember, ki ne érezte volna az 1849-ben behozott absolut rendszer mindennemű zaklatásait; másrésről oka a nem nagy mértékben nyilvánuló lelkesedésnek az, hogy a szélső baloldal, fölbiztatva Kossuth Lajos nyílt levele által, bár országgyűlési tagjainak száma csak 13, a magyar nép alsóbb rétegeiben az országgyűlés többségét hazaárulás gyanujába hozni iparkodik s így a többség lelkesedési nyilatkozatait is ellennyilvánulásokkal elhomályosítani szeretné. Különben nem is lelkesedés az, mely az országgyűlés többségét az osztrák császárral való kiegyezkedésre, Ausztria népeivel szövetkezésre és törvényes alapon fejedelme megkoronázására bírta. Indokaink: hogy véget vessünk valahára oly állapotnak, mely az eddigi 18 év alatt annyi emberéletet s annyi vagyont nyelt el, mely nemzetiségünk kiirtását tűzte ki céljául s mely milliárdokat szedett föl a szabadság elnyomására. Igaz, hogy ezek elegendő okok a végelszakadásra, de ez nem megy forradalom nélkül; a forradalom következeit mi magunk érezzük, érzi szegény Lengyelország, mely Európa által fölbiztatva, de magára hagyatva lett. Indokunk még a

kiegyezkedésre a keleti népek külön érdekei és mindent absorbeáló természete, míg ellenben egy Ausztriával való szövetségben a magyar elem a sorstól vezérül van szánva, neki köszönhetően Ausztria is alkotmányosságát”...

És sötét árnyékot vetett a sors kevéssel később a népével kibékült, dicskoszorúzott uralkodó homlokára is. Június 8-án volt a koronázás Pesten, június 19-én lőtték agyon mint bitorló, békerontó idegent Queretarában a mexikói fölkelők Miksa császárt, királyunk öcscsét, a Habsburg-Lotharingiai uralkodóház egyik legrokonszenvesebb, legjelesebb tagját, ki igazán ideális vágyaktól és törekvésektől vezetve adta magát oda a lelketlen európai hatalmi politika hamar elhasználandó játékszeréül.

A helyreállott alkotmányosság természetesen nagy lendületet adott minálunk is nemcsak a politikai, hanem a társadalmi élet mindennemű nyilvánulásainak is. A koronázási ajándéknak a 48-49-iki honvédek javára való visszaajándékozásában megnyilatkozott nemes és magasztos kiengesztelő gondolat országszerte mozgalmat keltett a honvédalap gyarapítása érdekében; augusztusban hangversenyt rendeztek e célra Eperjesen is. A megyei közgyűlés alapot létesített Desseffy Arisztid szobrának Eperjesen leendő fölállítására; a szobor ugyan mindeddig létre nem jött, de a vértanú-tábornok képét lefestették a collegium díszterme számára s az alap jövedelmét egyelőre a visszaállított jogakadémia egyik tanszékének dotációjához csatolták. A sors úgy akarta, hogy ezt a tanszéket elsőként 1878-ban éppen én foglaljam el.

Az eperjesi Collegium is akkor, 1867 szeptemberében ülte 200 éves fönnállásának emlékünnepest, melyet az épület fölállítandó második emeletének alapkö-letevésével kötöttek össze. Erre a célra Rochlitz Béla, a collegium egykori tanítványa, mint ausztráliai lakos indított először gyűjtést. Az ünnepélyben, melyre atyám engem is elvitt, az ország sok kitünősége vett részt: báró Prónay Gábor evangélikus egyetemes felügyelő, Máday superintendens, Zsedényi Ede, Dózsa Elek képviselőházi alelnök, Gaganyecz eperjesi gör. kath. püspök s mások, de legnagyobb figyelem és érdeklődés tárgya az emigrációból csak nem rég hazatért Pulszky Ferencz volt. A templom szószékéről Bánó József és Vandrák András mondtak beszédet. Irányi István latin ódát írt s szavalt el ez alkalommal; az üdvözlésekkel összekötött kalapácsütések sorát Zsedényi kezdte meg. Mélyen emlékezetembe vésődött Pulszkynek egészen sajátos egyéniségét jellemző pohárköszöntője a díszlakomán. Ő; úgymond, élete nagy részét gyakorlati gondolkozású nemzetek, az angolok és amerikaiak között töltötte; nem szereti a szóvirágot, a sok beszédet; hanem azért mégis meg van győződve róla, hogy a mit mondani akar, tetszeni fog; ezennel alapít ezer forintot a Collegium javára... Az összegyűlt nagy közönség tapsolt ugyan, de azért mégis mindnyájunk érzése az volt, mintha az előrebocsátott szavak nem lettek volna alkalmasak a tetszés fokozására.

A hatvanhetedik nagy tavaszodás a mi családi életünkben is bimbót fakasztott. Rózi nővérem, ki még nem töltötte be tizenhatodik évét, a kit csak, mert korán nagyra nőtt, úgyszólván függelékképen, hogy ne kelljen otthon hagyni, vittek el egyszer-másszor valami mulatságra, hamarosan menyasszonyává lett: Máriássy Ferencz szepesi földbirtokos menyasszonyává. A vőlegény nem a rokonságunkbeli, hanem a protestáns Máriássyak közül való volt, egyetlen gyermek, akkor már harminczadik évét meghaladott, erőteljes, magas, kissé kövér, de szép szőke férfi, a ki fiatalabb éveiben mint huszártiszt szolgált s abban az időben halván meg atyja, átvette birtokai kezelését. Különösen élénk, beszélő, nagy, kék szemei voltak, melyek versenyre látszottak kelni ajkának kellemes, mindig érdeklő és vonzó beszédjével s melyek akkor is fölragyogtak, ha zongorán vagy cziterán ábrándos, kissé mélabus zenei gondolatait tolmácsolta. Volt lényében valami lágyság, a mi annál inkább vonzott, mert egy olyan hatalmas, nagy termetű férfi alakjában testesült meg. Mikor először vidékünkre jött s Darócson, Berzeviczén megfordult, minden másra inkább gondoltunk volna, mint arra, hogy

szeme éppen ezen a fesledező bimbón, ezen a bájos gyermekleányon fog megakadni. Aztán láttuk, hogy a vígkedélyű, csevegő, nevető Rózsikánál a nem várt hódolat fölötti naiv csodálkozás, szinte ijedelem, hogy változik megilletődéssé, érdeklődéssé, hogy kezd szép barna szemei sugártörésében az érzelmeknek egy eddig ismeretlen új világa derengni, láttuk, hogy a cziporajátékból följánlott önkényes lecskék mind hosszabbakká válnak, az új ismerősöknek mind több mondanivalójuk akad, és egy lőcsei bál után a kedves haraszi kastélyban, jó nénénk, Máriássyné varázsló kezei alól egyszer csak mint mátkapár kerültek elő a fiatalok.

Ez márcziusban történt; atyám akkor Pesten volt és anyám repeső kebelével hosszú leveleket írt neki gyermekök szívének nyíló tavaszáról, és leveleinek minden sorából kihangzott az áldás, a fohász, hogy az a tavasz hosszú boldogság hozója legyen...

Szeptember hóban, Rózsi nővérem tizenhatodik születésnapján volt az esküvő; férje elvitte őt márkusfalvi otthonába, a mely a Hernád partján fekszik, közel Haraszthoz.

És mi azóta úgy éreztük, mintha a berzeviczei régi ház ablakain kevesebb napsugár hatolna keresztül.

X. Pesten.

Eperjesről éjjeli gyorskocsi vitt Kassáig, hogy ott atyámmal együtt vasútra szálljak - először életemben és elinduljak Pest felé, a melyet természetesen szintén először életemben voltam meglátandó 1867 őszén, a kezdődő tanévvel.

Kassán kora hajnalban - még éjjeli sötétségben - ültettek be bennünket sok más utazóval egy kocsiosztályba; az útitársak egy része ismerős volt, a többi azzá lett a hosszú nap folyamában, mert öreg este volt, mire szerencsésen megérkeztünk a fővárosba, lévén akkor még Pest útja Kassa felől a tiszai vaspálya, a mely Szerencs-Tokaj-Nyiregyháza-Debreczen-Püspök-Ladány-Szolnok-Czepléden keresztül vitt, tehát nagy kerülő volt a mostani miskolcz-hatvani vonalhoz képest.

Pesten ideiglenesen atyámnak abba a Kecskeméti-utczai lakásába szállottunk, melyet egyedülletében használt, csak később költöztünk nagyobbba, miután el lett határozva, hogy anyám is feljön hajadon nővéremmel a télre. Az első nap délelőttje még szabad lévén, atyám magával vitt az épen csak akkor újra megnyílt képviselőházba s elhelyezett a karzaton. Akkor a képviselőház átmenetileg az Akadémia új palotájának nagytermében ülésezett, addig tudniillik, míg a Sándor-utczai úgynevezett „ideiglenes” országházat, mely azonban tényleg harminczöt évig szolgált e célra s ma is fennáll, eredeti, czélszerűtlennek bizonyult hosszukás alakjából átalakították amphitheatralissá. Az Akadémia termében hosszú asztalokat helyeztek el s köréjük nádszékeket, így tanácskoztak a képviselő urak, kik közül én csak a legnagyobb nevezetességeket tudtam képeik után megismerni, például Lónyayt, ki sokat sürgölődött, mert az első önálló magyar állami kölcsönt kellett a Házban letárgyaltatnia; vaskos táskája volt - talán belefért volna az egész kölcsönpénz, s egymásután ette a czukorkákat; a keserűségek - később következtek. Az öreg Szentiványi Károly elnökölt, Deák Ferenczet akkor még nem láthattam, csak később.

Ilyenképen Pesten véletlenül előbb láttam meg a képviselőházat, mint az iskolát, a mely végezt atyám föl vitt; hanem másnap már eljutottam oda is. Hű maradtam - a piaristákhoz, az ő gymnasiumukban iratkoztam be a hatodik osztályba; igazgató akkor Trautwein Nep. János volt, a ki a hittant is tanította; osztályfőnök Lengyel József, a latin nyelv tanára; tanáraink voltak Kalmár Endre, a későbbi rendfőnök, kinek előadásait az ókori történelemből néha egész elragadtatással hallgattam s róluk pontos jegyzeteket készítettem, Lévy Imre, a kit azután szintén rendfőnökké választottak, továbbá Cseh Ferencz, Császár és Bánóczy, később Arányi és Budaváry. Osztályunk rettentő népes volt: hetvennyolcz volt az összeírt tanuló; ilyen tömegben igazi iskolatársi pajtáság, a minőhöz eddig szokva voltam, ki sem fejlődhetett; nem is ismerkedtünk meg mindnyájan, barátságot vajmi kevesen kötöttünk. Egyik szomszédom Fábián Lajos volt, a költő és fordító Fábián Gábornak a fia; ehhez el is jártam, atyjával is, a kedves öreg úrral, ki atyám képviselőtársa volt, megismerkedtem. Másik szomszédom, Fejérpataky Kálmán, a mostani akadémiai ügyész, felvidéki családból való volt, melylyel szüleim is barátságot tartottak. Az előttem levő padban ült Wlassics Gyula, kivel húsz évvel később ujítottuk meg a barátságot, azután Benyiczky Gábor, a ki fiatalon halt meg, Tallián Dénes, a későbbi báró és külügyminiszteri tanácsos, Pertik Ottó, a mostani egyetemi tanár; ki mindig első eminens volt. Jó kedvében néha a hátamon dobolt kezeivel a Trefort Ágoston egyetlen fia Ervin; mögöttem ült, kedélyes, szókimondó fiú volt, kinek erőteljes, vérmes külseje hosszabb életet sejtetett, mint a minőt megért. Összebarátkoztam még Egan Lajossal, a ki jeles technikusa lett a kereskedelmi minisztériumnak és Szilasy Istvánnal, kinek atyja - Pestmegye akkori alispánja - rokonunk volt.

A jó öreg Lengyel József tanárunkat, a kinek nagy tokája volt, halántékán vukkliba csavart haja, és pápaszemét föl- s letologatta a homlokán, sokszor lerajzoltam, a körülöttem ülők nem csekély gaudiumára; a túlnépes osztály elősegítette az észrevétlen „gyors rajzolást”, melyhez a Vagáts és Schibinger gyakorló-könyvének történetei is bőven szolgáltatták az anyagot; kedvelt tárgy volt például a spártai egyszerűségéről híres hadvezér és király, Agesilaos, „quisolo pallio indutus ambulavit”. Egyszer azonban környezetem derűltége árulómmá lett s akkor egy időre szétültették az incselkedő társaságot. Különben rajzolási kedvemet akkoriban rendszeres mederbe igyekezett terelni Engerth Vilmos tanár, kinek rajzóráiban egy váci-utczai házban vettem részt, s a ki még magyar és német nyelven hirdette a maga iskoláját.

Nagy rokonszenvet éreztem egy fiatal kegyesrendi tanárunk iránt, kit Bánóczynak hívtak; a magyart tanította s én egyszer egy írásbeli dolgozatot mutattam be neki, melyben akkori rajongásomat a „Karthausi” stíljé iránt szabad szárnyra eresztettem; valami szörnyen fellezgős elmélkedés lett belőle; emlékszem, így kezdődött: „Egy hegytetőn állok, háromezer láb magasban...” Bánóczy veres tintával egy oldalt teleírt a gyakorlat-füzetemben, csupa jóindulattal, sőt némi buzdítással is megmagyarázván, hogy nem kell mindjárt a felhőkön lovagolni, jobb szépen leszállni a földre s úgy tanulni - járni. Nagyon elszégyeltem magamat s a tanóra után utolsónak akartam kisompolyogni, hogy Bánóczy észre ne vegyen. De ő az ajtóhoz állott és bevárt s a folyosón végigkísérve, még egyszer behatóan kifejtette, hogy miben tévedtem. Megköszöntem neki szépen, abban a reményben, hogy még sok jóra fog tanítani; de ez a reményem nem teljesült; tüdővésztes volt már akkor s kevéssel később abba kellett hagynia a tanítást. A baj hamar végzett a fiatal emberrel; nemsokára temetése alkalmából kaptunk - szabad délutánt.

A piaristák társháza és gymnasiuma egyike azoknak a kevés épületeknek, a melyek azon idő óta, melyről itt beszélek, mind máig külsőleg változatlanok maradtak; egyébként igazán nehéz a mai nemzedéknek azt a Pestet és Budát elképzelnie, a melybe én kerültem 67-ben. Nem csak kisebb és szerényebb, hanem egészen más város volt az akkori. A pesti és a budai oldalon egy-egy pályaudvar volt, a pesti a mostani nyugati pályaudvar helyén; Sugár-út, Külső nagykörút természetesen nem léteztek, a mai belső körút legélénkebb forgalmú helyein félig a földbe nyomott földszintes viskók álltak roskadozó födelekkel, pl. a Két pisztoly-épület a Calvin-téren; híd egyetlenegy volt a Dunán, a lánczhíd; sikló nem létezett, hanem az alagút kapuja fölött az úgynevezett Elypsen czukrászda és ülőhelyek területek szét, olyan Hangl-kioszk féle, a hol néha a zene játszott s a hol az elegáns világ ozsonnázni szokott. Lenn a hídfőről jövet balra egy nagyon szerény és egyszerű színház nyílt meg kevéssel előbb; a homlokzatára az volt írva: „Hazafiság a nemzetiségnek”, ez volt a budai magyar színház, melylyel először hatolt be bátran a magyar szó a budai teljesen német polgárság közé. Volt természetesen német színház is, a mostani Erzsébet-tér közepén, éktelen bódé, de nagyobb a nemzeti színháznál, melyben akkor opera és dráma egyesítve volt. A Rudasfürdőbe Pestről evezős ladikkal jártunk át, a Margitszigetre egyáltalán csak csónakon lehetett eljutni, az különben még valóságos vadon volt, mely legjobban illett a kolostorromokhoz; az artézi kutat akkor fúrták ki épen s az egyik nevezetessége lett az elhagyatott szigetnek. Az első lóvasút még csak nem rég járt az úgynevezett Széna-térről, vagyis a Nemzeti Múzeumtól Új-Pestre. Vívezeték nem lévén, a Dunavizet puttonszerű tartókban házhoz hordták; a vizet szállító kocsisok azt kiabálták: „Taufwasser!” ez annyit jelentett, hogy „Donauwasser”, mert mást, mint német szót még akkor kocsistól, hordártól, házmestertől, hallani alig lehetett. Szobor egész Budán és Pesten nem volt más, mint a Hentzi-émlék a Szent György-téren, egy szentkép a Rókus-kórház előtt, egy a barátok terén és egy kőből faragott nőalak a ma már nem is létező „Halpiaczon”, a ki maga is halat látszott árulni, mint a körülötte letelepedett kofák. Még a József nádor szobrát is csak később állították föl.

A Halpiaczhoz közel, mindenféle rég eltűnt átjáró házakon keresztül jutottam el az iskolába lakásunkból, a mely a Molnár-utczában volt; nem szívesen emlékszem rá, mert nagyon sokat betegeskedtünk benne; a sok betegség, mely bennünket Pesten ért, volt főoka, hogy olyan hamar hátat is fordítottunk neki; én kanyaróm miatt hetekig ki voltam zárva az iskolából; mikor jobban lettem, ugyancsak hozzá kellett látnom, hogy egy jeles iskolatársam segítségével pótoljam a mulasztottakat. Üdülésem ideje alatt sokat kellett az alsó Dunasoron sétálnom, mely legközelebb volt lakásunkhoz. Akkor corso még nem létezett, a merre az ember sétált, a dunai halászbárkák lánczai és kötelei voltak kifeszítve, vigyázni kellett, hogy mialatt a Gellérthegy szikláinak szépségében gyönyörködünk, az orrunkra ne bukjunk.

Hogy visszavarázsoljak valamit a „Próbakő” idejéből, mentorommal, Spitko Lajos bölcsészethallgatóval - a mostani tankerületi főigazgatóval - családi lapot indítottunk, „Szünórák” cím alatt; legnagyobb részét én írtam, a heti krónikát is, a tollrajzokat is én készítettem belé, többnyire a főváros furcsaságainak fölhasználásával s a Fliegende Blätter félreismerhetetlen befolyása alatt, mert egy kis könyvtárban ebből a folyóiratból is mintegy ötven kötetet bocsátott rendelkezésünkre az, kitől a lakást béreltük. „Szünóráim”-ból egyébiránt valamit Mr. Parksnek is kellett szánnom, kitől nővéremmel együtt angol leczkéket kaptunk s ki a sok lépcsőjárás következtében lábát törvén, utóbb Mr. Nanglet küldte helyettesképen; Parks még a nyolczvasas években is ismert és kedvelt angol nyelvmestere volt Budapestnek.

Pesten és Budán is tág rokoni s baráti kört találtak szüleim s ebben a körben én is találtam kortársakat és pajtásokat. Szomszédságunkban lakott Bernolák Károly táblai bíró, Máriássy János sógora, családjával; én sokat jöttem össze már említett iskolatársaimon kívül a Cseley s Medveczky fiúkkal. Medveczky Árpád nyugalmazott százados hadbírónak, atyám unokatestvérének felesége német nő volt s egyik leánya Schweizba ment férjhez; egész családja kiváló nyelvismeretekkel bírván, háza úgyszólván találkozási helye volt a külföldieknek, különösen a konzulátus tagjainak. Szellemes, ritka műveltségű leánya, Anna, nővéremnek volt jó barátnője; én leginkább velem egykorú Árpád fiával barátkoztam, egy nagy tehetséggel s roppant szorgalommal, ambícióval megáldott fiúval, ki még tanulókorában, talán épen a szellemi túlerőltetés miatt halt meg.

Egyszer szüleim távollétében épen a tornáczon voltam, mikor egy magas, szikár, egyenes tartású, már öreges úr tudakozódott utánuk; alakja rögtön lebilincselte tekintetemet, mert valami hihetetlenül imponáló volt benne. Névjegyét átadván köszönt s elment; a világ egyet fordult velem, mikor a névjegyre rápillantottam, ez állott rajta: Görgei Arthur. Az előbb istenített, aztán árulónak mondott forradalmi fővezért akkor láttam először; szüleim azután többször is összejöttek vele.

Atyámat a képviselősege is sokakkal összehozta; nyájas, megnyerő modorú ember lévén s mindig kész másoknak szívességet tenni, szerény politikai szerepe mellett is széles körökben kedvelték. Akkor még a képviselői collegialitás is több tartalommal birt, mint most; a társaság kevésbbé vegyes is volt, a parlamenti modor sem volt még annyira elvadúlva s a politikai carriere sem tette még fenhéjazókká nálunk az embereket; az a szokás, hogy egymást tegező emberek megadják egymásnak teljes titulussukat, még akkor nem volt föltalálva; a miniszterek is csak „tisztelt barátom” voltak. Különben az igazi magyar természetnek az a tulajdonsága, hogy keveset ad a külsőségekre, címekre, épen kapóra jött bizonyos osztrák köröknek, melyek amúgy is szerették volna a magyar kabinetet csak olyan tartományi helytartótanácsfélének tekinteni s ez ceremonialis kérdésekben eleinte összeütközéseket is okozott.

A képviselőktől erős munkát kívántak akkor; az 1867. év utolsó heteiben a Ház köznapokon 10-től 4-ig ülésezett; pedig akkor még sem rhetorikai, sem technikai obstructió nem létezett; igazi, komoly törvényalkotó munka volt, a melylyel az Ausztriával való gazdasági és pénzügyi kiegyezésre vonatkozó törvényjavaslatokat mind az év végéig letárgyalták.

A quota-kérdés fölötti vita alatt egyszer én is meghallgathattam a képviselőház tanácskozását; Perczel Móriczot - a ki esernyővel a kezében ment föl a szószékre - Ghyczy Kálmánt és Ignáczt, Tisza Kálmánt, Kautz Gyulát és Ivánka Imrét hallottam beszélni; Tiszával mérgesen összezőrdült gróf Bethlen Farkas; egész kis vihar támadt, pedig hát mostanság nyájaskodásnak vennék az olyan kifejezéseket, a minőket akkor a vita hevében használtak. Egy későbbi ülésen már Deák Ferenczet is láthattam, bozontos szemöldökei alól kedélyesen villogott tekintete a szélsőbal felé; de bizony csak láttam, szavát nem hallhattam; szinte irigyelni tudtam nővéremet, a ki - nem járván iskolába - gyakrabban jutott el a t. Ház karzatára s egyszer az „öreg úr”-nak egy rövid felszólalása alatt is jelen volt. Lassankint mind megismertem a politikai notabilitások arczeit, a miben nagy segítségemre volt az épen akkoriban - mint mondják, gróf Andrássy Gyula egy ötlete következtében - megindult Borsszem Jankó, melynek genialis rajzolója, Klič egész arcképcsarnokot hozott létre karikaturákból s különösen a Csiky Sándor és Patay István furcsaságai számára úgyszólván állandó rovatot nyitott; a Borsszem Jankó-ban Patay elválaszthatatlan volt a makrapipájától, Csiky pedig a csikóbőrös kulacstól, noha azt mondják, hogy az utóbbi éppenséggel nem volt nagy borívó.

1868 tavaszán főképp a honvédelem szervezésének kérdése foglalkoztatta az országgyűlést; a radicalisabb ellenzék ezt is izgatás tárgyává tette, belésszólt Kossuth is és belésszólt a pesti honvédgyűlés, melynek nagybátyám, Máriássy János volt az elnöke; a honvédkérdés körüli vitákon kívül izgalomban tartotta a kedélyeket a Böszörményi perbefogása, a demokrata-gyűlések kihágásai s a Miletics „Zasztavá”-ja körül csoportosuló nemzetiségi agitáció, a mi mind - természetesen - visszhangra talált a képviselőházban is.

Egyéb nagyobb eseményei voltak annak az évnek: a lipótvárosi templom kupolájának bedőlése 1868 január havában, Mihály szerb fejedelem meggyilkoltatása a Topcsideri parkban június 10-én, a lengyelek pesti látogatása Smolka vezetése alatt a Galiczia felé építendő vasút ügyében, melynél Sárosmegye is érdekelve volt és az Ebergényi Julia bűnpöre, melyről mindenki beszélt. Junius derekán igen nevezetes vendége volt Pestnek; Napoleon Jeromos, a „Plon-Plon” vagy vörös herczeg jött el Magyarországra, a hol fölötté rokonszenves fogadtatásban részesült. Kevéssel megérkezése után láttam őt; az „Európá”-nak, a hol megszállott, erkélyére kilépett s ott fogadta - nyájasan mosolyogva - a közönség éljenzését; mesésen hasonlított akkor I. Napoleonhoz; szinte azt a benyomást tette, mintha a nagy császár alakja vízióképen tűnt volna fel előttünk.

Még februárban eljött hosszabb tartózkodásra a királyi pár is, a mely Budavarában akarta küszöbön álló legujabb szaporodásának örvendetes eseményét bevárni; de az esemény sokáig megvárakoztatta őket is s az egész országot. Ápril 21-én épen ébredőfélben voltam, mikor a Gellérthegyi erőd ágyui elkezdtek működni: lelkendezve számoltuk a durranásokat: 101 lesz-e vagy csak 21? Fiú-e vagy leány? Bizony a huszonegyedik után csönd állott be; de ennek is örültünk; van ismét egy királyleány, a ki magyar földön született. Volt fényes kivilágítás és zászlódísz másnap; az egész főváros a maga gyermekének tekintette a kis Mária Valériát.

Az iskolaév folyamában csak egyszer hagytam el szüleimmel a fővárost; a húsvéti ünnepekre kirándultunk az Alberti-Irsa közelében fekvő Kávára, rokonainkhoz, Puky Mártonékhoz. Ott láttam először alföldi tájat, magyar falusi életet. A Puky Márton felesége testvére volt Kolosy Miklósnak, tehát unokatestvére atyámnak; pompás magyar asszony volt, csupa szívjóság és nyájasság s a mellett ritka tetterővel és gyakorlati érzéssel megáldva; neki és férjének, a jóízű falusi földesúrnak a vendégszeretet gyakorlásában fényes sikerrel segédkezett egy egész kis sereg szép leány - fiok nem volt, - a kik közt minden kor és minden ízlés megtalálhatta a neki tetszőt; s ha ki kellett bővíteni a társaságot - csak egy kertajtót kellett kinyitni, ott laktak Puky Györgyék, a testvércsalád, onnan is került ki vidám fiatalság. Pukyékkal egy faluban laktak

Wargáék, kedves, egyszerű, magyaros, öreg házaspár; fiukkal Gyulával - a ki olyan szépen tudja a statisztikát a költészettel összeegyeztetni - már akkor barátságot kötöttem.

Atyámnak volt rá gondja, hogy Pesten létem alatt megismerkedjem a nevezetesebb közgyűjteményekkel, melyek közül természetesen a képtár vonzott leginkább; szívesen eljártam az egyetemi könyvtárba is, mely akkor a ferenczrendiek földszintes kolostorépületében volt, a barátok terén; ott próbáltam olvasmányokkal tovább haladni azokon a nyomokon, melyeket a Kalmár Endre történelmi előadásai jelöltek meg előttem. Egyszer nagyon belémélyedvén a könyvembe, nem vettem észre, hogy már minden olvasó elszéledt; egy barátságos, gömbölyű fejű, sörte hajú öreg úr jött hozzám s figyelmeztetett, hogy már régen - kiharangoztak. Toldy Ferencz volt, a könyvtár akkori igazgatója.

Toldyt különben más alkalommal is láthattam; végighallgattam az Akadémia nagygyűlését, szép palotájának már ismert dísztermében. Az emelvényen az elnöki széket báró Eötvös József foglalta el, a kinek ajkáról minden szót azzal az áhítatos csodálattal lestem, a melyet a „Karthausi”, a „Búcsú”, a „Végrendelet” írója keltett bennem maga iránt. Elnöki beszédje biztos kézzel jelölte meg az Akadémia hivatását a visszanyert nemzeti élet s a kifejlett nemzeti irodalom által teremtett új helyzettel szemben. Utána Arany János, a „titoknok”, (akkor még ez a szó is megjárta) kelt föl szólásra; jelentése megemlékezett arról a szép virágos szőnyegről is, melyet a magyar hölgyek, gondolom a koronázás alkalmából hímeztek s azután az Akadémia termét ékesítették föl vele, „hogy a tudomány emberei, egyszer legalább egy évben, virágokon tapossanak”. Végül - szokás szerint - áttért az év halottaira; még most is fülemben csengnek a szavak, melyekkel ennek az annyira megszokott befejező motívumnak ihletet tudott a költő adni: „Az élő - úgymond - ha egykorig könnyel áztatta, majd művelés alá veszi a rögzöt, mely kedves, vagy tisztelt hamvakat fedez; a megszakadt nyomokon új munkásság pezsdül, és - az Akadémia halhatatlan!”

Arany János után Toldy Ferencz tartott emlékbeszédet Czuczor Gergely fölött, azután Horváth Mihály ült a fölolvadás asztalhoz, a ki csak nem rég tért haza a száműzetésből, s kinek kopasz homlokán az átélt és leírt 1848-49-iki küzdelmek dicsfénye látszott derengni. „A vármegyék szerepéről nemzetünk életében” értekezett; sikerült közelébe jutnom s úgy éreztem, mintha szemem néha fölfogta volna meleg, beszélő tekintetének fölragyogó sugarát.

Egyszer az Akadémia heti ülésére is elmentem; valami matematikai dolgot magyaráztak a táblán, tehát a III. osztály ülése lehetett, de Eötvös maga elnökölt, mert akkor még az osztály-ülésekben is első sorban az elnököt illette meg ez a jog.

Nagy nap volt rám nézve az, melyen atyám, - valami megköszönni valónk lévén, - báró Eötvös Józsefhez audienciára vitt el. Abban a budavári, úri-utczai épületben fogadott, melyben magam is működtem később; szívdobogva léptem be s azt hiszem inkább apám mondta el a köszönetet, mint én. De zavarom hamar elmúlt, mikor a költő-miniszter, a kinek karcsú, alacsony termetét fekete attila fődte, bevont egy ablakmélyedésbe, vállaimra tette a kezeit s szemüvegén át annyi jóságot és annyi ábrándot sugárzó lelkes szemeivel rámnézett; barátságosan kikérdezett tanulmányaim felől, aztán buzdított, hogy csak tornázzak sokat, mert kicsit „pápista-színben” vagyok s azzal nyájasan elbocsátott.

A főváros szellemi élvezeteiből a mennyire a közbejött betegségek s iskolai elfoglaltságom megengedték, kivehettem részemet. Emlékszem egy, a Vigadó nagytermében lezajlott, rendkívül népes hangversenyre, melyben a három Strauss testvér: János, Ede és József, kik akkor hírók delelőpontján állottak, váltakozva léptek föl a karnagy pálczával, mindegyik a maga szerzeményét adatván elő a zenekarral. János, a legidősebb, óriási tapsokat aratott az akkor még új Donau-walzerrel; Edének, a bécsiek későbbi kedvencének föllépését és szerzeményeit tüzről pattant elevenség jellemezte. Valódi ellentéte volt József, a legifjabb; már

alakja is egy érdekes, de szenvedő ábrándozót mutatott, kinél még tánczenéjében is a fájdalmas elem uralkodik; egy-két évvel később meg is halt szegény.

A budai népszínházban akkor az „Ördög pilulái”-nak bohóságain mulatott a közönség nap-nap mellett. Én természetesen legszívesebben a Nemzeti Színházba jártam s most már kielégíthettem az operák utáni vágyamat; legjobban vonzottak a régiak, de az újakat is majdnem mind meghallgattuk. A Meyerbeer „Afrikai nő”-je akkor még majdnem újdonság volt, s kiállítása, különösen a mozgó hajó nagy szenzációja volt Pestnek. Akkor a mi operánk főszereplői Ellinger és Pauli, Simon és Kőszeghy, Kocsis Irma, Kendelényi Fanny és a korán elhunyt, nagytehetségű Human Olga voltak; de valódi kedvence a közönségnek csakhamar Pauliné lett, ki a Fekete Domino-ban aratta legnagyobb diadalait. Akkor tűnt föl a Nemzeti Színház repertoirején - rövid időre - a „Don Carlos” című opera. Verdinek talán leggyöngébb műve, mely inkább csak díszleteivel vonzotta egy ideig az akkor még kevésbé elkényeztetett közönséget. Még rövidebb életű volt az Adelburg „Zrinyi” című dalműve, melyet még hazafias tárgya sem juttathatott Pesten sikerhez. Egészen más jelentőségű újdonság volt a Wagner Lohengrinje, bár osztatlan tetszést az sem aratott; sok szó- és tollvita folyt körülötte, akkor éppen látták a „jövő zenéjét”, most már a legmodernebb Wagnerismus antiquáltnak tekintti a mester e művét. Mint vendég zajos tapsokat aratott nemzeti színpadunkon 1868 tavaszán az ezüsthajú és aranyhajú Murska Ilma, főképp a Rigoletto Gildájának szerepében.

De bár drámát kevesebbet hallottam, mint operát, legmélyebb, legmaradandóbb színházi benyomásaimat mégis egy pár drámai előadásnak köszönhettem. Columbusa lettem önönmagamnak s fölfedeztem egy rám nézve új világrészt, melynek neve: Shakspere. Csak három darabját láthattam színpadon: Macbethet, Hamletet és a Szentivánéji álmot, - még hozzá meglehetősen közepes előadásban - de ez a három, kulcs volt a többihez is és a Kisfaludy-társaság által a Tomory Anasztáz jóvoltából rendezett magyar Shakspere-kiadás egyenként megjelenő köteteit senki sem sietett úgy megvenni, mint én; és nem csak megvettem, de nagy részét meg is tanultam könyv nélkül.

A Shakspere-darabok nemzeti színpadunkon akkor kiállítás és összjáték dolgában alantabb színvonalon állottak, mint most, a főszerepeknek is talán csak némelyikére voltak a színháznak jobb erői, mint a jelenben. Én Macbethet is, Hamletet is az ifjú Lendvay Mártontól láttam, a ki nehezen küzdött az atyai örökségképen rászállott nagy föladatokkal; Greguss is azt írta róla, hogy „sehogysem fogta föl Hamletet.” Pompás Polónius volt Szigeti József, jeles Claudius Tóth József; Felekiné mint Ophelia játékanak és megjelenésének egész varázsával hatott; a sírásót Szerdahelyi adta, Paulay pedig - a ki még akkor színészkedett, Laertest. A királynő szerepét Paulayné játszotta Hamletben, Lady Macbethet pedig Jókainé alakította meg nagy művészi erővel.

Hamletet akkor adták először Arany Jánosnak a világirodalomban páratlan fordításában; a közönség falrengető tapsokkal hívta a költőt; nagy későn aztán megjelent Paulay-Laertes, mint rendező, a kárpít előtt és jelentette, hogy a fordító nincs jelen.

Mint tanulónak a színházban - különösen ha egyedül mentem - legkedvesebb helyem a földszinti állóhely volt; akkor ugyanis a zártszékek mentén két oldalról körülbelül egy ölnyi szélességű korláttal elválasztott terület egészen a zenekarig szabadon volt hagyva az állóközönség számára, mely érkezésének sora szerint foglalt helyet. Én rendesen már színháznyitáskor ott voltam, hogy egészen előrejussak; így legjobban láttam s hallottam, a mi a színpadon történt s nem törődtem a zenekar dobjainak szomszédságával. Egy jó képű köpczös fiatal ember kezelte akkoriban az üstdobokat; ez Erkel Sándor volt, az opera későbbi jeles igazgatója.

A színház legkedvesebb mulatságom maradt akkor is, mikor már a tavasz beálltával a városerdő, a zugliget, a lóversenyek csalogattak a szabadba; a lóversenyeket akkor még a

„Stáció-utca” végén, gondolom, a mostani „népliget” helyén rendezték. Egyszer egy versenyről hazajövet szüleim nagy veszélyben forogtak; a kocsisor valami forgalmi akadály miatt hirtelen megállott s a mögöttünk menő bérkocsi rúdja keresztülfúrta a mi kocsink hátát; véletlen szerencse volt, hogy nem a szüleim hátát találta. A városerdőbe még akkor csak a Király-utczán át, a hirhedt „Blaue Katz” mellett elmenve, a városligeti fasorok közt lehetett eljutni; a köröndön magas fű nőtt, az emberek körülötte kocsikáztak és sétáltak; a vendéglővel szemben egy széken ült rendesen Deák Ferencz és adomázott hívei társaságában. Ott hullámozott az elegáns világ, fölvonultak a divat és „chic” férfi és nőnemű hangadói; a férfiak öltözéke furcsa átmeneti állapotot mutatott akkor, engedményeket tett a nemzetközi divatnak, de mégsem akarta egészen cserbenhagyni a magyarságot. Gróf Keglevich Bélát francia öltözkéiben kétfelé választott hajával divatkép gyanánt rajzolta le a Borsszem Jankó; ez tehát még föltűnt, köcsögkalapot sem mert még senki sem hordani. Legmegszokottabb volt a már nem magyar szabásu, de azért még magyaros gombbal, kis sujtással díszített zsákkabát, s hozzá szűk nadrág és harmónikásan ránczolt csizma; ez az, a mit Arany „félmagyarság”-nak nevezett, neheztelve mondván, hogy most már csak „amúgy földszint protestálnak, hosszú csizmaszárral”, holott az ő fiatalkorában a honfinak keble volt magyar - t. i. az attila - s csak a lába német, vagyis a pantalon.

A városligeti fasor előtt az úgynevezett „Lövdé”-ben volt egyike a legkedveltebb étkezőhelyeknek, a hol esténként a Sárközi Ferkó bandája játszott, s mindjárt vele szemben az egyik circus, a Cinisellié. Mert azon a nyáron a pestieknek két circus közt volt választásuk; a másik, a Renzé, azon a tájon állott, a hová most az Andrássy-szobor került. Megtelt rendesen mind a kettő; Renznek a bohócjai és kötél-táncosai voltak jobbak, s a berendezése fényesebb, de a Ciniselli-circusban a szép Ciniselli Emma, kiről egész legendák keringtek, mint vonzóerő, maga fölért egy egész circus-személlyel.

Júliusra bezárták a Nemzeti Színházat s nagy átalakításokat végeztek rajta; akkor kapott belső kárpítozása kék színt, ezüst díszszel, a mi azóta már ismét helyet adott a vörösnek arannyal. Anyám és nővérem már június elején elhagytak bennünket, azonban atyámnak a képviselőház ülési miatt és nekem az iskola okából ott kellett maradnunk egész júliuson át. Az uszoda, a circusok meg a szabadban vacsorálás segítettek elviselni a nyári meleget, a melyet rám nézve még fokozott a vizsgálatok hevítő ereje. 25-ikén letettem az utolsót is. A derék Kalmár Endre, miután megcseált, azt mondta: „Láttam, hogy ön szeretettel tanulta az ó-kor történetét; mondja meg nekem, hogy mindazok közt a nagy férfiak közt, a kikkel megismerkedtünk, kit tart legnemesebb, legnagyobb alaknak?” Én tétozással nélkül, lelkesülten feleltem: „Hannibalt!” „No hát kövesse Hannibalt!” volt a kedves tanár atyai válasza.

XI. Szepes és Sáros földjén.

Az én hazám, a felvidék, tele van csodás szépségekkel, melyeket csak nem régóta kezd megismerni a világ. Nincs oly halhatatlan hirdetőjük, minőre az Alföld rónája talált költőjében, de mi, kik bűvös hatásuk alatt nőttünk föl, még emlékekön is édesebben tudunk elmerengni, mint a föld bármely más bájainak szemléletén.

Nincs a felvidéknek lenge délibábja, de van bérce, melyben a legmerészebb álom képzeletei látszottak megkövesedni: van Tátrája! Valódi ura ez az egész felvidéknek. Ha messze tájékok hegyeiről széttekintesz, ott áll büszkén előtted; ha völgyön vezet utad, a völgynyílásban, a szemhatáron váratlanul merül föl kékes koronája, - mindenütt jelen van, mint az istenség; ha föltűnik, önkénytelenül felé fordulsz, csak az ő tündöklő pompáját nézheted, a gomolygó felhők között is az ő alakját keresed, mint a napimádó a napét.

Nincs a felvidéknek tengere, de van végtelenre nyúló, hullámozó fenyveserdeje; elmerülsz benne, hogy új életre ébredj, új életre balzsamos legétől, rejtett, titkos szépségei varázsától; sóhajtó fasudarai, zúgó patakja, csillámló harmata, madárdala, büszke szirtei, zuhatagai békóba verik minden érzékedet; úgy érzed: itt kezdődik az élet, itt élsz csak igazán!

A mióta a nagy világ is látogatni kezdi a mi felvidékünket, magasztalva egyes tájait, de még mindig nem méltatva minden kellemeit, a regényes Hernádvölgy egyike lett a legismertebb vidékeknek. Hisz erre visz az út a fővárosból a magyar Svájcba, a Tátravidékre. Elhagyva Krompach vasműveit, csakhamar szembeötlik Haraszt, a melyről annyszor volt szó e lapokon, azután egy nagyobb helység következik, szép kastélyssal, mely mellett - szemben a gömöri érc-hegység kifutványaival s közvetlenül Igló előtt - a vonat elrobog. Fenn, egy szirten emelkedik a templom, mellette, félig romba dőlve, áll a Máriássyak régi vára - harczban vénült meg, mint a család, melyet uralt, de hogy ez túlélte a letűnt viharos kort, mutatják a templom alul s felül, Csépan- és Márkusfalván végig emelkedő újabb úri lakok s a félig rommá lett vár.

A hol a Hernád kanyarodik, egy valamennyinél nagyobb kastély homlokzata néz le reá; hajdan nem volt oly nyájas, mint most, mikor a vadszőlő fölkszött már az emelet fölé s egészen békésre símitotta a kerek szöglettornyok marczona tekintetét; a lőréseket is rég nem használták már; a középső torony, fűrg szélkakasával újabb keletű s nem olyan, mintha valamikor ellenségre lestek volna belőle, s köröskörül rég eltűnt a sáncz, imitt hosszú, egyenes, emeletes házak, amott kies kert zárják be az udvart; csak a nagy, vasból készült sárkányfejen, melyeknek torka a magas párkány mögött meggyűlt esővizet löveli le, maradt meg a zimankós régi idők komor árnyéka.

Ehhez az urilakhoz engem kora ifjúságom derült és gyászos emlékei kötnek; ifjan meghalt nővéremet itt láttam virúlva, boldogan, asszony létére még teljes gyermeki vígságában, - és aztán hervadtan, a ravatalon. Ha a kastély nagy, boltíves szobáinak ajtajában megjelent s az alkonyodó nap fénye karcsú alakjára hullott, míg mosolygó tekintete kis gyermekein nyugodott, olyan volt, mint egy szelíd őrangyal, a ki a ház boldogsága fölött virraszt; az is volt - nemcsak úrnője, őrangyala is a háznak.

Most nem él többé; ott fenn nyugszik, a sziklás dombon, a templom melletti sírboltban; ez legmagasabb pontja a falunak, ott az imádkozó is legközelebb van azokhoz, a kik már elköltöztek.

Ha a vidékre est borul, fenn a sírbolton még ott játszik az utolsó alkonypír, mint egy vigasztaló reménysugár; de lenn, az élők lakai már árnyékba vesztek. A Hernád csöndesen zsongva siklik tovább, odaát a töltésen zakatolva, bömbölve, piros szemeit kimeresztve, fehér füstöt lehelve rohan a vonat; utasa, kinézve, talán csodálkozik, hogy a nagy kastély sok ablaka közül csak egy-kettőből sugárzik ki fény... Annak, a ki ott lakott, már más fény világol...

Én arról az időről beszélek, mikor még ezen a helyen nem volt oly csöndes élet; a mikor Pestről, az iskolából hazatérve a nyári szünidőre, ponnyfogatommal, első nagyobb kirándulásképen eljöttem nővéremhez látogatóba Márkusfalvára, először látva őt férje oldalán, háza körében, új otthonában; még gyermekies kíváncsisággal ismerkedve meg a nagy ház minden zugával, fölfedező kutatásokat téve még a toronyszobák porlepett polczainak elfeledett régiségei között is.

Azután következett a kert; azzal hamar elkészültem, mert nem volt nagy; meglátszottak rajta az egykori feszes francia ízlésű parkalakítás nyomai; a nagy fenyőköröndön túl, lépcsős terasseon haladtam át, egyenes út vitt innen a rococo-pavillonhoz, a mely mint egy nagyobbyszerű kastély félbenmaradt középső része a kert háttérében, a túlsó völgyre lenézve emelkedik, s a melyet - nem tudom mi okból - hagyományosan Dardanelláknak neveztek el. Állítólag Máriássy Farkas építette, ki általán nagy építőkedvéről volt ismeretes s a ki mind a hat fiának külön-külön úrilakot akart hagyni; ő képeztette ki rococo-stilben a régi nagy tornyos kastélyt, mely valószínűleg ekkor kapta középső, csúcsos tornyát és marquise-szerű bejáróját; ő alakította a francia kertet, emeltterekkel, vízmedenczével és ugrókúttal, a miből most már vajmi kevés maradt. Dénes fia számára, a ki Draskóczy leányt vett el, annak a kornak a pompázó stíljében akart egy ujdonatú, valamennyinél szebb kastélyt emelni; középrésze még életében elkészült, homlokzatára odaillesztették a Máriássy és Draskóczy címert s ritka szép bolthajtású dísztermének mennyezetére a régóta özvegyen élő öreg úr magát is odafestette mint Neptunt, oldalán szeretőjével, egy szőkehaju cigányleánnyal. Akkor Máriássy Farkas 84 éves volt, de a cigányleányokon kívül még paripáit is szerette; egyszer föllovagolt a szemben fekvő dombokra, hogy onnan széttekintsen alkotásain; hazamenet elragadta a lova s az aggastyánt szétzúzott koponyával, holtan hozták haza.

A „Dardanellák”-ról nevezett kastély, alkotójának e hirtelen halála következtében befejezetlen maradt; azonban valószínű, hogy az építés tovább haladt, mint a mennyit a mostani romok mutatnak, s hogy a két oldal felőli szárnyat lerombolták idővel, mert a nyitva álló kürtők kormos színe arról látszott tanuskodni, hogy az épület már lakóhelyül szolgált. A kőomladék maradványaiból fű és bokor burjánzott föl s a megmaradt középrész meztelen oldalfalai komoran néztek le az egykori pompa elpusztult helyére. Csak a kert felé néző déli homlokzat mutatta még meglehetősen épségben a rococo-stil sajátos szépségű czikornyáit s festői háttérül szolgált az emelttér körüli fasoroknak. A földszint hármaskapuja előtti széles, nyílt lépcsőzet erősen romlásnak indult már, a nagy kockakövek helyenként szétváltak, sarkaik közül fű és vadvirág kúszott elő, néha egy sütkérező gyík menekült közéjük.

Fenn a díszterem az emelet egész megmaradt részét elfoglalta; abban az időben csak kívülről volt egy rozszant hágcso hozzáátamasztva a házhoz s ez volt oka, hogy kevesen látogatták a termet s hogy én annál jobban kedveltem meg. Valóban méltó volt a megnézésre. Küszöbéről - a nyaktörő lépcső tetején - gyönyörű kilátás nyílt a Tátrára; egész hosszában sorakozott innen nézve a hegyláncz s képe, kivált nyári estéken, mikor a bércek bíborszínben ragyogtak, feledhetetlenül szép volt. A déli oldal óriási ablakaiból az egész kertet áttekinthettem: szemben, a túloldalon ugyanolyan ablakai voltak a teremnek, de ezeknek a redőnyeit beszegezték, csak egy-kettő volt megmozdítható, ezekbe olykor haragosan kapott belé a szél, zörgetve csapdosta föl s le és sívítva hatolt be az elhagyott lakba.

A teremben nem volt semmi bútor, semmi maradványa a berendezésnek, csak a nagy kőlapokat, melyeken hajdan a kályhák vagy kandallók nyugodtak, hagyták meg helyökön. Az egész mennyezetet s az oldalfalak nagy részét is, a rococo-kor jellegzetes frescói borították, mythologiai alakokat ábrázolók; nem voltak remekművek ezek a festmények, de regényesekké váltak környezetükben, mint egyedüli s szintén holt lakói az elpusztult kéjlaknak, mely egykor fény és élvezet színteréül szolgálhatott s most üresen, némán és romladozva áll helyén, csak a susogó vagy sivító szélről látogatva, mint rég elmúlt idők újra fölhangzó románcza, mint egy lant, melynek húrjai elszakadoztak, melynek dalnokát rég a sír földi.

Első és abban az időben gyakori későbbi látogatásaimkor Márkusfalván sokszor kerestem föl ezt a helyet szép nyári napokon, gyönyörködve a Tátra látványában, vagy olyankor, mikor az év ősze hajlott már, a levelek sárgultak és lehulladoztak, a vidéket zivatarok látogatták s az eget gyöngye felhőréteg borítá fátyol gyanánt; föl- s lejártam az elhagyott teremben, melyben lépteim rezegve visszhangoztak, tekintetem végigfutott a fölöttem lebegő istenek képein s azután álmodozó hangulatban ültem le a kandalló nagy, üres kövére, fejemet tenyeremre hajtottam és szabad szárnyra eresztettem képzeletemet.

Az ember hangulata néha oly élénken kívánja meg a zenét, hogy képzelete egész zenedarabokat képes elővarázsolni; ily hangulatban voltam én néha ott, abban a régi kerti kastélyban, s képzeletem játéka vajmi könnyű volt, mert álmodozásaim kíséretéül zenét is találtam: künn s az ablaknyílásokban a szél hallatta danáját.

Igen, a szél! - Ismeritek-e a szelet úgy, a hogy megérdemli? Bizonyynal nem. Apotheosisokat zengünk a tavasz bájairól, esküszünk a napra, a csillagos ég eszményképünk, a mennydörgésben az ég haragjának megszólalását véljük hallani, istenítjük még a zephyreket is, melyek forró arcunkat gyöngéden legyeznek, s fönn, a magas északon, Dánia fenyveseiben egy lángeszű ábrándozó támadt, a ki képnélküli képeskönyvében mesélt el egyetmást abból, a mit az „öreg hold” évezredek óta látott a földön, de senki sem akad, a ki ellesné egyszer a szélnek is, a fáradhatatlan, bolondos, szeszélyes szélnek egy-egy dalát.

Nos, mikor ott ültem a sivár kerti csarnok padlózatán s jött az északi szél és zenélni kezdett a régi, rongált ablakok természetes aeolhárfáján, csodás mesét mondott el nekem egy elbűvölt királyfiról, a kinek csak hangja volt, de beszélni nem tudott; ez a királyfi belészeretett egy királyleányba, de nem tudta megvallani neki szerelmét, s ha szíve vágya zavaros panaszhangokba tört ki, a leány kinevette őt s gúnyolva utánozta kiáltását. Megvetett szerelme fölött kétségbeesve rohant el imádottjától, vadul szágúldoz azóta pusztákon és hegyszakadékokon, haragjában tova söpri a nyomorult teremtményt, mely útjába áll, földig hajlítja a kevélyen emelkedő fák sudarait és hasztalanul keres egy lényt, mely durva, félelmes panaszdalát megérteni tudná, egy szívet, mely fájdalomában osztozni akarna...

De én és a fölöttem lebegő istenek - a régi terem mennyezetének festett istenei - mi megértettük őt; hangja szívem mélyébe hatolt és bűbajos álomba ringatta érzéseimet. Az alkony leszállott s vele lassankint élet vonult be az elhagyott házba: a falak képei, a régi, félig elpusztult festmények megelevenedtek körülöttem; az öreg Neptun lassan emelte föl nehéz tricepsét és haragosan sujtott le vele a kagylószekere előtt régóta veszteglő delphinekre; vadul ugrottak föl a csodalények s rohanni indultak, a hullámok széjjelcsaptak s büszkén emelkedett föl Amphitrite királyi férje oldalán.

Most vad hajsza indult meg a mennyezetén köröskörül. A frescók valamennyi istenei és félistenei csatlakoztak a menetnek; némelyikök a letöredezett vakolással együtt elvesztette valamelyik tagját, ezek nehézkesen vánszorogtak a többi nyomában; amott egy kis Ámor ugrándozott, felajzott nyílával megsebezhető szívet keresve.

És mindehhez csöndes dalt dúdolt és bűgött a szél s dalába belécsendült a künn, a kertben újra megindult régi ugrókút csobogása...

Végre az oldalfalak alakjai is életre keltek. Ide szerencseistennők voltak festve, bőségszaruik, melyek eddig mindig ugyanazokat a kincseket mutatták, most változatosabb tartalmat kaptak: bűbajos dolgok bukkantak belőlük elő, melyeket rég ismerni véltem s még sem tudtam volna megnevezni; végül tarka csodavirágokat hullattak, oly bőven, oly mesés pompában - s e virágok mindegyike édes, lágy zenét hallatott...

Egyszerre kocsizörej és lódobogás hallatszott alulról... Egy pillanat alatt mintegy megmerevedve állottak meg útlejtőn az istenalakok, minden élettelen festményre változott megint még a szél is elcsöndesült egy percre.

A képzelet erejétől csodálatosan megélesült szemem a padlózatot és falon áthatolt a kertbe, hol a kastély emelt tere elé ünnepi menet érkezett. Üveges kocsik, magasra fölnyúló rugókkal, előttük büszkén ugrádozó lovak, fejükön tolldísszal; hátul s elől cifra öltözetű szolgák ültek, vállalkról lengő, sujtásos szalagokkal; majd udvarias lovagok léptek elő s fogadták a kocsiból lábujjhegyen kiszökdelő hölgyeket; amazok hosszú parókát viseltek, melynek fürtjei gazdagon omlottak bársony- és selyem-öltözetükre; ruhájuk szárnyai hátul mereven nyúltak szét s minden bókánál és fordulaton pávafark módjára forogtak. Egyik kocsis a másikat követte; a hölgyek, hajporozott, magas bóbitáikkal mind kiszállottak, segítő lovagjaikat hol egy kézszorítással, hol egy szerelmes pillantással üdvözölve. És a nyájas hölgyek vidáman kacagtak, az ugrókút vize vidáman csobogott - s ez a két hang oly szépen összevágott.

A nélkül, hogy az ajtó kinyílt volna, a terembe gyűlt a fényes társaság; engem - mint látszott, észre sem vettek, mindjárt tánczra sorakoztak s kezdetét vette a gavotte.

Nekem oly ismerősöknek látszottak ezek az arcok, ezek a kedves, bájos alakok, mintha egyiket vagy másikat láttam volna már ott lenni, a kastély földszinti nagy termeinek és toronyszobáinak elhalványult, régi pastelképein. De ezekben itt igazi élet volt, boldog ifjúság és önfeledt öröm, s mégis annyi méltósággal, olyan öntudatos, szinte komoly nyugalommal lejtették a tánczot, melynek zenéje néha mintha fájdalmasan fölsírt volna... Boszuságomra egy öreg, hajporos parókájú gavallér, kinek egyik kezében burnótszelence volt, míg a másik halálfejes elefántcsont-botra támaszkodott, mindig ülőhelyem elé állott, hogy elfődjé előlem a legszebb tánczó párt. Most azonban mégis közelemben kerültek. A táncznak vége szakadt s búcsúzásul a hölgy egy piros rózsát nyújtott tánczosa felé; ez elkésve kapott utána, a rózsza lehullott - épen elémben s én mindkét kezemmel megragadni igyekeztem... Ekkor hirtelen szélroham csapott be a terembe, letörve az ablakredőnyből néhány darabot, mely zörögve hullott a földre; üvöltve nyomult be az új résen a vihar s vastag porfelleg szállott föl a padlóról...

Mikor a porfelleg elszállott, a rococo-társaság is eltűnt már, a szél halkabban dúdolt, az egészen elsötétedett teremben csönd uralkodott, s én az elkapott piros rózsza helyett száraz levelet tartottam kezembe szorítva, - bizonyosan a szél hozta be, az ablakon át.

Még mindig nem tudtam, álmodtam, vagy mindezt láttam-e? Gyorsan emelkedtem föl s óvatosan másztam le a magas hágcson. Mikor a nagy fasorba befordultam, fenn, a fenyők között az esti szél sutogott s a távolban egy csalogány dala zendült meg...

Ilyen és hasonló játékaire a képzeletnek volt módom bőven, ha magamra hagytak a márkusfalvai kert rococo-pavillonjában és csöndes fasorai között. De nem voltam sokat egyedül; nővéremmel is sok csevegni valónk volt, másik testvérem, szüleim is odajöttek néha az ünnepekre, - az első kis unoka karácsonyfájához, a ki fiú volt és az egész atyafiság kényeztetett kedvencze. Sógorommal gyakran kilovagoltunk, vagy kikocsiztunk, egyszer elvitt batizfalvai birtokára, a mely közvetlenül a Tátra alatt feküdt; ilyen közel még sohasem

jutottam a hegyóriásokhoz! némelyik ismert csúcs egészen más formát mutatott innen, kivált ha benn voltunk a kárpáti rengeteg közepében, a Vadasnak nevezett nagy vadászlakban, a mely fölött most a felső-hágii telep keletkezett.

Ezeket a látogatásaimat pedig az tette lehetővé, hogy a hetedik gymnasiumi osztályt megint Lőcsén végeztem, a hová annál könnyebb szívvel mehettem, mert ott legkedvesebb nénémnek és keresztanyámnak, Máriássy Jánosnének a házába kerültem; az alkotmányos élet ugyanis az ő férjét másodszor is kizavarta haraszti falusi magányából, a megye főpénztárnokává választotta meg s e minőségében az úgynevezett „kis megyeházban” lakott, a tulajdonképeni megyeház szomszédságában, a főpiaczon, úgy hogy ablakomból áttekinthettem a sétateret, a casinoépületet, háttérben a szép Szent Jakab-templommal, a nagy vendéglőt és a régi, csipkeoromzatos Thurzó-házat, szóval Lőcsének majdnem összes nevezetes épületeit. Szobám gyűlöhelye volt azoknak a tanulóársaimnak, kikkel legjobban összebarátkoztam, s kiket azután az ünnepekre kivittem magammal Berzeviczére, vagy Márkusfalvára vagy Görgöre. Közülök kettő úgy tudom, hogy meghalt: a kedves Fráter Pali és a jószívű Strobl Ágoston, a Strobl mester testvérbátyja; Bornemisza Lajos, ki egy osztálylyal lejjebb, de szintén Lőcsén iskolázott, most is szomszédom; Kail Géza szepességi fiú volt; a szathmári Félegyházy Ágostonnal, mint a tőzsde titkárával jöttem össze később néhányszor Budapesten, vele sokáig leveleztem is, mert a következő tanévre elhagyta Lőcsét.

Jó collegiális szellem volt a fiúk között, se vallás, se nemzetiség, se rangbeli vagy vagyoni különbség nem akadályozta a pajtasságot; az osztályban egyetlen zsidó tanuló volt még akkor, Lembergernek hívták, nagyon tehetséges, szorgalmas, szegénysorsu fiú; sokat tréfáltunk vele, de mindnyájan szerettük. Noha az alkotmányos kormány csodálatos rövidlátással még egyre küldte a panszláv híru tanárokat Lőcsére, a sok tót fiú közt, kikkel együtt voltunk, semmi áskálódó magyargyűlöletet nem tapasztaltunk. Az egyiknél föltűnt, hogy szörnyen nekilelkesedve és könnybelábadt szemekkel játszott a hegedűjén mindig az „Én szegény tót legény”-t. Az olyan fiúhoz, ki valami muzsikához értett, szívesen eljártunk a lakására is. Emlékszem, hogy egy Szmétana nevű iskolatársunk énekquartetteket rendezett lakásán, melyekben Strobl is részt vett; padlásszobában lakott, nyaktörő lépcsőn lehetett csak följutni hozzá, de szívesen mentünk el, mikor tudtuk, hogy összeülnek. A kivilágított padlásszobából már az udvarra kihangzottak a szép, érzelemteljes német dalok; mert bizony magyarokat nem énekeltek, akkor Lőcse még csak kezdett magyarosodni, a tanárok nagy része is jobban tudott németül, mint magyarul. Aztán különösen zenei téren akkor még a magyar jelleg nagyon kevésbé érvényesült; egy pár iskolatársunk énekelt fellengős magyar szövegű dalokat, melyeknek semmi magyar rhytmusuk nem volt; általánosan ismeretes a „Képeddel alszom el”, mely abban az időben különösen kedvelt dal volt, s a melynek a dallama ép úgy beillenék német vagy olasz vagy akármilyen nótának. A régibb diákok még latin dalokat is tudtak: a „Familias patert,” a „Gaudeamus igitur” s egyebeket; hiszen például a selmeczbányai és magyar-óvári akadémiákon a hatvanas éveken túl is még egészen német Bursch-szokások divatoztak.

A vármegye fölszólalása következtében elkergetett Čulen helyére igazgatóvá Landiger Antalt tették, egy szelídlelkű, higgadt gondolkozású paptanárt, ki azután később szepesi kanonok lett. A latin tanítását Gerevics Gusztáv vette kezébe, a ki csupa szeretetből jól megnyaggatott; majdnem mindig általam fordította az új anyagot, a minek én egyébiránt örültem, mert kitünően gyakorlatába jöttem a fordításnak s különösen a VIII. osztályban valósággal élveztem a latin classikusokat; emlékszem, hogy Cicero „De Senectuté”-ja úgy elragadott, hogy - hihetetlen, de igaz - szinte örültem az öregségemre! A görög nyelv tanárát legjobban gyűlöltük, magáért is, meg a tantárgyáért, a melyben akkor - a hatodik osztályban kezdve, heti két órában - csakugyan alig lehetett valami eredményt elérni. Túlterhelés azonban igazán nem volt akkoriban; heti huszonöt óránk volt a kötelező tárgyakból s a vasárnapon kívül a csütörtök is recreatio volt, és még sem tudtunk kevesebbet a mostani diákoknál.

Az új kormány mindenféle didaktikai experimentumokba fogott; örökké változtatták a tantervet; így eshetett csak meg, hogy én némely tantárgyat és némely autort átugrottam: mikor az alsóbb osztályokat jártam, akkor a felsőbbekben tanították, mikor meg a felsőbbbe kerültem, akkor már az alsóban; így jártam a liturgiával, a planimetriával és így jártam Liviussal meg Tacitussal, a görögben egyáltalán nem jutottunk az Odysseához, be kellett érünk a Xenophon Anabasisával és az Ilias egyes részeivel.

A lőcsei életet nem csak az tette rám nézve kedélyessé, hogy Máriássyéknál lakhattam s hogy a Görgey fiúk is, Arisztid és Jordán - kik egy osztálylyal feljebb jártak - ott voltak anyjukkal a szomszédságunkban, hanem még az is, hogy nővéreim és szüleim minduntalan bejártak Lőcsére; Márkusfalván és Berzeviczén ezt találkozó-pontnak tekintették, szüleim is most többszörös kötelékkel voltak Szepeshez csatolva, a főispáni, megyei bálókra szívesen vitték el hajadon nővéremet s természetesen annak is örültek, ha engem megláthattak.

1869 tavaszán a körülmények úgy alakultak, hogy nekem a jó Máriássyéktól búcsút kellett vennem s át kellett mennem lakni unokatestvéreimhez s gyermekkori játszótársaimhoz a Görgeyekhez, a hol ép oly kedélyes otthont találtam.

Ezt a változást pedig az idézte elő, hogy új alkotmányosságunk egyik legemlékezetesebb vívmányaképpen fölállították a honvédséget és Máriássy János bátyámnak le kellett tennie a főpénztárnoki tollat és föl kellett kötnie - a kardot. Mindkét nagybátyámnak, a kik 48-iki ezredek voltak, fontos szerep jutott a honvédség szervezésénél; mindkettőt már az év elején fölrendelték Budára, Dobay József, ki több hadászati munkát is írt, huzamosabb ideig a honvédelmi minisztériumban is működött s gondolom, nagy része volt az első szabályzatok kidolgozásában is; ő Pozsonyban lett mindjárt az első szervezéskor honvédkerületi parancsnok, Máriássy pedig Kassán. Emlékszem, mikor először láttuk őket fényes ezredesi egyenruhájokban, - mert a sorhadra való tekintettel, nem lehetett őket mindjárt tábornokokká megtenni, habár hatáskörük szerint ez a rang járt volna nekik, - s mikor aztán képeik megjelentek a Vasárnapi Ujságban; ez az egész országnak a honvédség fölállítását üdvözlő öröme közepett nekünk saját, külön családi örömünk és büszkeségünk is volt!

Az öröm nagy volt és nagy volt a lelkesedés is, melylyel a fiatalság a honvédség toborzó zászlója alá sietett; kivált az olyan, kerületében ismert és népszerű parancsnoknak, mint Máriássynak, kinek tiszteletére Lőcsén a különben inkább hideg és számító szepesiek fényes és lelkes bankettet rendeztek, a hívását szívesen követték az értelmiség legjobbjai. Nemcsak olyanok lettek tisztekké, a kik régebben katonáskodtak, mint gróf Csáky Kálmán, báró Mengerssen Ágoston és Bydeskuty Sándor, hanem fiatal gavallérok, kikről föltételezni lehetett, hogy „jól fognak festeni” mint honvédtisztek, egy szép napon kardcsörtetve jelentek meg. Az első csapat kiképzését a központban végezték el, abból aztán rajokat bocsátottak az egyes állomáshelyekre s így ment a kiképzés tovább; Lőcsén a félváros kiment az első érkező honvédszakasz elé, délczeg legények voltak, csinosan is voltak öltözve, mindjárt tejbenvajban fűröszötték őket. Az első honvédgyakorlatok mindenütt ünnepélylyé alakultak a közönség rokonszenves érdeklődése miatt s miután a budai zászlóalj magától a királynétól kapott zászlót, csakhamar országszerte megindultak a lelkes és zajos zászlóavatások.

Látszólag minden szépen és jól ment, de azért a honvédség tagadhatatlanul gyors megalkulása és fejlődése érdekében az első szervezőknek nem csekély nehézségeket és kellemetlenségeket kellett leküzdeniök. A kínálkozó elemek nem mindig voltak alkalmasak is és megbízhatók, s úgyszólván mindent semmiből kellett teremteni; az elhelyezés kérdését is nehéz volt máról-holnapra nyélbeütni; e mellett az ellenzéki sajtó a gúny és rosszakarat minden fegyverét mozgásba hozta a fiatal intézménnyel szemben s a másik oldalon, a közös hadsereg részéről is mutatkozott legalább helyenként hajlam a honvédség egyenrangúságát s

komoly katonai mivoltát kétségbevonni s elismerését külsőségekben megtagadni, a mi az első parancsnokok részéről nem ritkán ugyancsak határozott és erélyes föllépést igényelt.

Még a véderőre vonatkozó törvények nem is mentek át az életbe s az országgyűlés már egész sorát a többi közjogi és szervezési kérdéseknek oldotta meg; egymásután következtek a törvénykezési rendtartás, Erdély uniója Magyarországgal, a nemzetiségi, népoktatási és vallásügyi törvény, a kiegyezés Horvátországgal; s e mellett még az országgyűlés elintézte a költségvetést és a képviselőház megalkotta a maga szabályait, mindezt alig több, mint három hónap alatt, a mi természetesen csak egyetértő, megfeszített munkásság mellett volt lehetséges, és úgy, hogy a képviselőház a legutolsó napok alatt már reggeltől estig ülésezett. Mindezek elvégzése után a király 1868 decemberében ünnepélyes trónbeszéddel bezárta a méltán „alkotmányozó”-nak nevezhető országgyűlést s atyám is hazajött, hogy nyugodtan számoljon be valóban lelkiismeretes képviselői munkálkodásáról és magát a választók újabb ítéletének vesse alá.

Az 1869 márcziusában lezajlott választások eléggé heves küzdelemmel jártak; hogy az egyesült baloldal senkit sem kimélt, azt legjobban az a tény mutatja, hogy Deák Ferencz ellen a belvárosban az öreg Ujházy Lászlót, a mi hajdani sárosi főispánunkat, a texasi önkényes száműzöttet léptették föl, a kit kevéssel később bekövetkezett halála előtt már igazán megkimélhettek volna ettől a kétes megtiszteltetéstől. Deák Ferenczet természetesen ő sem buktathatta meg, s a Deák-párt minden izgatás ellenére nagy többséget kapott az új Házban, de a coripheusok közül az általános választások alkalmával kibuktak Lónyay, Csengery, Somsich, Trefort és Zichy Antal. Atyám ezúttal még fényesebben lett megválasztva, mint 65-ben; egy roskoványi telkesgazda próbálkozott meg a föllépéssel ellene, de alig tudott néhány szavazatot összehozni.

Löcsén gróf Csáky Tivadar - a hotkóczi bál egykori házigazdája s később a Klapka-féle betörés egyik intézője - és Andaházy László voltak a jelöltek. A Csáky programbeszédjén jelen voltam; a nagyvendéglő termében mondta el, egy asztalra állva, állig begombolt fekete attilába öltözve, melyből magas inggallér, ugynevezett „Vatermörder” meredezett elő. A beszéd tagadhatatlanul eredeti fölfogásról tanuskodott s a helyhez és alkalomhoz volt mérve; azt bizonygatta benne főképp, hogy boldogulásunk főfeltétele az: legyen minél több magyar anya, a ki minél több magyar gyermeket szül. Ellenfele Andaházy - a ki később, a kilenczvenes években maga is bekerült a képviselőházba, - bár felvidéki nemes család szülöttje volt, hogy hogy nem, mint a polgárság jelöltje szerepelt; szóval a két év előtti jelszavak ismétlődtek, az eredmény is ugyanaz lett, csak hogy Csáky még nagyobb többséggel győzött, a mi nem akadályozta az ellenpártot abban, hogy a késő éjjelig elhúzódott választás befejeztével fáklásmenettel tisztelje meg bukott jelöltét, miközben a még jobbára német ajkú lőcsei polgárok azt kiáltották: „Wir sind gefallen, aber wir haben gesiegt!”

A képviselőválasztásokon kívül 1869 tavasza még más választást is hozott Sárosmegyének: Szinyei Felix első alispán régi és változhatatlan elhatározásához képest visszavonult a magánéletbe; „igen vágyódom már - írta atyámnak - a gyümölcsösömbbe, a hol nem kell a baloldallal oly kemény harcokat kiállani, de a hol fűrés, kés, ásó és kapa segítségével dominálhatom az oppositót!” Pedig hogy a „baloldal” is tisztelte és szerette személyét, azt nemcsak a meleg búcsúztatás bizonyította, hanem még inkább a közörm, melyet kevéssel később megtörtént kitüntetése keltett, mikor az új első alispán, Péchy Lucián vezetése alatt a megye színe-java kiment a jernyei földesurat, mint a Szent István-rend lovagját üdvözölni, mintegy előre jelezve, hogy a ki visszavonult az alispánságtól az nemsokára főispánként fog a megyeházába újra bevonulni.

Egy másik változást Semsey Pálnak, az egykori főjegyzőnek s csak nem rég a kis-szebeni kerületben megválasztott képviselőnek táblai bírónak történt kinevezése idézett elő; az új kép-

viselőválasztás Kis-Szebenben belésvén a vakáció idejébe, arra atyámmal én is elmentem s jelen voltam a rövid, egyhangú aktusnál; karcsú, szőke fiatal ember lépett a városház kis erkélyére s rövid pár szóban nagyon talpraesett beszédet mondott. Ez Hodossy Imre volt, a kit akkor választottak meg először képviselővé.

Abban a vakációban még egy más, nevezetes közpálya első lépésének lehettem tanuja; szeptemberben tartotta szülőhelye, Darócz templomában új miséjét unokatestvérem, Szmrecsányi Pál, jelenleg nagyvárad püspök. Az ünnepélyre eljött Egerből Máriássy Gábor püspök is, a család rokona. Sohasem fogom elfeledni azt a percet, mikor a fiatal pap elvégzett miséje után átszellemült arczczal adta áldását az övéire s azok sorában elsőként a boldogság könnyeit hullató jó nagymamára...

Már akkor élénk tárgyalások folytak egy változás körül, mely csak 1870 tavaszán következett be, mikor tudniillik atyám elfogadta Sáros- és Szepesmegye királyi tanfelügyelőségét s e miatt lemondott a képviselőségről. A tekintetben, hogy atyám mire határozza el magát, a családban soká megoszlottak a vélemények, mert a kevésbé beavatott körökben az addig nem létezett hivatal jelentőségére és hatáskörére nézve nagyon zavaros fogalmak uralkodtak. Végre győzött atyámnak a közügy tevékeny szolgálatára való elszántsága, egyesülve azzal a vágygyal, hogy budapesti magányos életével szakítson s hazajöhessen; mert az első szervezés szerint a tanfelügyelő saját otthonában is székelhetett, hatásköre úgyszólván a legtöbbnek több vármegyére terjedt ki; akkor még a király nevezte ki a tanfelügyelőket s hogy milyen súlyt helyeztek ezekre az állásokra, azt tanúsítja az is, hogy nem kisebb emberek mint Zichy Antal, Szász Károly, Román Miron, Szelestey László, Réthi Lajos vállaltak tanfelügyelőséget.

Atyám bekövetkezendő kinevezésére való tekintettel már kevéssel a 69-iki választások után levélváltás tárgya volt közte és Eötvös között nem lehetne-e helyére a mi kerületünkben, Hétháron a saját megyéjében megbukott Trefortot választatni meg? A tervet mégis jobbnak látták elejteni, miután Trefortnak könnyű volt másutt szerezni kerületet, s később, mikor a kérdés tényleg előállott, Dessewffy Lajos lett a jelölt, a ki sárosmegyei származású volt, testvére a későbbi csanádi püspöknek, egy időben Bécsben szolgált s akkoriban elnöki miniszteri tanácsos volt a magyar pénzügyminisztériumban, a mely állás 1875 előtt tudvalevőleg még nem volt összeférhetetlen a képviselőséggel. A pünkösdi ünnepek okából én éppen Berzeviczén voltam, mikor atyám nagy ebédet adott házában a képviselőjelölt tiszteletére, melyben a kerület főbbjei vettek részt s éltették zajosan Dessewffyt, ki már akkor ellenjelölt nélkül állott s pár nappal később egyhangúlag meg is választott. Az ő kíséretében volt a pénzügyminisztérium egy fiatal tisztviselője, br. Pongrácz Emil, kevésbé fináncz, mint inkább poéta ember, ki aztán meg is küldte vendéglátóinak hálából költeményes kötetét s egy útleírást, a mely a suez csatornájának a megelőző télen végbement megnyitása alkalmából Andrassy kíséretében tett egyiptomi útjának benyomásait tartalmazta.

Abban az időben én már nyolcadik osztálybeli tanuló voltam Lőcsén s miután Görgeyék is elköltöztek a városból, visszatértem Svábyékhoz, a hol lakótársaim báró Luzsénszky Zsiga és Bujánovics Béla voltak, kikkel nagyon különböző természeteink daczára mindvégig jól megegyeztünk.

Nagyon zord tél után különösen szép tavasz volt 1870-ben, az iskolán kívüli órákat majdnem mind a szabadban töltöttük, Lőcse szép környékén, elsétálva egyszer-másszor gyalog is a közel fekvő Görgőre, kivált mikor tudtuk, hogy a Görgey fiúk is - kik a megelőző évben elvégezték a gymnasiumot, - otthon voltak. Nekem már gyermekkorom óta kedves volt a görgői ház, de szívesen ment oda mindenki, a fiúk tanulótársai és a szepességi társaság színe-java; néném, Görgeyné rendkívüli szívjóságával és vendégszeretetével úgy fenn tudta tartani a ház posztóját, hogy azon népszerű és tekintélyes urának halála semmit sem változtatott. Hozzájárult ehhez a barátságos ház fekvése is: közvetlenül az országút mellett, melytől az

előkertet csak egy mély árok választotta el: azt átugrani volt sihederéveink legnagyobb virtusa. Ha künn ültünk a ház előtt, kíváncsian hallgattunk minden kocsirobajra s néztünk minden emelkedő porfelleg felé: vajjon ki jön látogatóba? mert, hogy úri ember elhajtasson a görögői ház előtt a nélkül, hogy beszélne, azt szinte kizártnak tekintettük. Onnan gyakran elszólitott a kuglijáték, a mely a háznak és vendégeinek kedvelt mulatsága volt. Én inkább csak a társaság kedvéért vettem benne részt s a mikor tehettem, besompolyogtam a boldogult nagybátyám hűvös, nagy szobájába, a hol a redőnyök miatt félhomály uralkodott s ebben a félhomályban jobban hatottak a falakon függő családi arc képek és lágyabban hangzott a zenélő-óra, mely mindig a Varázsfátyol meg a Stradella egy dallamát játszotta. Ilyenkor a kicsiny, de válogatott könyvtárában is szabadon böngészhettem. Ott ismerkedtem meg a Lamartine Girondinjaival, a Mad. de Staël Corinnejával, a Rotteck világtörténelmével, a Byron és Freiligrath költeményeivel; látszott ezen a kis gyűjteményen, hogy Görgey Constantin bátyám finom érzésű amateur volt; kedvencz íróinak Tacitust és Byront mondták.

Egy másik kedvelt sétánk a búcsújáró Máriahegy erdeje volt; ott rendeztük majálisainkat is, amelyek miatt már előzetesen egész napokat töltöttünk fenn, elemózsinánkból és italunkból juttatva valamit az ott lakó vén csőznek is, a ki ilyenkor nagyon beszédes lett s órahosszant elmesélt nekem fiatalkori katonáskodásáról. Abban az időben kezdtem rajongni Napoleonért s olvasgatni az ő élettörténetét s ez a boldog vén obsitos látta őt! legalább azt állította s élénken festette le a lipcsei csata izgalmaival. Hogy megbizonyosodjam igazmondásai felől, egyszer a zsebemben odavittem Napoleonnak egy kis arc képét; rögtön ráismert s bizonygatta, hogy valóban úgy nézett ki, a mi aztán még érdekesebbé tette előttem elbeszéléseit.

A Napoleon története mellett legjobban vonzottak akkor: az „Ember tragédiája”, a Jókai elbeszélései és a „Szónokok könyve” Cormeninétől; az utóbbtól föllelkesítve s e munka nyomán írtam is egy kis jellemzést a francia forradalom szónokairól, melyet Dolinay kiadott a „Tanuló ifjuság lapjában”. Az, hogy valami szellemi termékemet nyomtatva láthattam, még jobban fölébresztette bennem az irodalmi hajlamot, s mert e hajlam néhány társamban is mutatkozott, csakhamar kész volt az önképző-kör terve; szabályokat írtunk, a legnépszerűbb tanárt megválasztottuk elnökké s küldöttségileg Landiger igazgatóhoz fordultunk, engedélyt kérve a megalakulásra. A director azonban nagyon hidegen fogadta a tervet s az általunk választott tanár mellőzésével két más tanárból alakított bizottságnak adta ki „tanulmányozás végett” az ügyet, a kik azt ugyancsak alaposan tanulmányozhatták, mert a tanév végeig többé semmit sem hallottunk fölöle.

Engem és társaimat mód nélkül felháborított ez az eljárás, s fiatal kedélyeink még meg sem nyugodhattak a mikor egy másik eset még rebellisebbé tett bennünket az alsóbb és felsőbb tanügyi hatóságok iránt.

Abban a tanévben jött Löcsére Gy. M. tanár a ki a VIII. osztályban a bölcsészetet tanította. Szép műveltségű ember volt s előadásai a többi tanárokéhoz hasonlítva sokkal irodalmibb színvonalon állottak; hogy inkább egyetemi katedrára valók voltak, mint középiskolába, az, a mi szemünkben, a kik már abiturienteknek éreztük magunkat, érdem volt, nem hiba. Szorgalmasan jegyeztünk és rajongtunk a „modern” új emberért, a kit mindjárt tervezett önképzőkörünk élére is akartunk állítani. Azonban az új embernek már a tanév elején nagy baja támadt. Gondolom, a honvédek tiszteletére rendezett banketten boros hangulatban összeszólalkozott egy nagy testi erejéről és heves vérmérsékéről ismeretes tekintélyes megyei úrral, a ki előbb tettelegesen insultálta, azután kardpárbajban félholtra vágta.

Ez az esete Gy.-t előttünk természetesen csak még érdekesebb és regényesebb alakká tette, de neki - ki még csak helyettesként volt alkalmazva - állásába került. Még súlyos sebéből föl sem lábadt, mikor már elmozdították, nem a párbajt adva okúl, hanem egyebeket, mikben ő csak egynémely feljebbvalójának rosszakarátát és cselszövényét látta. Petitionálni akartunk érde-

kében a miniszterhez, be is nyújtottuk a kérvényt, melyben részvétemnek és méltatlankodásomnak minél ékeesszólóbb kifejezést igyekeztem adni, atyámhoz is fordultunk, ki akkor még képviselő volt, de bizony a szegény Gy.-n egyhamar segíteni nem lehetett. Néhány társammal mindennapos látogatója voltam a sebesült tanárnak, s hogy legalább valamiben szolgálatára legyünk, buzgón terjesztettük betegágyáról sajtó alá rendezett nagyon közepes novelláinak előfizetési felhívását. A nyolczvanas évek elején aztán mint fiatal képviselőt egyszer Budapesten fölkeresett Gy. M. Külseje kissé züllött alakot mutatott s beszédje ijesztően zavart volt; már akkor feldúlt családi életét siratta; pár nappal később a lapokban olvastam, hogy neje ellen, ki elhagyta őt, gyilkossági merényletet követett el.

A színház iránti szeretetemnek Lőcsén természetesen kevesebb élvezettel hódolhattam, mint Pesten: a tél első felében végtelenül gyarló német szintársulat boldogította a lőcseieket, később a Kétszery magyar társasága jött oda s próbálkozott főkép népies darabokkal és rémdrámákkal. Mi, a félbemaradt önképző-kör tagjai úgyszólván mindennaposak voltunk a színházban és sorban megismerkedtünk a színészekkel; én színdarabokat is kaptam olvasásra tőlük, melyek némelyikét leírtam s azután Berzeviczén a húsvéti ünnepek alatt előadtunk kettőt, mi végből az arczmaszkozás minden titkaiba beavattak a színészek.

Eközben azonban óriási lépésekkel közeledett az érettségi vizsgálat ideje s én szerencsére még idejekorán ébredtem annak tudatára, hogy most már a mindenféle iskolán kívüli szórakozásokkal föl kell hagyni és becsületesen hozzá kell fogni a tanuláshoz. A physika és matematika végigismétlése céljából kis clubot alakítottunk, melyben a legjobb matematikus, Hinsenkamp barátom vezetése alatt végeztük el ezt a föladatot. Azután reggelenként 5-kor kelve s a szép lőcsei bástyasétányt egypárszor végigmérve, a reggel üde és ihletes óráiban készültem el a magyar irodalom- és világtörténetből. Oh szépek a kora ifjúság nyári reggelei! még a tanulás lekötött, egyhangu munkájába is valami páratlan édességet és életkedvet vegyítenek.

Augusztus elsején reggel, a régi jezsuita-kolostor egykori káptalan-termében, mely a húsvéti lelki gyakorlatok helyéül szolgált, az asketa kinézésű cistercita Juhász Norbert főigazgató előtt letettem az érettségi vizsgálatot. Még aznap búcsút vettem a pályatársaktól és - szétmentünk.

És ezzel le is kell zárnom ezeket a lapokat. Más élet és más világ az, a mely egy tizenhetedik évét betöltött s a középiskolát elvégzett ifjú előtt föltárul, annak tapasztalatai, törekvései, vágyai a maguk mélyebb, nyersebb, nyugtalanabbul változó hangnemével nem illenek belé azoknak az emlékeknek talán egyhangu, de szelid, békés és tiszta melódiájába, a melynek ezt a könyvet szentelni akartam.

Két sírkő az, a mely az én emlékezetemben ezt a korszakot, gyermek- és serdülő-éveim korszakát lezárja: az egyik a Rózsi nővéremé, a másik a keresztanyámé és nagynénémé, Máriássy Szinyei Emmáé. Mindketten az 1871. év első hónapjaiban haltak meg, mindketten hosszas szenvedés után, az egyik Márkusfalván, a másik Aboson; ott is vannak eltemetve. Máriássyné koros asszony volt már, nővérem még nem volt húsz éves és már két gyermek anyja.

Azután következtek a többiek; majdnem minden év elvitt egyet-egyet azok közül, a kikre azokból az évekből szeretettel emlékeztem. Most már igazán keveseket látok közülök az életben.

Hanem azok ketten - azok legjobban siettek; mintha nem akarták volna, hogy az a tiszta sugár, melyet alakjuk serdülő éveim rögtelen, pázsitos útjára vetett, az élet ködösebb, zivatarosabb légkörében elhomályosuljon, mintha úgy kívánták volna, hogy őket zsenge korom édes emlékei közé temessem s azokkal az emlékeimmel együtt szeressem.

Ezekkel az emlékekkel foglalkozva, azok világába elmerülve egynéhányszor meg akartam kísértetni, ifjan elhalt nővérem alakját, lényét leírni; méltó volna rá valóban, hiszen a míg a kór hervasztani nem kezdte, ritka szépnek ismerte el mindenki s élénk szellemének és derült kedélyének szeretetreméltósága, mondhatni ellenállhatatlan volt. Egykori nevelőnk, mikor megöregedett, egy érzelmeteljes levelében visszaemlékezve Berzeviczén töltött éveire, azt írta róla: „És ott volt Az, a kit mint valóságos angyalt a mennyország megirigylet a földtől, boldogsága tetőpontjáról korán szólítván el őt a földi élet gyarlóságaiból a szellemek tökély-világába...”

És én érzem, hogy nem tudom őt leírni, hogy minden szó, melyet alakja festésére akarok fordítani, csak megbántása, megcsonkítása annak a képének, a mely lelkemben él. Az ő emléke is egyike azoknak, a melyek e lapok teleírása után is leiratlanok fognak maradni. Mert vannak emlékek, érzelmek, a melyeket nem lehet egy szívből a másikba átültetni; mélyen gyökereznek minden szálukkal szívünkben, benne nőttek föl, csak benne élnek és virulnak és vele fognak meghalni.